

VERANDEREND PLATTELAND

HOE AGRARISCHE MODERNISERINGEN HET TWENTSE PLATTELAND
VERANDERDEN EN HOE DIE VERANDERINGEN WERDEN BELEEFD
(1800-1985)

rijksuniversiteit
groningen

Shera van den Wittenboer

VERANDEREND PLATTELAND

Colofon

Veranderend platteland
MA Landschapsgeschiedenis, Masterscriptie
Rijksuniversiteit Groningen
Oktober 2017

Shera van den Wittenboer - s2898713
shera@sheravandenwittenboer.nl

Onder begeleiding van:
Prof. dr. ir. Th. (Theo) Spek (Kenniscentrum Landschap,
Rijksuniversiteit Groningen)
prof. dr. M.C.G. (Matthijs) Schouten (Wageningen
Universiteit en Research Centrum, Universiteit Cork)

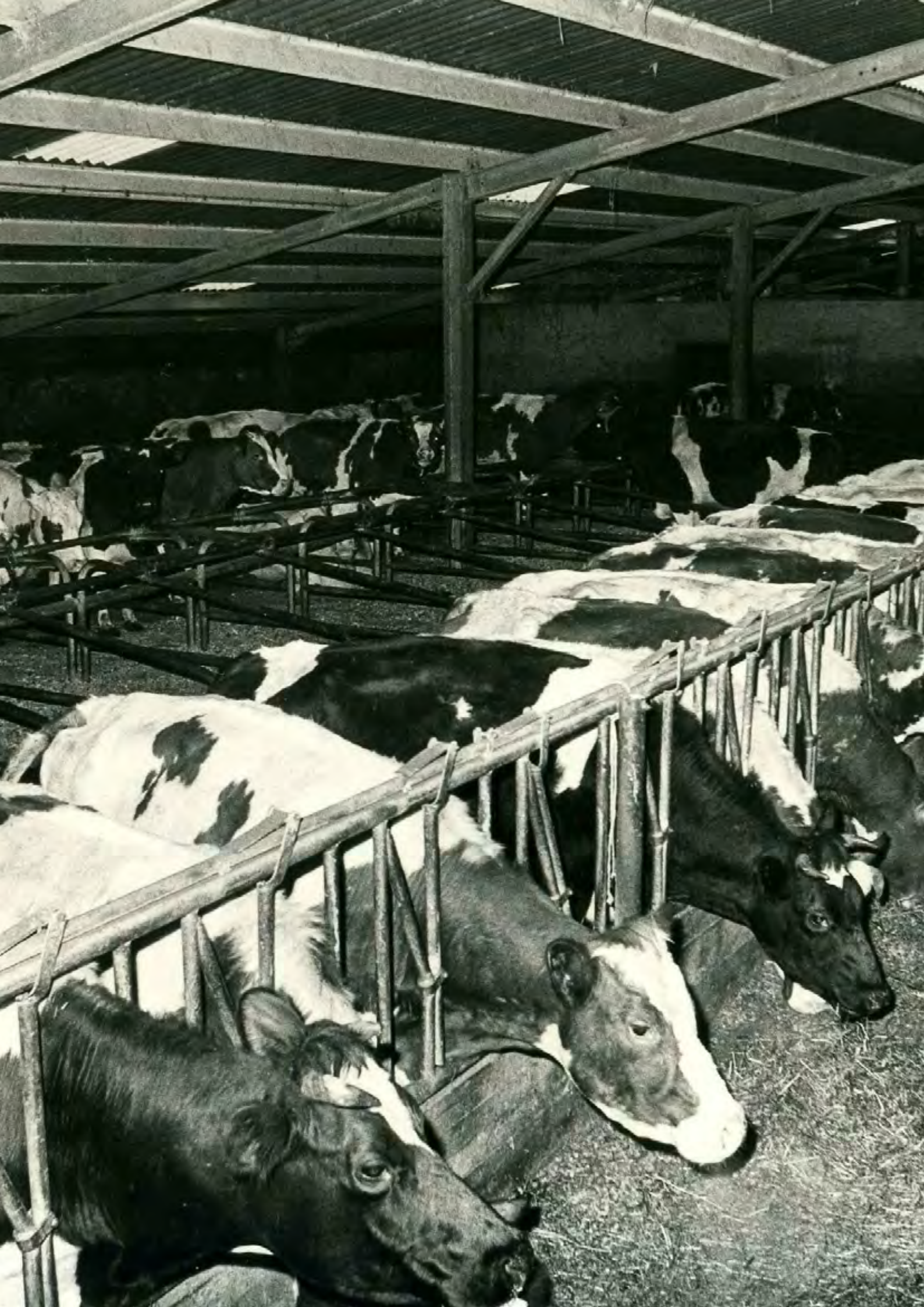

**rijksuniversiteit
groningen**

faculteit der letteren
kenniscentrum landschap

VERANDEREND PLATTELAND

HOE AGRARISCHE MODERNISERINGEN HET TWENTSE PLATTELAND
VERANDERDEN EN HOE DIE VERANDERINGEN WERDEN BELEEFD
(1800-1985)

Voorwoord

Ik kwam als landschapsonwerper de studie Landschapsgeschiedenis binnen. Met deze scriptie rond ik de studie als landschapshistoricus af. Ontwerpers hebben van nature een toekomstgerichte blik. Dat moet ook wel, zij dragen immers bij aan het ontwerp van een nieuwe fase voor het landschap. Historici zijn van nature gericht naar het verleden. Wat was er ooit? En dus ook: wat zijn we inmiddels kwijt? Als ontwerper én historicus probeer ik nu verleden, heden en toekomst met elkaar te verbinden. Daarin staan lange termijn veranderingsprocessen centraal. Ons landschap is een proces in wording. Het is nooit af en is continu aan verandering onderhevig. Verandering is, op zichzelf, niet erg. Aan het veranderingsproces ontleent het landschap haar historische gelaagdheid en het vormt de basis voor onze cultuurgeschiedenis.

Vanaf de industrialisatie, halverwege de negentiende eeuw, veranderde het landschap echter sneller en op een grotere schaal dan we konden behappen. Modernisering leverde goede dingen op en het bracht ons een ongekende welvaart, maar waar gehakt wordt, vallen spaanders. Het landschap kreeg het flink voor de kiezen. En daarmee ook de beschouwer van dat landschap. Terugdenkend aan het cultuurlandschap uit de jeugd wordt de postmoderne mens gemakkelijk verleid tot een nostalgisch ophalen van herinneringen aan die tijd dat alles milieuvriendelijker, beter en mooier was. Zo schreef landschaps-ecoloog Piet Schroevers over het boerenland uit zijn herinnering: 'Een gevoel van bevreemding bekruipt me. De natuur van mijn jeugd, de oude natuur, kwijnt weg in een uitgehoud landschap.' De voortschrijdende intensivering van de landbouw leidt tot de nodige kritieken. De megastallen in het open Friese weidelandschap en het 'betongras' (gras waar insecten, vogels en andere dieren niks te zoeken hebben) bezorgen journaliste Jantien de Boer 'landschapspijn'. De voorbeelden zijn legio, ik zou er een boek over vol kunnen schrijven.

Zelf ben ik geboren rond het hoogtepunt van de landbouwmodernisering in de zeventiger jaren. Heimwee naar het Twentse landschap uit mijn jeugd is mij vreemd. De landinrichtingswet van 1985, de wet die ervoor zorgde dat er wettelijk verplicht meer aandacht moest komen voor natuur en landschap bij de agrarische bedrijfsvoering, vormde een omslagpunt. Niet lang daarna zag de Ecologische Hoofdstructuur het levenslicht. Ik heb het landschap eerder zien vergroenen in plaats van verarmen; het herstel van kerkepaden en houtwallen, het aanleggen van paddepoelen, hernieuwde interesse in streekeigen erfbeplanting. De bossen, in de jaren tachtig nog sterk aangetast door zure regen, zag ik gezonder worden. Maar daar stopte het niet. De boer raakt inmiddels steeds meer uit het landschap verdrongen, boerderijen komen leeg te staan. Natuur vervangt steeds meer cultuurlandschappen en op veel plaatsen zijn inmiddels recreatielandschappen ontstaan met brede gravelfietspaden, dwars door woeste heide of pitrus, met heckrunderen om de vegetatie kaal te houden. Landschapsbeheerorganisaties spelen voor boer en hooien soortenrijk grasland in beekdalen. Hooi dat naar de compost verdwijnt, omdat het door al die flora - waaronder giftige - soorten niet meer geschikt is voor de koe.

Hoe fraai die recreatielandschappen ook kunnen zijn, het is een ietwat absurde constatering dat de boer, van oudsher de belangrijkste vorm van ons landschap, in iets meer dan dertig jaar tijd langzaam wordt verdrongen door natuur en recreatie. Dit is een proces waar we nog midden in zitten. De energietransitie, welke een grote impact zal hebben op het landschap, voltrekt zich daar dwars doorheen. Het gebeurt, we zien het en vinden daar iets van. Het maakt ons gelukkig of droevig of onbestemd. Mij fascineert het en het laat me zeker niet onberoerd.

Mijn fascinatie voor veranderingsprocessen, in zowel ruimtelijke zin als beleving, heeft geresulteerd in dit onderzoek. Ik had mijzelf een veelomvattende taak gesteld en toegegeven, ik was soms iets te optimistisch. Toch heb ik de scriptie met hard werken tot een goed einde weten te brengen. Dat heb ik niet in de laatste plaats te danken aan iedereen die heeft bijgedragen aan dit onderzoek. Een woord van dank is dan ook op zijn plaats. In de eerste plaats voor mijn begeleiders Theo Spek en Matthijs Schouten, die mijn 'wilde' ideeën enthousiast ontvingen en van nuttige feedback voorzagen. Dan ook de archiefbeheerders die mij hielpen bij het verzamelen, soms zelfs vertalen van mijn bronnen. Hierbij wil ik speciale dank uitspreken voor Francis van den Berg van het HCO, voor het verzamelen van kadastrale kaarten; Goaitsen van der Vliet van de Oudheidkamer Twente/Twentse Taalbank, voor het helpen vertalen van Twentse bronnen; Marcel Mentink, voor het verschaffen van toegang tot de 'schatkamer' van het Rijnbrink Archief en Hessel Boonstra, voor de begeleiding in het archief van de gemeente Vriezenveen en het Historisch Museum Vriezenveen. Ook Henriette Abbink, van het Historisch Museum Vriezenveen, ben ik veel dank verschuldigd voor de fijne gesprekken die we hadden en de contacten die ze voor me legde. De mensen die zich door mij lieten interviewen, Hans Holland, Gerhard Hoff en Herman Stevens dank ik voor de inzichten en tijd die ze me gaven. Last but not least wil ik mijn man Martijn en dochter Lüke bedanken voor hun onvoorwaardelijke steun en het geduld dat ze met me hadden.

Shera van den Wittenboer
Oktober 2017

TWENT
VOOR
W. W. W. & S.

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Samenvatting	8
1. Inleiding en onderzoeksoepzet	10
1.1. Aanleiding	12
1.2 Stand van het onderzoek	13
1.3 Probleemstelling	21
1.4 De onderzoeksvraag	21
1.5 Theoretisch kader	22
1.6 Afbakening van het onderzoek	24
1.7 Bronnen en onderzoeksmethoden	27
2. Het natuurlijke landschap en reconstructie van het landschap rond 1800	30
2.1 Fysische geografie	32
2.2 Korte landschapsontwikkeling- en bewoningsgeschiedenis tot 1800	32
2.2 Reconstructie van het Twentse landschap rond 1800	34
3. 1800-1890 : Verdeling markegronden	50
3.1 Historische context	52
3.2 Agrarische ontwikkelingen	58
3.3 Reconstructie fysieke landschap	61
3.4 Landschapsbeleving 1800-1890	72
3.5 Conclusies en synthese	76
4. 1891-1954 : Ontginningen woeste gronden	80
4.1 Historische context	82
4.2 Agrarische ontwikkelingen	90
4.3 Reconstructie fysieke landschap	95
4.4 Landschapsbeleving 1891-1954	108
4.5 Conclusies en synthese	118
5. 1955-1985 : De landbouw komt op stoom	122
5.1 Historische context	124
5.2 Agrarische ontwikkelingen	132
5.3 Reconstructie fysieke landschap	141
5.4 Landschapsbeleving 1955-1985	154
5.5 Conclusies en synthese	168
6. Synthese en theorievorming	174
6.1 Fysieke veranderingen en landbouwmodernisering 1800-1985	176
6.2 Landschapsbeleving en tijdgeest 1800-1985	180
6.3 Synthese	185
6.4 Handvaten ruimtelijke ordening	188
6.3 Aanbevelingen vervolgonderzoek	189
Literatuur en bronnen	190
<i>Digitale bijlagen via sheravandenwittenboer.nl/scriptie</i>	

Samenvatting

Ons landschap is een proces in wording en is continu aan verandering onderhevig. Vanaf de industrialisatie, halverwege de negentiende eeuw, veranderde het landschap echter sneller en op een grotere schaal dan ooit tevoren. Agrarische modernisering volgden elkaar in steeds hoger tempo op en lieten hun sporen na op het platteland. Landschappelijke veranderingen werden daardoor steeds beter waarneembaar voor gebruikers en bezoekers van dat landschap. Het landschap waarin men werd geboren, was niet dezelfde als het landschap waarin men oud werd. In dit onderzoek is gereconstrueerd hoe deze lange termijn landschappelijke veranderingsprocessen tussen 1800-1985 in Twente hebben plaatsgevonden en hoe deze veranderingen werden beleefd. Hiervoor is simultaan onderzocht binnen welke historische context veranderingen plaatsvonden, hoe het fysieke landschap veranderde en welke agrarische modernisering aan deze veranderingen ten grondslag lagen. Voor de reconstructie van de beleving van deze veranderingen, zijn meningen over het veranderende landschap verzameld uit contemporaine bronnen uit drie verschillende doelgroepen - boeren, burgers en buitenstaanders. Om relaties en fenomenen in kaart te brengen, zijn deze meningen geanalyseerd met behulp van een onderzoeksmethode die gebaseerd is op de Grounded Theory Approach.

Door het scheiden van doelgroepen zijn in dit onderzoek belangrijke nuanceverschillen naar voren gekomen in landschapsbeleving en de waardering van veranderingen. Zo waren het in de negentiende eeuw vooral de (elite) buitenstaanders die agrarische modernisering stimuleerden. Woeste gronden werden beschouwd als nutteloos. Men beschouwde deze als saaie, uitgestrekte woestijnen die door ontginning in vruchtbare gronden moesten worden omgezet. De stimulans resulteerde onder andere in modernisering als de markerverdelingen en de verbetering van enkele doorgaande (water)wegen, maar de landschappelijke effecten bleven gering. Relatief eenvoudig te ontgonnen woeste gronden, met name de natte broekgronden, werden na de markerverdelingen omgezet in grasland. Met behulp van eenvoudige maatregelen (graven sloten) konden deze gronden in gebruik genomen worden. Door de vochtige toestand waren deze voldoende vruchtbaar. Dat gold niet voor de arme heidebodems, die braak bleven liggen. De boeren bleven deze gronden gebruiken zoals ze altijd gedaan hadden, voor extensieve beweiding en het steken van plaggen. Deze doelgroep beschouwde deze gronden als onmisbaar en daardoor waardevol. Zij waren nauwelijks op andere gedachten te brengen en hielden vast aan de landbouwmethodes van hun voorouders.

Vanaf de industrialisatie – die in Twente pas na 1863 goed inzette – begonnen Twentse textiel-

fabrikanten heide te ontginnen voor bosbouw. Hoewel de omvang, en daarmee het landschappelijke effect, binnen Twente niet heel groot was, konden deze activiteiten op lokale schaal een zeer grote impact hebben. Binnen het publieke discours leidden deze landschappelijke veranderingen echter vrijwel niet tot ophef. Wel ontstond in die periode in Nederland de natuurbeweging, die dan nog heel klein is. Bij de elite was aan het eind van de negentiende eeuw al wel een verschil in waardering van de woeste gronden te bemerken. Men vond deze nog steeds nutteloos, maar begon er voorzichtig ook de schoonheid van in te zien.

De Twentse boeren werden pas na 1900 veranderingsgezind. De oprichting van landbouwcoöperaties had geresulteerd in een betere verspreiding van landbouwkundige kennis onder boeren. Het coöperatieve aankoopbeleid van kunstmest en machines, bracht modernisering ook binnen handbereik van minder kapitaalachtige boeren. Woeste gronden werden in een steeds hoger tempo ontgonnen, met een climax tijdens de werkverschaffingsperiode in de jaren dertig. Terwijl de boeren zich volop in het moderniseringsproces hadden gestort, ontwikkelden burgers, die hun omgeving in korte tijd drastisch zagen veranderen, juist een sterke hang naar het authentieke platteland, waar alles bij het oude was gebleven (het regionalisme). In diezelfde periode dat dit regionalisme opkwam, ontstond ook het vreemdelingenverkeer, het toerisme, waarbij burgers en buitenstaanders platteland op steeds grotere schaal ontdekten voor vakantie en dagrecreatie. De veranderingen op het platteland werden daardoor in toenemende mate onderdeel van het publieke discours. Daarbij was er nog geen sprake van duidelijke voor- en tegenstanders van modernisering. Ook liefhebbers van natuur en het rurale landschap waren ervan doordrongen dat modernisering noodzakelijk waren. Men pleitte vooral voor behoedzaamheid in de omgang met woeste gronden en het oude cultuurlandschap. Organisaties als het Oversticht, dat aandacht vroeg voor de authentieke bouwkunst, natuur en het landschap van het platteland, komen hieruit voort.

Na WOII kwamen agrarische modernisering, door een sterk stimulerende overheid, in een stroomversnelling. Om de concurrentie van andere boeren en de wereldmarkt bij te kunnen benen, ging de boerengemeenschap op grote schaal investeren in het landbouwbedrijf. Het kleinschalige, Twentse landschap werd met behulp van de tweede ruilverkavelingswet op grote schaal aangepast aan de eisen van de moderne tijd. Tijdens de wederopbouwperiode leidde dat nauwelijks tot verzet. De oorlog en hongerwinter had onder zowel burgers, boeren als buitenstaanders het besef gebracht dat de landbouw vooruit geholpen moest worden. Dat nam niet weg dat burgers de landschappelijke veranderingen, in tegenstelling tot de boeren, met lede ogen aanzagen.

Na de gedweë jaren vijftig volgden de jaren

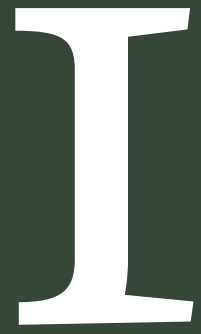
zestig, waarin men zich probeerde te ontdoen van de verzuiling en taboes. De burger werd steeds mondiger en raakte, mede door de alsmat groter wordende afstand tot het platteland steeds minder betrokken bij de boerengemeenschap. 60% van de Twentse bevolking woonde inmiddels in de steden. In 1960 was bovendien nog maar 12% van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw. Het grootste deel van de burgerbevolking zag het platteland inmiddels niet meer als een productielandschap, maar als een consumptielandschap. Steeds meer burgers mengden zich daardoor in het publieke discours om tegengas te bieden in het moderniseringsproces. Ook de natuurbeweging kreeg steeds meer draagvlak onder burgers, in de strijd om de laatste restanten woestegronden te behoeden voor ontginning.

Halverwege de jaren zeventig vond een omslag plaats. De boeren waren niet langer uitsluitend positief over landschappelijke veranderingen en burgers werden juist langzaam iets positiever. Niet verwonderlijk - veranderingen werden steeds minder vaak veroorzaakt door agrarische modernisering, maar juist door maatregelen die een remmende werking op de landbouw hadden, zoals verscherpte regels mbt. het gebruik van bestrijdingsmiddelen en mest, wetgeving die het ruimen van houtwallen moest tegengaan of het aanwijzen van waardevol cultuurlandschap als landschappelijk beschermd gebied. Hoewel ook een deel van de boerengemeenschap inmiddels vond dat agrarische modernisering te ver doorgevoerd waren, konden de meesten door de gemaakte investeringen niet meer terug. Bovendien beschouwden ze dergelijke maatregelen als bemoeizuchtig. Men vreesde de zeggenschap over het eigen domein te verliezen.

De landschappelijke veranderingen die plaatsvonden, waren niet gelijkmatig gedoseerd over de periode 1800-1985. Periodes met een lage, landschappelijke dynamiek werden afgewisseld door hoog dynamische periodes. Hoewel deze hoog-dynamische periodes vaak een tegenbeweging in gang zetten, zoals de opkomst van de natuurbeweging of de oprichting van het Oversticht, duurde het doorgaans veel langer voordat de landschaps- en natuurbescherming een dusdanig draagvlak kreeg bij het grote publiek dat dit leidde tot maatregelen. Naarmate de samenleving democratiseerde en beter geschoold raakte, werden landschappelijke veranderingen wel steeds sneller en op steeds bredere schaal onderdeel van het publieke discours. Hoewel geen onderzoek is gedaan naar de periode van 1985-nu is aannemelijk dat de snelle uitwisseling van informatie via internet en social media dergelijke thema's nog sneller onderdeel worden van het publieke discours.

Inleiding en onderzoeksopzet

‘De opgewekte openheid van het landschap van de jaren vijftig en zestig – gesymboliseerd door de uitgestrekte, onbevolkte polderruimte in West-Nederland – wordt in de jaren zeventig plotseling ervaren als beklemmende leegte. Wat eens gold als een mogelijkheid voor ongeremde modernisering wordt nu gezien als een ‘cultuursteppe’.¹

Joks Janssen

‘Mensen hebben geen weerstand tegen verandering, integendeel. Zij hebben weerstand tegen verlies aan waarden, zonder dat er voor hen andere waarden voor in de plaats komen.’²

Freek Coeterier

1. Janssen (2012), 8.
2. Coeterier (1987), Stelling 8.
3. Symposium Energie, erfgoed en ruimte, 30-06-2016 bij de RCE te Amersfoort
4. Bazelmans (2014a). Jacob van Ruysdaels ‘molen bij Wijk bij Duurstede (ca. 1668-1670) is een uitzondering.
5. Bazelmans (2013).
6. Bazelmans (2014b).
7. Idem. De Baedeker reisgids behandelde heel Europa en vond gretig aftrek bij toeristen.
8. Bazelmans (2013).
9. Schöne (2007), 27. Onder de groep jongeren onder de 30ervaart ruim 85% windturbines als (geheel) niet storend. Onder de groep 31-45 is dat aandeel gedaald naar 70% en onder 45plussers is dat aandeel nog maar 65%.
10. Sijmons, tijdens een lezing op 30-06-2016.

1.1. Aanleiding

In juni 2016 gaf landschapsarchitect Dirk Sijmons een lezing tijdens een symposium waarbij het vraagstuk van de energietransitie centraal stond.³ De aanwezigen, waaronder ik, leerden toen dat als we de gestelde klimaatdoelen willen behalen, die transitie een grote weerslag zou hebben op het landschap. De vraag rees hoe goed wij om zouden kunnen gaan met deze veranderingen. Zouden we ons blijven afzetten tegen de komst van windturbines of was het een kwestie van gewenning?

Jos Bazelmans liet in 2014 in een feuilleton met als thema ‘de windmolen als icoon van Nederland’ zien dat de ‘klassieke’ windmolen, die in de Gouden Eeuw in grote getale werd gebouwd om polders droog te malen, in die tijd nauwelijks werd afgebeeld op landschapschilderijen.⁴ Ze werden blijkbaar niet aantrekkelijk gevonden. Voor veel Nederlanders werden molens destijds beschouwd als ‘slechts’ een gebruiksvoorwerp, iets volstrekt vanzelfsprekends.⁵ Pas in de 19e eeuw kreeg de windmolen steeds meer waardering, eerst alleen bij buitenlanders, die vol eerbied waren over de omvang en sterkte van de molens.⁶ In 1839 werd de Hollandse windmolen in de eerste *Baedeker* reisgids voor Europa genoemd als karakteristiek voor Nederland, samen met polders en klederdracht.⁷ De aantrekkingskracht van de molens op buitenlandse toeristen, schilders en schrijvers deed het beeld van de Nederlanders veranderen. Heden ten dage is er vrijwel geen Nederlander die de klassieke windmolen niet kan waarderen. Ze behoren tot ons erfgoed en bepalen mede onze identiteit.

Heel anders is dat gesteld met de moderne windturbine, die door velen, met name de oudere generatie, beschouwd wordt als lelijk en lawaaiig.⁸ Uit Duits onderzoek bleek echter dat jongeren, die de komst van de windturbines minder bewust hebben meegemaakt en daardoor ook de ruimtelijke impact op het landschap minder ervaren, hier lang niet zo negatief tegenoverstaan als hun (groot)ouders.⁹

Hoe we omgaan met verandering van het landschap, hoe we veranderingen beleven en hoe lang het duurt voordat we gewend zijn aan nieuwe situaties, daar was, zo gaf Sijmons tijdens de discussie die na zijn lezing ontstond, nog maar heel weinig over bekend. Wetenschappelijk onderzoek hiernaar is essentieel om hier meer inzicht in te krijgen. ‘Wie pakt de handschoen op?’¹⁰ Dit onderzoek, waarvoor ik graag de handschoen oppak, gaat niet over het energievraagstuk, noch windmolens, wel over lange termijn landschappelijke veranderingen en de beleving daarvan. Het Twentse platteland dat, onder invloed van agrarische modernisering, vanaf de 19e eeuw in versneld tempo veranderde, vormt hierbij een heel geschikte casestudy.

Afb. 1.2 & 1.3

De ‘klassieke’ windmolen als erfgoed, de moderne windturbine als ‘horizonvervuiling’.

1.2 Stand van het onderzoek

Het bestuderen van lange termijn landschappelijke veranderingsprocessen is zeer complex, omdat landschappelijke veranderingen nooit op zichzelf staan, maar voortkomen en worden beïnvloed door tijdgeest en maatschappelijke ontwikkelingen. Voor dit onderzoek is het daarom niet voldoende om uitsluitend de beleving van landschappelijke veranderingen in kaart te brengen. Ook de fysieke veranderingen, de historische context en de agrarische modernisering op het platteland zijn thema's die een wezenlijk onderdeel vormen van dit onderzoek.

Landschappelijke veranderingsprocessen worden vrij zelden bestudeerd over een lange termijn en als dit al gebeurde, dan is dit vrijwel nooit gelijktijdig bestudeerd met de beleving daarvan. Het is daarom zinvol om de stand van het onderzoek op te splitsen in onderzoek naar (fysieke) landschappelijke veranderingen op het Twentse platteland, in gang gezet door agrarische modernisering, en onderzoek naar de veranderingen in de beleving daarvan.

Landschapsontwikkeling en agrarische modernisering 1800-nu

Uit onderzoek naar landschappelijke veranderingen blijkt dat de dynamiek vanaf de industrialisatie in de 19e eeuw en vooral na WOII exponentieel is toegenomen.¹¹ Het precieze verloop en de ruimtelijke impact van modernisering verschilt per regio en landschapstype. De periodes die ik heb aangehouden betreffen de periodes die het overtuigendst gemotiveerd zijn in de literatuur en het duidelijkst van toepassing op het Twentse platteland.

Voor de stand van onderzoek is het verder belangrijk te weten dat de regio Twente behoort tot de (hogere) zandlandschappen. Van een aaneengesloten deel in het noordwesten van deze regio is de zandondergrond bedekt geweest met hoogveen. Hoewel dit veen inmiddels vrijwel geheel is verdwenen, wijkt de landschapsontwikkeling dusdanig af dat het Twentse zand- en veenontginningslandschap doorgaans onafhankelijk van elkaar zijn onderzocht. In de stand van onderzoek zijn deze regio's daarom vaak apart benoemd.

Het natuurlijke landschap en de landbouwkundige ontwikkelingen vóór 1800

Het is niet alleen belangrijk inzicht te hebben in de ontwikkelingen vanaf 1800, maar ook in de natuurlijke, fysisch-geografische situatie van Twente en de lange-termijnontwikkeling van het traditionele landbouwsysteem tot 1800. Deze uitgangssituatie helpt verklaren waarom bepaalde ontwikkelingen op specifieke locaties

konden plaatsvinden en hoe het cultuurlandschap uit 1800 tot stand is gekomen.

Het natuurlijke landschap

Al in de 19e eeuw verschenen de eerste werken over de fysische-geografische situatie van Twente. Staring schreef onder meer *De Aardkunde van Twenthe* en *De Overijsselsche wateren*.¹² De eerste geeft een contemporair beeld van de geologische kennis van Twente in de 19e eeuw, maar is, wat inzichten betreft, op veel punten verouderd. Het tweede werk geeft inzicht in de hydrografische situatie voordat cultuurtechnische ingrepen hebben plaatsgevonden. Met name de waterstagnatie en daarmee samenhangende wateroverlast gedurende de wintermaanden en het droogvallen van vele waterlopen tijdens de zomer zorgden voor problemen. Het fijnmazige beekdallandschap en de hydrografie van Twente kwamen eveneens aan bod in Staring's *De scheepvaart in Salland en Twente*.¹³ Grote delen van Twente waren, ondanks het grote aantal waterlopen, destijds niet of nauwelijks per schip bereikbaar, terwijl juist de scheepvaart gold als één van de belangrijkste transportmogelijkheden uit die tijd. Het ontbreken van goede vaarwegen droeg bij aan het isolement van Twente in die tijd. Deze conclusie wordt ook door Schutten ondersteund in zijn onderzoek *Varen waar geen water is*.¹⁴

Recentere bronnen die informatie over de fysische geografie van Twente geven, verschijnen bijna anderhalve eeuw na Staring's publicaties.¹⁵ In 1996 beschreef Spek de fysische geografie van Salland in het eerste deel van *Van de Hunnepe tot de zee*.¹⁶ Ondanks dat het hier niet om Twente gaat, is dit toch een waardevolle bron, vanwege de overeenkomsten met het Sallandse zandlandschap. In 2009 onderzocht Van Beek de samenhang tussen de bewonings- en landschapsontwikkeling van Oost-Nederland van 13.000 v. Chr. tot 1200 n. Chr.¹⁷ Dit proefschrift geeft veel inzicht in de fysisch-geografische situatie. Dat geldt eveneens, zij het in mindere mate, voor Van der Velde's onderzoek naar de langetermijngeschiedenis van het Oost-Nederlandse cultuurlandschap.¹⁸

Plattelandsontwikkelingen

Bieleman onderzocht de ontwikkelingen van de landbouw vanuit Nederlands perspectief, maar beschreef hierbij de situatie in de verschillende regio's afzonderlijk, waaronder ook de zandgronden van Midden-Nederland.¹⁹ Dit werk bevestigt het geschetste beeld van een geïsoleerd landschap dat voor een zeer groot deel uit woeste gronden bestond. Een toenemend aantal kleine boeren (keuters), arbeiders en een groeiende veestapel - met name schapen - legden gezamenlijk een steeds grotere druk op het landschap.²⁰

Archeologisch onderzoek van Van Beek uit 2016 geeft inzicht in de veenontginningen en verveningen in Twente (omgeving Vriezenveen).²¹ Grote delen van het veen waren rond 1800 ontgonnen, andere vergraven. Door een

11. Woud (2016), 195; Lemaire (1970), 8; Antrop (2008); Bieleman (2008), 281; Knol, *et al* (2004), 9-10; Daalhuizen *et al.* (2009), 30-31.
12. Staring (1845); Staring & Stieltjes (1848).
13. Staring & Stieltjes (1847).
14. Schutten (1981), 22-24.
15. Vanuit archeologisch perspectief hebben in de tussenliggende periode wel degelijk aanvullende onderzoeken plaatsgevonden, waarin zijdelings ook de fysische geografie aan bod is gekomen. Het betreft vooral een steentijd gerichte onderzoekstraditie onder amateur-archeologen. Een overzicht hiervan wordt gegeven in Beek (2009), 22-41 en in hoofdstuk 3 van datzelfde rapport.
16. Spek *et al.* (1996).
17. Beek (2009), hoofdstuk 6.
18. Velde (2010), paragraaf 2.3. De gegevens zijn grotendeels gebaseerd op het onderzoek van Beek (2009).
19. Bieleman (2008).
20. Bieleman (2008), 251-253.
21. Beek (2016).

hoge gebruiksintensiteit waren vele gronden uitgeput geraakt. De turfwinning in het gebied werd in 1995 onderzocht door Gerding.²²

Slicher van Bath legde in zijn onderzoek uit 1957 naar de veranderingen van de sociaal-economische verhoudingen op het Twentse platteland vooral de nadruk op landbouwkundige ontwikkelingen en de sociale en economische impact daarvan op de samenleving.²³ Hoewel dit werk invloedrijk is geweest en nog steeds als goede bron van informatie beschouwd kan worden, zijn de belangrijkste conclusies later terecht in twijfel getrokken door Trompetter en Van der Zanden.²⁴ Voor inzicht in de bredere historische context van deze periode vormen Van der Woud's *Het lege land* en *Een nieuwe wereld* waardevolle bronnen.²⁵

Het landschap rond 1800

Vanuit de historische ecologie verschenen een tweetal onderzoeken die inzicht geven in de (mate van) vegetatie in de periode rond 1800. Dirx onderzocht in 1997 de invloed van begrazing op gemeenschappelijke markegronden in Overijssel en Gelderland.²⁶ Uit dit werk blijkt de samenhang tussen de toenemende begrazingsintensiteit en het verval van de bossen. Bouman *et al.* onderzocht in 2013 de vegetatieontwikkeling van Twente gedurende het Holoceen, ook hier in samenhang met de bewoningsgeschiedenis en menselijke invloed op het landschap.²⁷ De sterke verschraling van de veldgronden onder invloed van begrazing, zoals eerder door Dirx onderzocht, komt ook hier duidelijk naar voren. Het algemene beeld van Twente rond 1800 is dat van een vrij kaal landschap, waarbij zowel de akkers als woeste gronden vrij intensief gebruikt werden en daardoor sterk verschraald waren.

1800-1890 Einde hofhorig stelsel en markeverdelingen

Plattelandontwikkelingen

Aan het begin van de 19e eeuw bestond in een groot gedeelte van Twente nog het hofhorig stelsel dat zijn oorsprong had gehad in de Karolingische tijd. Dit was oa. het geval voor de boerderijen en landerijen die vielen onder de hof Ootmarsum en de hof Borne. De opheffing van deze hofgerichten en de daarop volgende afkoopregeling uit 1816 leidde ertoe dat voormalige horige lieden zelf eigenaar konden worden van de door hen gepachte goederen.²⁸ De horige rechten en het einde daarvan werden in 1929 onderzocht door Massink en in 1979 door Aalbers, waarvan het tweede onderzoek duidelijk de voorkeur heeft.²⁹ Van der Zanden onderzocht in 1984 de opkomst van een eigenerfde boerenklasse.³⁰

De markeverdelingen - die in Twente al rond het midden van de 19e eeuw hadden plaatsgevonden - moesten eveneens leiden tot een modernisering van de landbouw en ontginning van de woeste gronden. Toch hadden de verdelingen zelf niet meteen tot grootschalige

ontginning van de voormalige, gemeenschappelijke gronden geleid. Demoed onderzocht in 1987 de gang van zaken rond deze markeverdelingen.³¹ Ondanks de overheidsbemoeienissen liet men de meeste gronden - ook na de markeverdeling - in eerste instantie woest liggen door gebrek aan middelen om de arme grond vruchtbaar te maken. Men had al de handen vol aan het bemesten van de bestaande akkers, welke met grote hoeveelheden 'plaggenmiste', bestaande uit plaggen - heideplaggen (schadden) of vaker nog met morsplaggen (plaggen van de broekgronden), en een aandeel stalmest werden bemest.³² De lager gelegen, natte veldgronden konden door verbeterde ontwateringstechnieken al wel in een eerder stadium worden omgezet in weilanden.³³

Over het traditionele landbouwsysteem uit deze periode is veel bekend dankzij de landbouwkundige verhandeling die Von Bönninghausen in 1817 periode schreef.³⁴ *Baron op klompen*, een onderzoek van Wim Coster, belicht de 19e eeuwse landbouw in Oost-Nederland vanuit Baron Sloet, een agrarisch actief elitefiguur.³⁵ Ook onderzoeken naar de langetermijn ontwikkelingen op zandgronden in andere regio's kunnen aanvullende inzichten geven.³⁶ Daarnaast geeft Hendrikx' *De ontginning van Nederland* inzicht in de plattelandontwikkelingen en de krachtvelden die daarbij een rol hebben gespeeld.³⁷ Dat geldt tevens voor *Jonge landschappen 1800-1940* van Harde, *et al.*³⁸

In het Twentse veengebied (omgeving Vriezenveen) spelen het einde van de horigheid en de markeverdelingen niet. Deze gronden waren grotendeels al verdeeld en de boeren waren zelf eigenaar van hun gronden. Toch heeft ook Vriezenveen een aanzienlijk oppervlak, gemeene, woeste gronden, waarop de schapen van de ingezeten graasden. Dit werd onderzocht door Kraa.³⁹ Door bevolkingsgroei in combinatie met geringe beschikbaarheid van gronden neemt in die periode de armoede toe, al keert het tij na 1850. Dit proces werd in 1986 onderzocht door Berkhof.⁴⁰

Landschappelijke veranderingen

Het einde van de horigheid geldt niet alleen als een modernisering van de landbouw, het is er tevens één die effect had op het landschap. De 'nieuwe' eigenaren van de voormalige domeingoederen werden met de overdracht ook eigenaar van de (opbrengst van de) houtopstand. Deze opbrengst was een welkome extra inkomstenbron en werd voor een groot deel gebruikt voor de afkoop van de goederen, zoals Woolderink in 2006 illustreerde met voorbeelden uit de (voormalige) hof Borne.⁴¹ In relatief korte tijd werden aanzienlijke hoeveelheden hout gekapt.⁴² Het landschap moet hierdoor kaler zijn geworden, al is niet bekend in welke mate.

Er is weinig bekend over de houtopstanden van gemeenschappelijke, woeste gronden, de lage, natte broekgronden en arme heidegronden. Op topografische kaarten uit die periode is daar nauwelijks iets over af te lezen. Histo-

22. Gerding (1995).

23. Slicher van Bath (1957).

24. Trompetter & Zanden (2001). Het ging daarbij voornamelijk om de grote groei die de plattelandsbevolking zou hebben doorgemaakt. Hoewel er wel degelijk sprake was van een bevolkingstoename, moet de door Slicher van Bath genoemde bevolkingstoename genuanceerd worden.

25. Woud (2016); Woud (2006).

26. Dirx (1997).

27. Bouman *et al.* (2013).

28. Aalbers (1979), 118.

29. Massink (1929); Aalbers (1979). Massink's onderzoek zou slordig zijn opgezet en veel fouten bevatten.

30. Zanden (1984).

31. Demoed (1987).

32. Bönninghausen (1988), 35, 48.

33. Demoed (1987), 82.

34. Bönninghausen (1988).

35. Coster (2008).

36. Crijns & Kriellaart (1987); Spek (2004).

37. Hendrikx (1989).

38. Harde *et al.* (1994).

39. Kraa (1995).

40. Berkhof (1986).

41. Woolderink (2006), 126.

42. Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid (1835), 156.

Afb. 1.4
Boerenschuur met
koeienhoedster, vermoedelijk omgeving Almelo (1890), J.H. Coster.

risch-ecologisch onderzoek uit 1998 van Bakker & Tweel-Groot naar de samenstelling van historische bossen in Twente geeft hierin wel enig inzicht.⁴³ Hoewel de onderzoekers geen uitsluitsel kunnen geven, lijkt het erop dat op een groot deel van de gemene gronden al in de 18e eeuw veel hout verdwenen was.⁴⁴ Ook op de erven was de houtopstand zeer schaars, omdat hout destijds een belangrijke brandstofbron was.⁴⁵ Dit geeft het vermoeden dat het landschap vrij kaal moet zijn geweest, wat het gedurende vrijwel de hele 19e eeuw is gebleven.

De beschikbaarheid van opvolgende regionale en landsdekkende, topografische en kadastrale kaarten vanaf de eerste helft van de 19e eeuw maakt dat er de afgelopen decennia – naast historisch ecologisch onderzoek – ook ander type onderzoek heeft plaatsgevonden naar landschappelijke veranderingen.⁴⁶ Het gaat dan om onderzoek vanuit de *landschapsfysiognomie*, meer specifiek de *geomatica*. Bij dergelijk onderzoek wordt de historische en landbouwkundige context over het algemeen nauwelijks meegenomen. Het cartografische beeld dient als (enige) bron. Voor de periode tot 1890 heb ik een aantal onderzoeken kunnen traceren, maar helaas wordt in geen daarvan het Twentse veen- en zandlandschap onderzocht.⁴⁷

Ruimtelijke dynamiek

Het beeld van het Twentse zandgebied dat ontstaat uit de literatuur is dat tot ca. 1890 nog niet echt van een hoog dynamisch landschap worden gesproken. Meerdere bronnen hantieren de oprichting van de Heidemij in 1888 en de betere verkrijgbaarheid van kunstmest in diezelfde periode als omslagpunt, waarna de ontginningen pas echt momentum kregen.⁴⁸ Voor het Twentse veengebied hadden de eerder genoemde, infrastructurele moderniseringsen een grote impact op de samenleving, maar lijkt de impact op het fysieke landschap relatief bescheiden te zijn geweest.

1890-1955 Grootschalige heideontginningen, opkomst prikkeldraad en kunstmest

Plattelandsontwikkelingen

Met de grootschalige heide- (en broek)ontginningen brak een andere periode aan op de zandgronden. De ontginningen resulteerden in eerste instantie tot een grote toename van het areaal bos, omdat op veel van de voormalige, hogere heidegronden (naald)bos werd aangeplant.⁴⁹ De zandlandschappen van Nederland werden hierdoor kleinschaliger, omdat de uitgestrekte, open heidevelden massaal werden beplant. De Heidemij, en vanaf 1915 ook de Grontmij, namen hierin het voortouw.⁵⁰ Over de 19e eeuwse ontginningen van de woeste gronden in Twente is weinig bekend, al bieden enkele jaargangen van het jaarboek Twente daar wel enig inzicht in.⁵¹ Verder deed Thissen onderzoek naar heideontginningen en modernisering in drie gemeenten in de Brabantse Peel.⁵² Uit dit werk zijn aanknopingspunten te vinden die ook kunnen gelden voor Twente.

Verder is bekend dat tussen 1880 en 1955 het aantal kleine boeren sterk is toegenomen.⁵³ Dit werd veroorzaakt door de mogelijkheden die de ontginningen van de woeste gronden boden en de betere verkrijgbaarheid en prijsdaling van kunstmest vanaf 1900.⁵⁴ Op die kleine landbouwbedrijven blijft de arbeidsproductiviteit volgens Bieleman echter relatief laag.⁵⁵

Landschappelijke veranderingen

Hoewel prikkeldraad al in 1873 was uitgevonden, werd het de eerste decennia in Twente nog nauwelijks toegepast als kavelscheiding. Hooi- en weilanden waren in die periode dan ook nog steeds voorzien van houtwallen. De hoeveelheid en fijnmazigheid van opgaande beplanting in die periode wordt in veel onderzoeken dan ook gezien als het 'optimum'.⁵⁶ Niet lang daarna werd prikkeldraad steeds algemener verkrijgbaar en werden steeds meer houtwallen en hagen vervangen door prikkeldraad.

43. Bakker & Tweel-Groot (1998).

44. Idem, 60-68.

45. Idem, 70.

46. Beschikbaar kaartmateriaal is o.a. de Atlas Krayenhoff (1820), de schetsatlas van de Commissie De Man (1820-1827), Hugueninkaarten (1819-1829), de eerste kadastrale kaarten (1812-1832), de Topografische, Militaire Kaart (TMK, ook wel veldminuten, vervaardigd tussen 1850-1864), zie ook de inventaris van het Nationaal Archief: 4. Topo. Inventaris van het kaartenarchief van de Topografische Dienst en Rechtsvoorgangers, (18e eeuw) 1814-1932 (1958)

47. Knol *et al.* (2003); Bender, *et al.* (2005); Tortora *et al.* (2015); Amici *et al.* (2017).

48. Bieleman (2008), 281. Thissen (1993) houdt eveneens 1880-1890 aan, de periode waarin de Heidemij werd opgericht. Woud (2016) geeft aan dat het landschap al in 1850 sterk begint te veranderen en vanaf 1870 echt op stoom komt. Overigens houdt ook Bieleman (2008) in zijn boek een periode-indeling aan waarbij hij de ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw van 1650-1850 in het teken zouden hebben gestaan van contractie en expansie en de periode van 1850-1950 voor de ontginning van nieuwe markten. Kijken we alleen naar de zandlandschappen, dan zou een andere periode-indeling passender zijn. Van der Poel (1967) hanteert een vergelijkbare indeling. Hij geeft aan dat de mechanisatie in de landbouw rond 1850 startte. Vanaf 1890 doet motorisatie zijn intrede. Vanaf 1945 zouden de ontwikkelingen in een stroomversnelling zijn geraakt.

49. Knol *et al.* (2004), 29; Pater & Renes (1999), 203.

50. De werkzaamheden van de Heidemij zijn zeer goed beschreven in het Tijdschrift van de Leefomgeving, dat van 1889 bij de Heidemij jaarlijks werd uitgebracht. Deze serie vormt daarmee een belangrijke bron.

51. O.a. de jaargangen 1962 en 1977.

52. Thissen (1993).

53. Bieleman (2008), 403, 407-408. Het aantal landbouwers met één paard nam in Overijssel toe van 4.370 in 1880, 10.410 in 1910 tot 14.900 in 1955. Op de zandgronden van Nederland behoorde rond 1900 bijna 60% van alle boerenbedrijven tot de kleine boerenbedrijven met 1-5ha grond. Dit aspect werd ook onderzocht door Maris (1951).

54. Bieleman (2008), 408.

55. Bieleman (2008), 422. Dit probleem werd later aangeduid als het 'Kleine-boerenvraagstuk'.

56. Koomen *et al.* (2007); Knol *et al.* (2004).

Het verdwijnen van landschappelijke elementen werd in 2007 door Koomen *et al.* onderzocht.⁵⁷ Het huidige aantal lijnvormige elementen in hoog Nederland zou met ruim de helft zijn afgenomen in vergelijking met 1900.⁵⁸ Het gaat dan om kavelgrenzen, wegen, waterlopen en lijnvormige beplantingselementen tezamen. Als alleen naar kavelgrenzen of beplantingselementen wordt gekeken, ligt dat percentage nog hoger.⁵⁹ De grootste afname van beplantingselementen vond echter al plaats in de periode 1900-1950. In die periode werd ruim 40% van de houtwallen opgeruimd en vervangen door prikkeldraad.⁶⁰

Voor het Twentse veengebied zal de beschikbaarheid van prikkeldraad vermoedelijk ook consequenties hebben gehad voor het aanzicht van het landschap. De smalle strookverkaveling was in 1900 aan weerszijden omzoomd met houtwallen. Hoeveel van die houtwallen rond 1950 waren vervangen door prikkeldraad is echter niet onderzocht. Foto's uit de studie *Het maakbare land* laten smalle strookverkavelingen zien in een weinig boomrijk landschap.⁶¹

Er kon in die periode nog nauwelijks gesproken worden van schaalvergrotingen. Van 1900-1950 steeg de gemiddelde perceelgrootte 'van 1,7 ha in 1900 naar 1,8 ha in 1950'.⁶² Barends voerde in 1989 onderzoek uit naar veranderingen in de parcelering tussen 1900 en 1980.⁶³ Hieruit blijkt dat met name in de omgeving van Vriezenveen sterke wijzigingen hebben plaatsgevonden, maar doordat deze zijn veroorzaakt door de naoorlogse ruilverkavelingen, passen ze daarom niet binnen deze periode.⁶⁴ Door het ontbreken van een ijkpunt rond 1955 geeft deze studie daarom niet zoveel nieuwe inzichten. Knol *et al.* deed in 2009 naar het historisch grondgebruik.⁶⁵ Hoewel het hier een vergelijking betrof tussen het grondgebruik in 1900 en 2000, blijkt hieruit dat het areaal heide in geheel Overijssel in 1900 nog 794km² besloeg, waar in 2000 slechts 29km² van over was.⁶⁶ De ontginningen van deze arealen hebben echter vrijwel geheel vóór 1950 plaatsgevonden. Onduidelijk is in welke mate de eerder genoemde, gemiddelde perceelgrootte hierdoor vertekend wordt. Bekend is dat er in deze periode al op kleine schaal ruilverkavelingen plaatsvonden. Het is aannemelijk dat de schaal van het landschap toch enigszins was toegenomen.

Afb. 1.4
Prikkeldraad bepaalt het beeld in het buurtschap Elsen bij Markelo (1930), Jan Jans.

Ruimtelijke dynamiek

Resumerend kan geconcludeerd worden dat er over deze periode relatief weinig bekend is over de landschappelijke impact van agrarische modernisering. Dat is in zekere zin opmerkelijk, omdat goed kaartmateriaal voor handen is. Het beeld dat ontstaat uit voorgaand onderzoek is dat een eerste aanzet werd gemaakt tot rationalisering van het landschap, waardoor de landbouw efficiënter werd. Sloten en wegen werden rechtgetrokken en gemoderniseerd. De grootste ruimtelijke impact moet echter zijn gekomen door de ontginningen van de woeste gronden en het vervangen van houtwallen door prikkeldraad. Deze hebben het aanzien van het landschap sterk veranderd. Er moet sprake zijn geweest van een grote, ruimtelijke dynamiek.

1955-1985 Ruilverkavelingen, intensivering, specialisatie en schaalvergrotingen

Deze naoorlogse periode markeert opnieuw een moderniseringsslag van de landbouw. Wel ontbreekt consensus over de precieze start en het eind van deze periode.⁶⁷ Voor 1955 hebben namelijk al enkele ruilverkavelingen plaatsgevonden, onder andere gestimuleerd door de ruilverkavelingswetten van 1924 en 1939. Deze waren echter niet vergelijkbaar met de schaal en de aanpak van de naoorlogse verkavelingen die volgden na de ruilverkavelingswet van 1954. Het einde van de periode wordt gemarkeerd door de komst van de Landinrichtingswet in 1985, welke voor een duidelijk omslagpunt heeft gezorgd.⁶⁸

Plattelandsontwikkelingen

De naoorlogse ruilverkavelingswet moest modernisering van de landbouw stimuleren. Een vergaande rationalisering van het landschap had tot doel tot een grotere productie te komen. Deze periode en de context waarbinnen deze tot stand kwamen, werd door Gerrie Andela onderzocht.⁶⁹ Simon van der Bergh onderzocht dit thema op lokale schaal en, ook al was daar geen Twentse regio bij betrokken, het onderzoek biedt wel inzichten in de context waarbinnen de ruilverkavelingen plaatshadden.⁷⁰ Datzelfde geldt ook voor het promotie-onderzoek van Karel (2005).⁷¹ Daalhuizen *et al.* onderzocht de naoorlogse plattelandsontwikkeling en de gevolgen voor het landschap.⁷² Dit onderzoek is gericht op Nederland, aangevuld met een aantal regionale casestudies, waarvan helaas geen in Twente. In de periode van 1960 tot 2006 is het aantal boerenbedrijven door schaalvergroting afgenomen van ruim 300.000 naar 80.000.⁷³ De grootste afname vond plaats in de periode 1960-1980.⁷⁴ Voor de bredere, historische context kan gebruikgemaakt worden van Lörzing's *Jaren van verandering* en Van Bergen's *Gouden jaren*.⁷⁵

Landschappelijke veranderingen

Een recent afgeronde studie van de RCE naar ruilverkavelingen en wederopbouwlandschap-

57. Koomen *et al.* (2007).

58. Koomen *et al.* (2007), 21. Hierbij is data uit 1900 vergeleken met data uit 2003.

59. Koomen *et al.* (2007), 26-28. Beplantingselementen zijn met ca. 55% afgenomen, kavelgrenzen met ruim 70%.

60. Koomen *et al.* (2007), 26.

61. Niemeijer (2016).

62. Pater & Renes (1999), 209. Een kanttekening bij deze rekensom is dat er rond 1900 nog aanzienlijke arealen onontgonnen, woeste gronden waren die het beeld vertekenen.

63. Barends (1989).

64. Barends (1989), 47.

65. Knol *et al.* (2009).

66. Idem, 48.

67. Andela (2000) geeft aan dat het productief grondgebruik vanaf 1945 duidelijk een planmatiger karakter kreeg. De watersnood van 1953 bracht het proces echter in een stroomversnelling. Bergh (2004) onderscheidt de periode 1950-1985 als een afgebakende periode. Niemeijer (2016) hanteert de periode van de wederopbouw, van 1940-1965, en behandelt daarmee alleen de vroegste ruilverkavelingen. Karel (2005) hanteert 1953 als begin. De beschikbaarheid van een topografische kaart van 1955 legitimeert de keuze voor dit jaartal als begin van deze periode.

68. Andela (2000), 12; Bergh (2004), 185.

69. Andela (2000).

70. Bergh (2004).

71. Karel (2005).

72. Daalhuizen (2008).

73. Daalhuizen (2008), 31.

74. Idem. De afname over 20 jaar is meer dan 50%, een gemiddelde afname van 2,5% per jaar. In de 36 jaren van 1980-2006 bedraagt deze 45%, een gemiddelde afname van 1,2% per jaar.

75. Lörzing (2014); Bergen (2014).

pen heeft meer inzicht gegeven in de ruimtelijke impact van enkele specifieke ruilverkavelingen, waaronder die van het Twentse Vriezenveen.⁷⁶ Dit gebied wordt beschouwd als een toonbeeld van de wederopbouwperiode.⁷⁷ Van Blerck doet momenteel promotieonderzoek naar het ontworpen landschap van de vroege ruilverkavelingen, waaronder een aantal in Twente. Ook zijn onderzoek heeft een ruimtelijk perspectief, maar omdat dit nog lopende is, zijn de resultaten daarvan niet meegenomen in dit onderzoek.⁷⁸

Schaalvergrotingen van boerenbedrijven hebben geleid tot een schaalvergroting van het landschap, omdat hierdoor vele kavelgrenzen verdwenen en de perceelgrootte toenam. In de periode van 1950 tot 1980 steeg de gemiddelde grootte van een agrarisch perceel naar 2,8 ha.⁷⁹ De ruilverkavelingen hadden niet alleen invloed op de perceelgrootte. Ook op andere terreinen vond een transformatie plaats. Zo werden sloten rechtgetrokken, landbouwwegen verbreed en verhard en boerenerven en andere locaties opnieuw beplant.⁸⁰ De landschappelijke structuur werd hierdoor 'robuuster'. Kleine landschapselementen verdwenen, maar daarvoor in de plaats kwamen robuuste beplantingsstructuren.⁸¹

Ruimtelijke dynamiek

De ruilverkavelingen zorgden doorgaans voor schoksgewijze, vrij drastische veranderingen. Cultuurtechnische ingrepen werden doorgaans in een tijdsbestek van slechts 10-15 jaar uitgevoerd.

De beleving van landschappelijke veranderingen

Het collectief geheugen

De beleving en waardering van het landschap is een sterk individueel fenomeen. Elk individu heeft een specifieke verbinding met het landschap en kent het landschap daardoor eigen waarden toe. Uit voorgaande belevingsonderzoeken bleek dat de verschillen onderling erg groot kunnen zijn, afhankelijk van de (sub)cultuur, het kennisniveau van het landschap, de band die men heeft met het landschap, zelfs het moment van de dag of seizoen waarop gevraagd wordt naar de waardering van het landschap.⁸²

Die subjectiviteit van de individuele landschapsbeleving hoeft de vorming van generieke kennis over de waardering van het landschap echter niet uit te sluiten. Binnen voorgaand belevingsonderzoek is veelvuldig naar voren gekomen dat er wel degelijk gelijkenissen te ontdekken zijn binnen individuele landschapsbelevingen. Deze zijn mogelijk te verklaren door de gedeelde waarden van een cultuur of samenleving.⁸³

Vanuit verschillende perspectieven is geprobeerd om de landschapsperceptie van 'het col-

lectief' te onderzoeken. Voor een uitgebreide historiografie van het onderzoeksveld dat de perceptie van het landschap onderzoekt, verwijs ik graag naar het proefschrift van Maarten Jacobs, *The production of mindscapes*.⁸⁴ Ik beperk me hier tot de – voor dit onderzoek – meest relevante perspectieven van waaruit veranderingen in landschapsbeleving en -waardering onderzocht werden. De theorievorming over wat landschapsbeleving nu precies is, komt in paragraaf 1.5 aan bod.

De veranderende landschapsbeleving vanuit westers, cultuurhistorische perspectief

Vanuit (cultuur)historische perspectieven zijn meerdere onderzoeken uitgevoerd, waarbij het collectief geheugen en de veranderende houding ten opzichte van natuur en landschap binnen bepaalde culturen werden gereconstrueerd aan de hand van diachronische (letterlijk 'door de tijd heen') analyses van individuele uitingen over landschap van oa. kunstenaars, elite, wetenschappers, schrijvers, folkloristen, politici, etc.

Zo gebruikte Bakker in *Landschap en wereldbeeld* (2004) schilderijen uit de landschapschilderkunst om het veranderende beeld ten opzichte van het landschap te reconstrueren in de periode van de Late Middeleeuwen tot halverwege de zeventiende eeuw. Olwig ontdekte in *Landscape, nature, and the body politic* (2002) het begrip landschap en reconstrueerde aan de hand van contemporaine literatuur op welke wijze dit begrip in Groot-Brittannië vorm kreeg en zich ontwikkelde binnen het collectieve bewustzijn. Cosgrove analyseerde in *Geography and vision* (2008) de wijze waarop geografische informatie gedurende de tijd werd gerepresenteerd en destilleerde hieruit een veranderende kijk op de wereld, met name vanuit Amerikaans perspectief. Schama gebruikte voor *Landscape & Memory* (1995) bronnen uit een zeer divers spectrum om de wijze waarop het landschap een plek kreeg in het collectieve geheugen van verschillende (westerse) culturen in verschillende perioden te reconstrueren.

Hoewel de genoemde onderzoeken helaas weinig aanknopingspunten bieden voor dit onderzoek, bijvoorbeeld omdat het niet gaat om het postindustriële landschap of omdat het perspectief te Brits of Amerikaans is, kunnen de gebruikte onderzoeksmethoden wel worden toegepast. Het gebruik van contemporaine bronnen kan inzicht bieden in de omgang met landschappelijke veranderingen in het verleden.

Contemporaine bronnen en de wijze waarop bepaalde fenomenen (zoals de waardering van landschap) hierin naar voren komen, zijn gekleurd door de cultuur en tijdgeest van het moment waarop die bronnen tot stand kwamen.⁸⁵ Door die bronnen te ontleden en analyseren vanuit een (zo) onbevooroordeeld (mogelijk) perspectief en met kennis en begrip van de context waarin de bron is ontstaan, wordt het

-
76. Niemeijer (2016). Hermens & Dijkman (2013). Land-id (2016).
 77. Land-id (2016). Ook andere Twentse regio's zijn getransformeerd door de ruilverkavelingen, oa. Weerselo-Dulder, Volthe, Losser, Beneden-Dinkel, Rietmolen. Zie ook CWK Overijssel, kaartlaag ruilverkavelingen.
 78. Zie ook schoklandenwater.nl
 79. Knol *et al.* (2009), 48.
 80. Andela (2000), 10.
 81. Van Blerck tijdens een excursie op 23-11-2016.
 82. Coeterier (1987). 98.; Berg, Vlek & Coeterier (1998); Berg (1999); Buijs & Kralingen (2003). 18-20.; Roos Klein-Lankhorst *et al.* (2005); Jacobs (2006). 239; Scott *et al.* (2009); Braaksma (2017), 25.
 83. Braaksma (2007).
 84. Jacobs (2006), 31-53.
 85. Lowenthal (2014) wijdde een groot deel van *The past is a foreign country* aan die tijdgeest en context van culturen.

mogelijk om het landschapsbeeld te reconstrueren in historisch perspectief.

Landschapsbeleving in Nederland

Meer inzicht in de landschapsbeleving vanuit Nederlands perspectief geeft Streng's *Het schoonste gezicht van de wereldt* (2007). Hierin zijn literaire teksten verzameld die de waardering en duiding van het Overijsselse landschap van Renaissance tot Romantiek weergeven.⁸⁶ Helaas blijft het bij een verzameling citaten en ontbreekt een analyse. De waarde van het onderzoek blijft dan ook beperkt.

Analytischer is Lemaire's *Filosofie van het landschap* (1970), wat bovendien dieper ingaat op de moderne tijd. In dit werk gebruikt de auteur de schilderkunst, maar ook filosofische, contemporaine literatuur als belangrijkste bronnen en plaatste hij de ontwikkelingen die daarin naar voren kwamen in context. In dit werk besteedt hij aandacht aan de veranderende kijk op het platteland, de opkomst van het (moderne) toerisme, en het dualisme tussen platteland en stad, dat ontstond naarmate de samenleving steeds sterker verstedelijkte, evenals de verheerlijking van het platteland door de stedeling.

Hoewel het werk bepaalde, belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen zeer raak weet te beschrijven, geeft het vooral inzicht in de veranderende tijdgeest. Ook is het perspectief zeer sterk dat van de stedeling die vanuit het stedelijk perspectief het platteland aanschouwt. De boer zelf is onderwerp van beschouwingen, als bewoner van het platteland, maar wordt geabstraheerd neergezet, haast als 'simpele ziel' die leeft bij de gratie van zijn dagelijkse handelingen. Ook is het veranderende landschap zelf vrijwel geen onderdeel van de analyse. Het leert ons, kortom, weinig over de werkelijke lange termijn veranderingsprocessen die op het platteland hebben plaatsgevonden.

De veranderende natuurbeleving in historisch perspectief

Een aparte noot moet gewijd worden aan de natuurbeleving in historisch perspectief. Hieraan is, in tegenstelling tot de landschapsbeleving, beduidend meer aandacht besteed. Vooral *De spiegel van de natuur* (Schouten, 2005), over de natuurbeleving in cultuurhistorisch perspectief, *Het bedwongen bos* (Van der Meulen, 2009) over de veranderende omgang van Nederlanders met natuur, en *Wildernis in Nederland: tussen droom en werkelijkheid* (Wolf, 2012), waarin de fysieke wildernis en de beeldvorming over wildernis in Nederland in verleden en heden werd onderzocht, geven hierbij enkele waardevolle inzichten.

In het hoofdstuk *Tussen Arcadië en wildernis* beschrijft Schouten de veranderende beeldvorming op de gecultiveerde en niet of minder gecultiveerde omgeving.⁸⁷ 'Stad en wildernis vormen de uitersten op de schaal van menselijke beïnvloeding met daartussen het pastorale landschap [...]', zo schrijft Schouten.⁸⁸ De mate van menselijke beïnvloeding werd door de eeuwen heen steeds anders gewaardeerd. Zo gold gedurende de zeventiende en een groot deel van de achttiende eeuw het arcadische landschap, met vruchtbare, gecultiveerde weiden en akkerlanden, als idylle.⁸⁹ Onder invloed van de Romantiek verschoof, met name in Amerika en Engeland, dat ideaalbeeld. De wildernis, het ongecultiveerde landschap, ongerept en niet of nauwelijks beïnvloed door mensen, kreeg een haast mytische status.⁹⁰ Terwijl dat ideaalbeeld in Amerika nog enige tijd stand hield, was er in Europa halverwege de negentiende eeuw opnieuw een verschuiving op te merken. Schouten schrijft hierover:

'In een tijd waarin technologische en industriële vooruitgang centrale thema's gaan vormen, wordt woest en onontgonnen vooral synoniem met nutteloos; schoonheid ligt in een beheerste, vriendelijke en vruchtbaar gemaakte natuur.'⁹¹

In de kunst en literatuur kwam het pastorale Arcadië weer terug, waarin het plattelandleven in alle facetten figureerden. De Tweede

86. Streng (2007).

87. Schouten (2005), 220-237. Het gaat grotendeels om de beeldvorming van de elite.

88. Schouten (2005), 222.

89. Schouten (2005), 230.

90. Schouten (2005), 233.

91. Schouten (2005), 234.

Afb. 1.5

Winterlandschap met schaatseren, Hendrick Avercamp, ca. 1608. Tijdens de Gouden Eeuw gold het geciviliseerde landschap als ideaalbeeld.

Afb. 1.6

Landschap in Drenthe, Julius Jacobus van de Sande Bakhuyzen, 1882. Onder invloed van de Romantiek werd het rurale landschap het ideaalbeeld.

wereldoorlog maakte een voorlopig eind aan de idylle van het pastorale landschap. Later zou het tij echter opnieuw keren en werd wildernis weer het ideaalbeeld:

'In de laatste decennia van de twintigste eeuw, wanneer het verschil tussen stad en platteland steeds kleiner wordt en Arcadië er meer en meer uit gaat zien als een agrarisch industrieterrein, wordt de mythe van de maagdelijke wildernis nieuw leven ingeblazen. [...] En dan begint een geheel nieuwe fase in de omgang met de natuur. De mens gaat wildernis maken.'⁹²

Wolf beschrijft diezelfde verschuiving tussen waardering van wildernis (ongerepte natuur) en (half) cultureel landschappen, maar spitst deze nog iets meer toe op de Nederlandse situatie en koppelt daaraan de opkomst van de natuurbescherming. Opvallend daarbij is dat de ontwikkelingen zoals Schouten die beschreef niet geheel synchroon liepen met die van de natuurbeweging. Zo liet Frederik van Eeden, één van de grondleggers van de natuurbescherming in Nederland, weliswaar 'vooral een liefde zien voor het idyllische, Arcadische landschap', maar 'suggereerde [hij tevens] om stukken oorspronkelijke natuur in stand te houden als monumenten der natuur.'⁹³ De mens was, door de voortgaande ontginningen, zelf verantwoordelijk voor het verdwijnen van natuurwaarden en moest ook verantwoordelijkheid nemen in het behoud daarvan.⁹⁴ Wolf schrijft verder:

'Begin twintigste eeuw werd ingezien dat de wildernis net als in het buitenland grote aantrekkingskracht had op mensen. Door aan te sluiten bij die algemene waardering van het esthetische belang van ongerepte natuur, kon natuurbescherming wortelen.'⁹⁵

In de jaren vijftig van de twintigste eeuw had Victor Westhoff een belangrijke rol in de verandering van het denken over natuurbeheer. Niet ingrijpen was niet langer de maatstaf en het instandhouden van halfnatuurlijke (cultuur) landschappen werd steeds meer beschouwd als een vorm van natuurbeheer.⁹⁶

Hoewel zowel Schouten en Wolf beide de veranderingen in beeldvorming beschrijven, doen ze dat elk voor een andere subgroep. Zo greep de natuurbeweging volgens Wolf aan het eind van de negentiende eeuw terug op het ideaalbeeld van het ongerepte, terwijl Schouten die ontwikkeling niet beschrijft bij de beeldvorming vanuit het eliteperspectief. De door Westhoff ingezette hernieuwde interesse in het pastorale, halfnatuurlijke landschap staat tevens haaks op de door Schouten beschreven ontwikkelingen. Daar raakte het pastorale landschap immers wat uit de gratie.

Het lijkt er dan ook op dat de natuur- of landschapsbeleving sterk afhankelijk is van het perspectief, cq. het bronmateriaal, dat is onderzocht. Die nuancering wordt ook benoemd door Van der Meulen. Zo schrijft hij:

'Voor wie het graag zo wil zien, is er een duidelijk verband tussen de voortgang van de mens en zijn veranderende kijk op de natuur. [...] Het verheerlijken door verlichtingsdenkers van de ongerepte natuur kan worden verklaard uit het feit dat zij er [door verstedelijking] steeds verder vanaf kwamen te staan. Het verlangen van romantici naar de wilde wildernis is, vanuit dezelfde redenering, een reactie op de industriële revolutie - wat meteen verklaart waarom het natuurbehoud pas na 1870 opdook in Nederland, waar de industrialisatie lang was achtergebleven bij die in omringende landen. Dit overzichtelijke beeld waarin alles een logisch gevolg is van het voorgaande, heeft als nadeel dat het, zoals veel geschiedschrijving, *achteraf* is gevormd en eraan voorbijgaat dat de werkelijkheid altijd gecompliceerder is.'⁹⁷

Voor een genuanceerder beeld, dat de werkelijkheid dichter nadert, zullen dan ook meerdere perspectieven moeten worden onderzocht.

De beleving van recente landschappelijke veranderingen

Er is relatief weinig onderzoek gedaan naar veranderingen in de landschapsbeleving en -voorkeuren op locatieniveau en als dit al is uitgevoerd, betreft het voornamelijk een periode van enkele decennia.⁹⁸ Voorbeelden hiervan zijn de studies van Jensen en Palmer.⁹⁹ In beide gevallen ging het om 20 jaar en in beide gevallen bleven de landschapsvoorkeuren over die periode vrij stabiel.

Dijkstra *et al.* voerde een vergelijkbaar onderzoek uit in Nederland, maar onderzocht daarbij twee sporen.¹⁰⁰ Zo werden fysieke landschapsveranderingen onderzocht, aan de hand van kaartmateriaal voor de periode 1900-1990, voor 750 gelijkmatig over Nederland verdeelde gridcellen van elk 1x1 km. Dit werd aangevuld met landschapsbelevingsonderzoek (gestandaardiseerde enquêtes) over de periode 1980-1996. Hoewel de opzet van dit onderzoek interessant is, levert het helaas weinig inzicht in de wijze waarop mensen omgaan met veranderingen in het landschap. Zo is de waardering voor de veranderde landschappen berekend in een weinig inzichtelijke score, waarvan eigenlijk niet goed duidelijk wordt wát die score nu precies zegt. Dit wordt ook door de auteurs beaamd.¹⁰¹ Ook gaven zij aan dat verschillende vragen multi-interpretabel bleken, waardoor de resultaten slecht te vergelijken waren.¹⁰² Daarnaast bestaat er geen koppeling tussen de respondenten van de enquête en de onderzochte casestudiegebieden.¹⁰³ De ingevulde enquêtes kunnen daarom over heel andere landschappen gaan dan die zijn onderzocht. Dit onderzoek geeft daardoor maar een heel beperkt inzicht in de veranderingen in het landschap en de beleving daarvan over de periode 1900-1990.

In de periode 2003-2005 zijn verschillende onderzoeken opgestart die gericht waren op het verkrijgen van generieke of universele menin-

92. Schouten (2005), 235.

93. Wolf (2012), 98.

94. Wolf (2012), 55.

95. Wolf (2012), 98.

96. Wolf (2012), 99.

97. Van der Meulen (2009), 58.

98. Dit is een tijdsspanne waarvoor gebruikgemaakt kan worden van ondervragingen onder bewoners. Landschapsbelevingsonderzoek wordt doorgaans uitgevoerd door middel van ondervragingen.

99. Jensen (1999); Palmer (2004).

100. Dijkstra *et al.* (1997).

101. *Idem*, 135.

102. *Idem*, 113-115.

103. *Idem*, 134.

gen of een vaste relatie tussen het fysieke landschap en de waardering en beleving daarvan.¹⁰⁴ Hiermee moest de basis gelegd worden voor een monitoringssysteem om de beleving van toekomstige landschappelijke veranderingen te kunnen meten. Voorbeelden hiervan zijn het *Kennismodel Effecten LandschapsKwaliteit (KELK)* en het *BelevingsGIS*.¹⁰⁵ Hoewel dergelijke onderzoeken relatief eenvoudig op landsdekkende schaal kunnen worden uitgevoerd, mede doordat binnen genoemde modellen gebruikgemaakt werd van landsdekkende datasets en gestandaardiseerde enquêtes, laat de voorspellende waarde te wensen over.¹⁰⁶ De ontwikkelaars van het *BelevingsGIS* onderkennen dit ook en gaven tevens aan dat een directe meting, waarbij mensen ondervraagd worden over hun omgeving een veel representatiever resultaat oplevert. De resultaten zijn daardoor niet bruikbaar voor dit onderzoek.

In een later onderzoek, uitgevoerd door De Vries, waarin 'veranderende landschappen en hun beleving' werden onderzocht, werd niet zozeer de beleving van veranderingen gemeten, maar stond het onderzoek hiernaar zelf centraal.¹⁰⁷ Hierin komt naar voren dat binding en vertrouwde met een landschap een belangrijke rol spelen bij de waardering van dit landschap. Wanneer er veranderingen plaatsvinden in dit landschap, tast dat de vertrouwde vrijwel per definitie aan.¹⁰⁸ Dit kan ertoe leiden dat een negatieve waardering van landschappelijke veranderingen (deels) wordt geuit als een proteststem, waardoor een recente verandering een veel grotere impact lijkt te hebben dan een verandering uit een verder verleden.¹⁰⁹ Dit zou betekenen dat het meten van de waardering van landschappelijke veranderingen over het recente verleden een vertekend beeld kan opleveren. De verandering ligt als het ware nog te 'vers' in het geheugen. Dit roept meteen ook de vraag op of de impact van recente veranderingen op de beleving überhaupt wel gemeten kan worden met behulp van belevingsonderzoek.

Landschapsbeleving in retrospectief

Naast genoemd belevingsonderzoek vanuit ruimtelijk perspectief zijn er nog een aantal interessante werken verschenen waarbij *oral history* is gebruikt om de beleving van het platteland van de afgelopen halve eeuw in kaart te brengen.¹¹⁰ Hierbij moet de kanttekening worden gemaakt dat er geen consensus bestaat over de waarde van *oral history* bij wetenschappelijk onderzoek. Zo wijdt Lowenthal in *The past is a foreign country - revisited* enkele pagina's aan hoe herinneringen na verloop van tijd steeds opnieuw worden 'vormgegeven' en daardoor niet zo betrouwbaar zouden zijn.¹¹¹ Dit wordt beaamd door landschapsbelevingsonderzoekers Buijs & Van Kralingen.¹¹² *Oral history* leent zich wél als een aanvulling op andere bronnen.

Kennislacunes

Eerder verricht onderzoek levert een redelijk algemeen beeld op van de landbouwkundige

ontwikkelingen die hebben plaatsgevonden en de ruimtelijke impact die deze hebben gehad op hogere zandlandschappen van Oost-Nederland. Deze zijn echter nog niet eerder samengebracht, omdat in de verschillende onderzoeken steeds een deelaspect werd belicht. Daarnaast zijn voorgaande onderzoeken doorgaans te generaliserend om het landschap daadwerkelijk te kunnen reconstrueren op een meer gedetailleerd niveau. Dat geldt zelfs voor de afgelopen decennia. Hiervoor is aanvullend onderzoek nodig. Op dit terrein zijn echter niet de grootste kennislacunes te vinden.

Het onderzoek naar de beleving van landschappelijke veranderingen is, zeker wanneer deze gericht zijn op een langere termijn dan twintig jaar, nog vrijwel onontgonnen terrein. Een koppeling van veranderingen in landschapsbeleving en het fysieke landschap, binnen de context van die tijd, kan hierbij nog meer inzichten geven dan wanneer deze terreinen apart onderzocht worden. Deze koppeling is tot dusver nog (vrijwel) niet gemaakt om lange-termijn-veranderingsprocessen in kaart te brengen.¹¹³

Daarnaast blijkt overduidelijk dat een te generieke benadering of juist een te specifieke benadering te weinig zegt over hoe we landschappelijke veranderingen in het verleden hebben ervaren. Er is behoefte aan een genuanceerder beeld.

104. Jacobs (2006), 241.

105. Vries & Gerritsen (2003); Farjon *et al.* (2004); Roos Klein-Lankhorst (2004a); Roos Klein-Lankhorst *et al.* (2005).

106. Roos Klein-Lankhorst *et al.* (2005). 69. Het percentage waarbij de voorspellende waarde van het *BelevingsGIS* 2.0 overeenkomt met de (onder bewoners) getoetste waarde komt uit op 31%. Je kunt dan concluderen dat generalisatie resultaat oplevert, maar anderzijds kun je er dan niet omheen dat je in ruim tweederde van de gevallen een verkeerd idee hebt over hoe bewoners hun landschap beleven.

107. Vries (2007).

108. Idem, 5.

109. Idem.

110. Oa. Kalmann & Overeem (1999); Overeem & Paasman (2008); Horst & Linde (2016). De bij dit onderzoek afgenomen interviews zijn bovendien volledig toegankelijk via: vooruitboeren.mijnstadmijndorp.nl.

111. Lowenthal (2014), 303-324.

112. Buijs & Kralingen (2003), 31.

113. Er zijn wel enkele onderzoeken, waarbij de landschapsbeleving werd onderzocht voor de huidige tijd of een periode van 20-30 jaar. Oa. Coeterier *et al.* (1994); Dijkstra *et al.* (1997); Vroom (2013).

1.3 Probleemstelling

Binnen de Nederlandse planningspraktijk is sinds de eeuwwisseling de nadruk steeds meer komen te liggen op 'maatschappelijk gewenste' veranderingen (in nut en noodzaak) van en in de ruimte.¹¹⁴ Wat daaronder verstaan wordt, dient door debat te worden vastgesteld. Dit debat werd in eerste instantie nog vooral gevoerd onder deskundigen, maar in toenemende mate wordt hierin ook de mening van de burger betrokken.¹¹⁶ Binnen dit debat is de rol van de overheid verschoven van 'het orgaan dat bepaalt' naar die van 'regisseur' of 'organisator van een publiek proces'.¹¹⁵ Met de komst van de *Visie Erfgoed en Ruimte* in 2011 werd het credo 'Kiezen voor Karakter'. Hierbij wordt ingezet op een strategie waarbij ruimte wordt gegeven aan burgers.¹¹⁷ Het vaststellen van 'de publieke opinie' is echter een complex vraagstuk. Het fysieke landschap mag dan wel objectief meetbaar zijn, de perceptie van datzelfde landschap is dat zeker niet.

Hoewel we de laatste twee decennia zeker meer inzichten hebben gekregen in hoe landschapsbeleving werkt en onderzocht zou kunnen worden, hebben we nog altijd vrijwel geen inzicht in hoe we lange termijn- veranderingen procesen beleven. Hoe komt het bijvoorbeeld dat we in toenemende mate lijken terug te verlangen naar het landschap uit onze jeugd?¹¹⁸ Is dat iets van deze tijd of toch van alle tijden? En als het niet van alle tijden is, waarom heeft men dan juist nu steeds vaker last van 'landschapspijn'?¹¹⁹ Verandert het landschap daadwerkelijk zo snel of verandert onze cultuur? Of verandert onze binding met het landschap, omdat we in toenemende mate in steden wonen en het platteland alleen nog vanaf de zijlijn en als recreant beleven. En wat betekent dat dan weer voor de toenemende waarde die we de landschapsbeleving toekennen? Is landschapsbeleving iets vluchtigs en te veranderlijk om de ruimtelijke planning op af te stemmen?

Dit onderzoek gaat geen antwoord geven op al die vragen, maar kan mogelijk wel een startpunt daarin zijn. Hoofddoelen van dit onderzoek zijn om a) meer inzicht te krijgen in de mate waarin het agrarische landschap in de moderne tijd veranderde en hoe de mens hierop heeft gereageerd en b) meer inzicht te krijgen in de beleving van landschappelijke veranderingen vanuit verschillende perspectieven (ruimtelijk, historische context, cultuur) om hiermee bij te dragen aan de theorievorming hieromtrent.

1.4 De onderzoeksvraag

De onderzoeksvraag die centraal staat in dit onderzoek luidt: *Wat is de ruimtelijke impact geweest van agrarische modernisering op het Twentse landschap van 1800-1985 en hoe werden deze ruimtelijke veranderingen beleefd?*

De deelvragen die ik wil onderzoeken zijn:

1. *Welke transformaties maakte het Twentse platteland in hoofdlijnen door per periode en in welke chronologie?*

2. *Welke ontwikkeling maakte de landschapswaardering in diezelfde periode in hoofdlijnen door?*

3. *Zijn er periodes aan te wijzen waarin het fysieke landschap sterk(er) veranderde? Vonden er in diezelfde hoog-dynamische periodes ook omslagen plaats in de waardering van het landschap of liepen deze processen niet synchroon?*

4. *Is er een verschil in waardering van de verschillende landschappelijke eenheden (bv. heide- en broekgronden, bouwlanden, hooilanden, bossen)? En zo ja, welke fysieke, landschappelijke eenheden werden het meest gewaardeerd per tijdvak? Welke het minst? En verschilt dit per subcultuur (agrarisch, niet-agrarische burgers en buitenstaanders)?*

5. *Zijn er andere relaties te ontdekken nav. een vergelijking tussen veranderingen in het fysieke landschap en verandering in waardering?*

6. *Kunnen we uit de beantwoording van bovenstaande vragen (al dan niet generieke) conclusies trekken over hoe de mens omging en omgaat met veranderingen in het landschap en daarmee helpen voorspellen hoe de mens met toekomstige veranderingen omgaat?*

Nevendoelen zijn er ook. Zo wil ik met dit onderzoek meer inzicht geven met betrekking tot de invloed van agrarische modernisering op het platteland en de veranderende houding van de mens tot deze modernisering.

7. *Neemt de waardering voor landschappelijke veranderingen door agrarische modernisering af naarmate de belever verder van het landschap afstaat (dus wanneer er geen functionele of sociale binding is)?*

8. *Is er een bepaald moment of periode aan te wijzen waarop een omslag in denken plaatsvindt en het streven naar modernisering niet langer als ideaal wordt gezien? Zo ja, is dit moment ook terug te zien in een toename van fysieke, landschappelijke veranderingen of liggen hier wellicht andere oorzaken aan ten grondslag?*

Genoemde deelvragen zullen (voor zover mogelijk) beantwoord worden in hoofdstuk de synthese-paragrafen aan het eind van elk hoofdstuk en in hoofdstuk 6 (Synthese en theorievorming).

114. Zande & During (2008).

115. Idem; Janssen (2012), 7.

116. Zande & During (2008).

117. Boer (2011), 40.

118. Schroevers (1999); Beusekom

(1999); Boer (2017), 8.

119. Boer (2016). Het woord Landschapspijn deed in dat jaar zelfs mee in de verkiezing 'woord van het jaar'.

1.5 Theoretisch kader

Onderzoeksmodel

Het onderzoeken van de beleving van landschappelijke veranderingen, welke in gang gezet zijn door agrarische modernisering, lijkt een wat complex thema, maar in theorie hangen de verschillende componenten landschapsbeleving, veranderingen van het fysieke landschap en de interactie van de mens met het landschap nauw samen. Die samenhang wil ik aan de hand van enkele modellen laten zien.

Drieledigheid van het begrip 'landschap'

De European Landscape Convention (ECL) definieert landschap als 'an area, as perceived by people, whose character is the result of the action and interaction of natural and/or human factors.'¹²⁰ De (subjectieve) waarneming en beleving van het (objectieve) fysieke landschap, alsmede de wijze waarop de natuur en de mens hier invloed op uitoefenen, vormen dan ook essentiële onderdelen van het concept 'landschap'. Deze drie componenten beïnvloeden elkaar en kunnen feitelijk niet los van elkaar gezien worden, ondanks dat de verschillende componenten vaak wel afzonderlijk worden onderzocht.

Afb. 1.7
De componenten van het concept 'landschap'

Drieledigheid van het begrip 'landschapsbeleving'

Landschapsbeleving is volgens Vries 'in principe niets anders dan hoe [het landschap] ervaren wordt, hoe het op de waarnemer overkomt, welke gevoelens het oproept.'¹²¹

Volgens Jacobs liggen er aan landschapsbeleving een drietal basisaannames ten grondslag. Ongeacht de discipline van waaruit de beleving wordt onderzocht, wordt ervan uitgegaan dat 1) landschapsbeleving wordt beïnvloed, maar niet bepaald door het fysieke landschap; 2) aan de vorming van landschapsbeleving gaat een complex mentaal proces vooraf, waarbij informatie uit het fysieke landschap, als wel het mentale landschap wordt verwerkt; 3) dit mentale proces wordt beïnvloed door culturele, biologische en individuele factoren.¹²²

Jacobs stelt in zijn proefschrift *The Production of Mindscapes* dat de 'werkelijkheid' in essentie bestaat uit drie vormen: de fysieke, sociale en innerlijke werkelijkheid.¹²³ Elke werkelijkheid is gekoppeld aan verschillende landschappelijke fenomenen die Jacobs respectievelijk *matterscape*, *powerscape* en *mindscape* noemt.¹²⁴ *Matterscape* omvat het objectieve, fysieke landschap; *mindscape* de wijze waarop dit fysieke landschap beleefd wordt door het individu; *powerscape* omvat de culturele factoren die invloed hebben op de wijze waarop een individu uit die cultuur het landschap beleeft.

Daarnaast spelen ook biologische en individuele factoren een rol in de individuele landschapsbeleving. Individuele factoren zijn bijvoorbeeld specifieke, niet cultureel gedeelde herinneringen aan een bepaalde plek die de waardering voor zo'n plek sterk kunnen beïnvloeden. Bij biologische factoren kan dan gedacht worden aan de (vermoedelijk) aangeboren voorkeur voor halfopen landschappen.¹²⁵ Biologische factoren zijn voor elk individu (min of meer) gelijk, voor individuele voorkeuren geldt juist het omgekeerde. In versimpelde vorm is het model voor landschapsbeleving te representeren als in afb. 1.7.¹²⁶

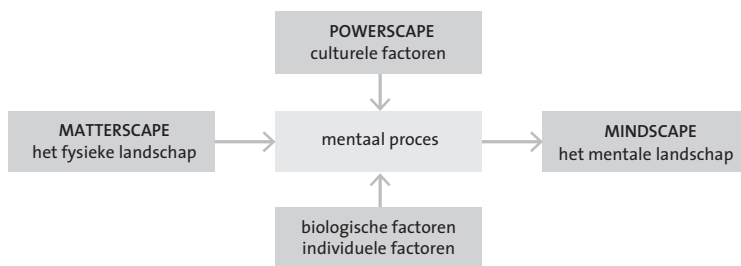
Synthese van modellen

Laatstgenoemde model komt vrijwel overeen met dat van het concept landschap als het gaat om *matterscape* en *mindscape*. Alleen als het gaat om *powerscape*, de sociale of culturele werkelijkheid, is deze link niet één op één te maken. De 'action and interaction of natural and/or human factors' omvat, naast menselijke factoren, ook de natuurlijke. Wellicht nog belangrijker is dat het in de definitie van landschap gaat om het resultaat van de actie en interactie tussen mensen en het landschap (impact op *matterscape*) en niet om de invloed van de cultuur (*powerscape*) op het beleven van het landschap. Een combinatie van beide begrippen wordt weergegeven in het model in afb. 1.8.

Natuurlijke factoren en processen hebben invloed op het fysieke landschap, maar logischerwijs ook op de cultuur en het menselijk handelen. Zo zal een overstroming direct leiden tot menselijk handelen. Processen met een langere tijdsspanne, zoals klimaatveranderingen, vereisen eerst een cultuuromslag voordat tot actie wordt overgegaan. De menselijke interactie met het landschap heeft, ongeacht of deze cultureel gestuurd is of door natuurlijke processen gestimuleerd, invloed op het fysieke landschap en zal veranderingen veroorzaken.

In praktijk is die wisselwerking complexer dan hier gesteld. Het betreft namelijk geen eenrichtingsverkeer. Zo lokken natuurlijke processen niet alleen menselijke interactie uit, is het omgekeerde ook mogelijk. Denk bijvoorbeeld aan de toenemende overstromingsgevoeligheid bij door de mens veroorzaakte bodemdaling. Ook zullen door de mens veroorzaakte, fysieke veranderingen van het landschap opnieuw aanzetten tot menselijke (re)acties. Om inzicht te krij-

120. Council of Europe (2000). Dit wordt oa. ook ondersteund door de definities die Lorzing (2001), 35-37 en Antrop (2007), 67 hanteren.
121. Vries (2007), 11.
122. Jacobs (2011), 41.
123. Jacobs (2006), 8.
124. Jacobs (2006), 8.
125. Appleton (1975).
126. Naar Jacobs (2011), figure 1; Jacobs (2006).

Afb. 1.8
De componenten van het concept 'landschapsbeleving'

gen in de variabelen die van invloed zijn op de beleving van landschappelijke veranderingen hoeven we die complexe wisselwerking echter niet volledig te begrijpen.

Het onderzoek betreft alleen dat deel van het model dat omkaderd is in afb 1.8. De invloed van biologische en individuele factoren op de landschapsbeleving en de werking van het mentale proces worden buiten beschouwing gelaten.

Koppeling tussen de variabelen

Met uitzondering van biologische factoren, waarvan kan worden aangenomen dat deze onveranderlijk zijn, hebben we steeds te maken met dynamische factoren. Een verandering in het menselijk handelen leidt tot een veranderend fysiek landschap en zou dus ook effect moeten hebben op de beleving daarvan. Voor een culturele omslag geldt hetzelfde. In theorie hoeft daar niet eens een fysieke verandering aan ten grondslag te liggen.

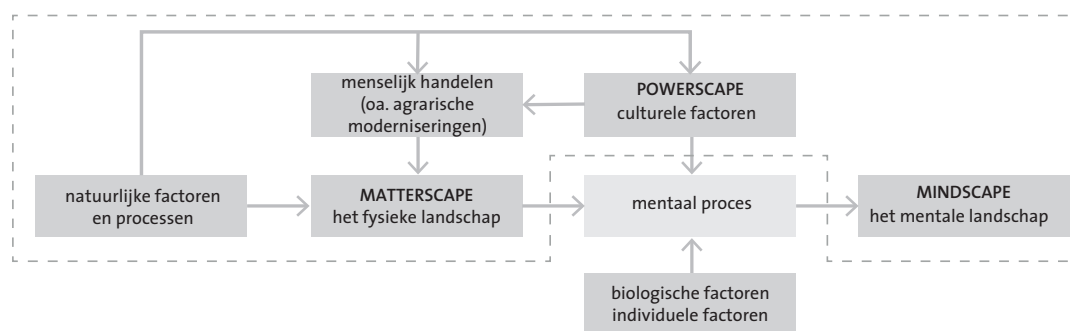
Ondanks de sterke koppeling tussen de variabelen, worden ze zelden tegelijkertijd onderzocht. Dit komt omdat elk het domein is van een eigen discipline. Het fysieke landschap wordt bestudeerd binnen de *natuurwetenschappen* en *landschapsfysiognomie*, de culturele context binnen de *sociale wetenschappen*, landbouwkundige ontwikkelingen binnen de

landbouwgeschiedenis en landschapsbeleving binnen de *belevingswetenschappen* of *omgevingspsychologie*.¹²⁷ In een enkel onderzoek is wel geprobeerd verschillende disciplines te koppelen, maar dan betrof het de landschapsbeleving over een relatief korte periode (20-30 jaar) en vond er geen goede koppeling plaats tussen de ruimtelijk geanalyseerde casestudies en het landschapsbelevingsonderzoek.¹²⁸

Samenvattend komt het er dus op neer dat, om écht goed te begrijpen hoe we omgaan met landschappelijke veranderingen, de genoemde variabelen naast elkaar moeten worden onderzocht. Hierdoor wordt het mogelijk om veranderingen in de landschapsbeleving te verklaren uit een verandering van het fysieke landschap, dan wel uit culturele factoren; historische ontwikkelingen of een verandering van de tijdgeest.

Subculturen, binding en lokale variatie

Meerdere onderzoekers wijzen erop dat hoe generalistischer belevingsonderzoek wordt ingezet, hoe sterker de uitkomsten afwijken van de werkelijkheid.¹²⁹ Regio's worden in veel belevingsonderzoeken ingedeeld op fysisch-geografische overeenkomsten, bijvoorbeeld 'de hoge zandlandschappen van Oost-Nederland' of 'Het Sallandse en Twentse zandlandschap'. De keuze voor zo'n generalisatie is te beargumenteren,

Afb. 1.9
Onderzoeksmodel: synthese van de concepten 'landschap' en 'landschapsbeleving'

127. Jacobs (2006), 8-11.

128. Zoals bij Dijkstra *et al.* (1997); Vroom (2013).

129. Van den Berg, Vlek & Coetierier (1998); Buijs & Kralingen (2003), 18; Van den Berg (2004); Van Assche (2004), 302. Hierbij gaat het niet zozeer om het resultaat van belevingsonderzoek, maar om betekenisgeving, het veralgemeniseren van de geschiedenis, terwijl de historische werkelijkheid uiterst gefragmenteerd bleek en gebonden aan subculturen. Dit geldt ook voor Duineveld (2006), 75-76, die laat zien dat betekenisgeving van cultuurhistorie sterk plek en (sub)cultuur gebonden is.

130. Van den Berg *et al.* (1998).

131. Van den Berg *et al.* (1998).

132. Boerwinkel (1984); Berg (1999), 21-48; Berg & Casimir (2002), 18; Vries (2007), 12; Steg *et al.* (2004), 16-17; Bujs (2009) 109-111.

133. In totaal zouden dan drie subculturen worden onderscheiden. Hoewel mogelijk ook een extra categorisering zinvol zou zijn, bijvoorbeeld elite/geen elite of hoog/laagopgeleid, is hiervan afgezien, omdat hier vaak te weinig gegevens over bekend zijn.

134. In 1795 woonde 'slechts' 25,7% van de Twentse bevolking in de stad-gerichten (Trompeter (2001), 175). Dit is veel lager dan het landelijk gemiddelde, dat in datzelfde jaar op 41% lag (Paping, 2009).

135. In 2010 woont het grootste deel van de bevolking in de steden, namelijk 58%. www.databanktwente.nl/demografie-bevolkingsomvang.html. De bevolking wonende in de 'netwerkstad' is genomen als stedelijke bevolking. Het landelijk gemiddelde is 62%. Gegevens afkomstig uit CBS Statline, Regionale kerncijfers Nederland. Als stedelijke bevolking zijn de aantallen geteld uit 2010 die vallen onder stedelijkheidsklassen 'zeer stedelijk' tot 'matig stedelijk'.

136. Aalbers (1979). 83; Woolderink (2006). 109.

137. Bönninghausen (1988). 69.

138. Dit geldt niet voor heel Twente. Met name in Noordoost Twente, in de omgeving van Rossum/Lemselo, en in Zuidwest Twente, in de omgeving van gemeente Twenterand, is het landschap door ruilverkavelingen dusdanig grootschalig geworden dat hier ook grootschalige landbouw wordt ingepast.

omdat de ontwikkelingsgeschiedenis voor een regio min of meer vergelijkbaar is. Lokaal zijn er echter grote variaties. Voor het beleven van landschappelijke veranderingen maakt het bijvoorbeeld veel uit of er al dan niet een grootschalige ruilverkaveling heeft plaatsgevonden. Het is daarom belangrijk om landschappelijke veranderingen op lokaal niveau te bestuderen en op grond daarvan deelgebieden te kiezen die kunnen dienen als casestudies.

Naast lokale variatie is er ook sprake van grote verschillen in landschapsbeleving tussen subculturen onderling. In een onderzoek van Van den Berg *et al.* werden deelnemers uit drie verschillende subculturen geïnterviewd over de beleving van een agrarisch landschap en voorgenomen natuurontwikkelingsplannen voor ditzelfde gebied; agrariërs, niet-agrarische burgers en toeristen die niet uit de regio kwamen.¹³⁰ De agrariërs waardeerden het agrarische landschap zoals het was, als productielandschap, het meest. Door de andere respondenten werden vrijwel alle natuurontwikkelingsplannen meer gewaardeerd dan het huidige productielandschap.¹³¹ Door de persoonlijke binding kon het productielandschap onder inwoners wel op een hogere waardering rekenen dan onder toeristen. De productiviteit en mate van cultivering werden door de subculturen dus sterk afwijkend gewaardeerd. Dit soort relaties werden ook aangetroffen in ander landschapsbelevingsonderzoek.¹³²

Een goed beargumenteerde classificatie in subculturen is daarom noodzakelijk. De indeling 'boeren', 'burgers' en 'buitenstaander' ligt bij dit onderzoek voor de hand.¹³³

Subcultuur	Functionele binding landschap	Sociale binding landschap	Geen persoonlijke binding
Boerengemeenschap	X	X	
Burgergemeenschap		X	
Buitenstaanders			X

1.6 Afbakening van het onderzoek

Geografische afbakening

De veranderingen op het platteland zijn niet uniek voor Twente, laat staan voor Nederland. Voor vrijwel alle westerse landen geldt dat de

ruimtelijke dynamiek vanaf de industrialisatie sterk is toegenomen. Wel is het zo dat in Twente deze ontwikkelingen intensiever hebben plaatsgevonden. Vóór de industrialisatie was Twente een echte plattelandsgemeenschap. Rond 1800 was er nog nauwelijks sprake van een bevolkingsconcentratie in stedelijke centra, terwijl dat in de kustprovincies toen al wel het geval was.¹³⁴ De opkomst van de textielindustrie in deze regio had als gevolg dat grote aantallen voormalige agrariërs (voornamelijk keuterboeren), naar de stedelijke kernen trokken om aan het werk te gaan in één van de textielfabrieken. De huidige verstedelijkingsgraad scheidt nauwelijks van het landelijk gemiddelde.¹³⁵ De van oorsprong overwegend agrarische bevolking van het Twentse platteland is daardoor in relatief hoog tempo geurbaniseerd. Hierdoor zijn grote delen van de Twentse bevolking veranderd van actieve aanjager van agrarische modernisering in een landschapsbelever vanaf de zijlijn. Eerst vooral als toeschouwer en, vanaf halverwege de twintigste eeuw, ook in toenemende mate als recreant van het agrarische platteland.

Twente staat daarnaast bekend als regio waar agrarische modernisering relatief langzaam werden doorgevoerd. Het hofhorige stelsel, dat dateerde uit de Middeleeuwen, heeft in Twente bijvoorbeeld stand gehouden tot 1809.¹³⁶ In vergelijking met andere regio's werd bovendien relatief veel mankracht gestoken in het vruchtbaar maken van bescheiden akkers op arme zandgronden. De opbrengst stond in moeizame verhouding met de energie die nodig was om die opbrengst te bewerkstelligen, iets dat alleen mogelijk was dankzij een weinig eisende bevolking en lage lonen.¹³⁷

Nog altijd geldt Twente niet als schoolvoorbeeld van agrarische modernisering. Het relatief kleinschalige landschap maakt deze regio nu eenmaal minder geschikt voor schaalvergroting.¹³⁸ Ook kan het Twentse landschap, ondanks de verstedelijkte gordel Almelo-Borne-Hengelo-Enschede-Oldenzaal, nog steeds getypeerd worden als een overwegend agrarisch landschap, dat sterk gewaardeerd wordt om landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten. Kort samengevat is de concentratiegraad van ontwikkelingen in Twente relatief hoog te noemen, evenals de dynamiek van het landschap, maar deze ontwikkelingen hebben (nog) niet geleid tot een bovenmatige verstedelijking of volledige transformatie van het pré-industriële, agrarische cultuurlandschap. Deze kenmerken maakt de regio Twente zeer geschikt om dit onderzoeksthema, de fysieke verandering van het platteland door agrarische modernisering en de beleving daarvan, in alle facetten en nuances te onderzoeken.

Selectie van deelgebieden

De regio Twente is te groot om gedetailleerd te onderzoeken. Dit zou ten koste gaan van de kwaliteit van de onderzoeksresultaten. Er is daarom voor gekozen om Twente globaal te onderzoeken en daarnaast een tweetal deelge-

bieden van elk 2x3km groot, welke representatief zijn voor de agrarische modernisering die hebben plaatsgevonden in Twente. Deze zullen in meer detail worden onderzocht.

Ik heb er verder voor gekozen om deelgebieden uit te sluiten waar complexe bezitsverhoudingen een zwaarwegende factor in de landschapsbeleving kunnen zijn geweest. Een gebied als landgoed Twickel, waar veel bronnen voor zijn, maar ook een sterke machtsstructuur, viel dus af, evenals gebieden die behoorden tot voormalige hoven, zoals de Hof te Ootmarsum of de Hof te Borne.

De deelgebieden Vriezenveen-Oosteinde en het grensgebied tussen Losser en Lonneker blijken heel geschikt als casestudie. Ze wijken op diverse punten sterk van elkaar af, zodat interessante verschillen in beleving naar boven kunnen komen. Vriezenveen-Oosteinde is gelegen in het veenontginningsgebied, Losser/Lonneker op de flank van een stuwwal. Beide hebben andere moderniseringsprocessen doorlopen, elk met een specifieke impact op het landschap. Deze modernisering vonden bovendien niet gelijktijdig plaats.

In Vriezenveen-Oosteinde heeft de naoorlogse ruilverkaveling een enorme impact gehad op het landschap. Tot die ruilverkaveling veranderde het landschap feitelijk heel weinig. Dit maakt de casus extra interessant, omdat zo onderzocht kan worden of de landschapsbeleving in die relatief statische periode wél veranderde. Het gebied is momenteel te bestempelen als agrarisch productielandschap.

Het deelgebied Losser/Lonneker heeft in de 19e eeuw te maken gehad met markeverdelingen en vervolgens met grootschalige heideont-

ginningen en de aanleg van landgoederen met productie(naald)bossen. Deze landgoederen werden in de zestiger jaren aangekocht door *Natuurmonumenten* die de bossen omvormde naar gemengd bos. Inmiddels maakt een groot deel van het gebied deel uit van het *Natuurnetwerk Nederland*. Het gebied is momenteel vooral te bestempelen als natuur- en recreatiegebied met agrarische functies.

Historische afbakening

Het onderzoek beslaat een periode van bijna twee eeuwen, van 1800-1985. De keuze om te starten bij 1800 behoeft enige uitleg, omdat dat jaar – ondanks de woelige, Franse periode waarin het land zich bevond – geen grote omwentelingen in de landbouw markeerde. Wel is er vanaf dat jaartal een sterke toename van bronnen die wat vertellen over de staat van het landschap, te beginnen met de landbouwenquête uit 1800.¹³⁹ Het bestuderen van de gehele 19e eeuw, in plaats van vanaf het moment waarop de ruimtelijk dynamiek daadwerkelijk toeneemt, geeft de mogelijkheid om de beleving van de overgang van het ‘traditionele’ landbouwsysteem naar modernere vormen van landbouw te bestuderen.

Het einde van de onderzoeksperiode wordt gemarkeerd door de komst van de Landinrichtingswet in 1985. Met deze wet werd het tijdperk van de grootschalige ruilverkavelingen afgesloten. Ruilverkavelingen hebben daarna zeker nog op kleine schaal plaatsgevonden, maar de omvang en snelheid waarop het fysieke landschap veranderde, werd met die wet drastisch teruggebracht. Hoewel modernisering, in de vorm van schaalvergrotingen en intensivering, daarna werden voortgezet, vond tegelijkertijd een omgekeerd proces plaats, dat

139. Poel (1954). De landbouwenquête werd in 1800 geïnitieerd door Jan Kops en is in het hele land afgenomen.

Afb. 1.10
Schoolwandplaat van
industriestad Enschede,
1922 (Dijkstra)

van landschapsherstel. Het gelijktijdig plaatsvinden van deze processen, evenals de grote veranderingen in het denken over landschap, maakt deze periode interessant om te onderzoeken. Vanwege het afwijkende karakter leent deze periode zich echter minder om dat in het kader van dit onderzoek te doen.

De periode 1800-1985 zal worden onderverdeeld in een drietal tijdvakken die elk gekenmerkt werden door een beeldbepalende, agrarische moderniseringsslag. Deze periode-indeling is beargumenteerd in bijlage 1 en luidt als volgt:

- 1800-1890 - Einde horigheid en verdeling markegronden;
- 1891-1954 - Grootschalige ontginning woeste gronden en opkomst prikkeldraad;
- 1955-1985 - Ruilverkavelingen, schaalvergroting, intensivering en specialisatie

Thematische afbakening

Vanaf de 19e eeuw is het landschap niet uitsluitend veranderd onder invloed van agrarische

modernisering. De uitbreiding en schaalvergroting van het infrastructurele netwerk en de verstedelijking hebben een aanzienlijk stempel op het landschap gedrukt. Er is bewust voor gekozen om veranderingen veroorzaakt door deze ontwikkelingen niet mee te nemen en uitsluitend te focussen op agrarische modernisering en de veranderingen die deze teweeg hebben gebracht. De gekozen deelgebieden zijn dan ook nog steeds te typeren als overwegend ruraal.

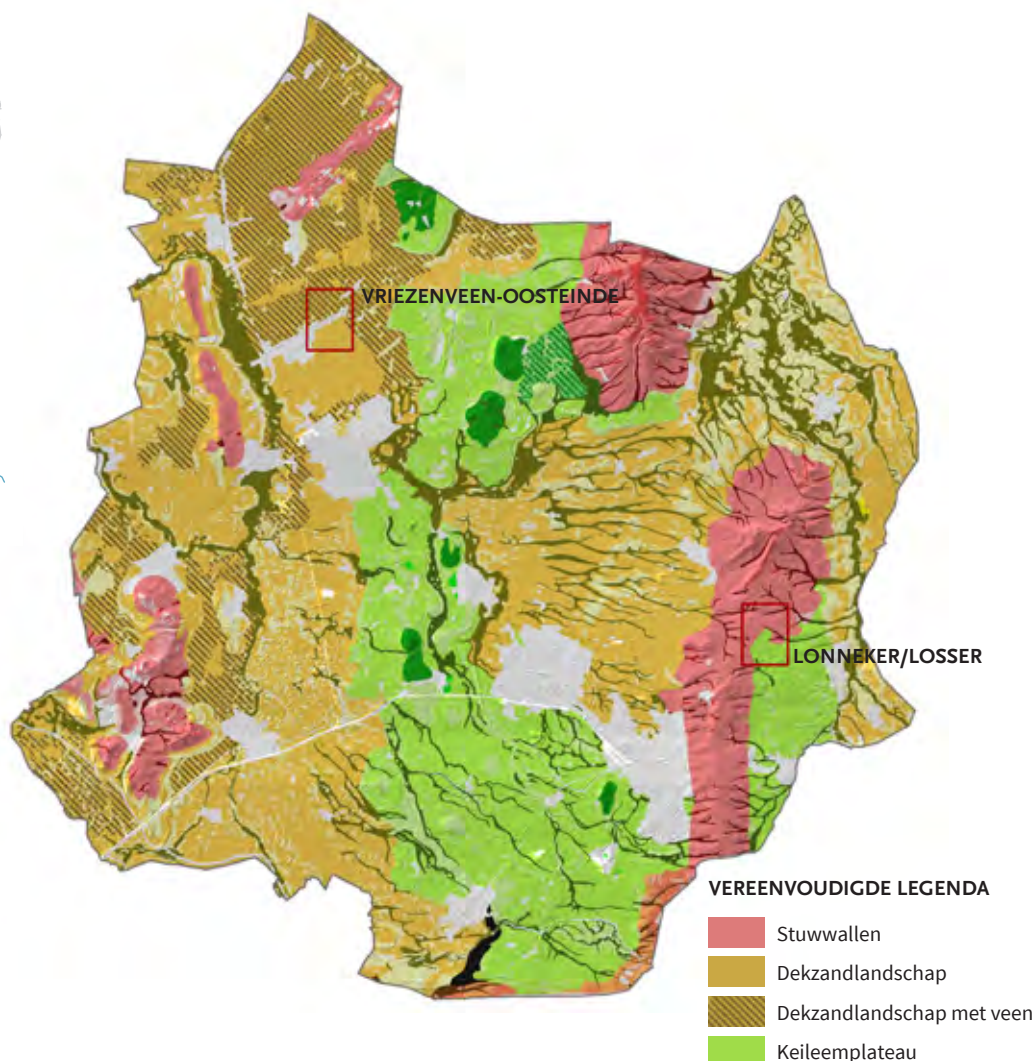
Een viertal sporen worden onderzocht:

1. De historische context/krachtvelden (globaal voor Twente, specifiek voor de deelgebieden);
2. Agrarische modernisering (globaal voor Twente, specifiek voor de deelgebieden);
3. Door agrarische modernisering veroorzaakte, ruimtelijke veranderingen in het fysieke landschap (globaal voor Twente, specifiek voor de deelgebieden);
4. De landschapsbeleving van deze veranderingen (globaal voor Twente, specifiek voor de deelgebieden);

Boven afb. 1.11
Ligging van Twente

Rechts afb. 1.12
De locaties van de casestudiegebieden, geprojecteerd op de archeologische landschappenkaart

VEREENVOUDIGDE LEGENDA

- Stuwwallen
- Dekzandlandschap
- Dekzandlandschap met veen
- Keileemplateau

1.7 Bronnen en onderzoeks-methoden

Agrarische modernisering en historische context (powerscape) onderzoeken

Deze thema's worden onderzocht op basis van literatuurstudie van secundaire bronnen, alsmede contemporaine bronnen. De historische context zal in ieder geval bestaan uit een opsomming van de belangrijkste maatschappelijke ontwikkelingen, in tekst en tijdbalken, een beknopte beschrijving van de agrarische modernisering per periode, alsmede een beschrijving van de krachtvelden die agrarische modernisering in gang hebben gezet. Er wordt niet ingegaan op modernisering met een marginaal of zeer lokaal ruimtelijk effect.¹⁴⁰

Veranderingen in het fysieke landschap (matterscape) in kaart brengen

Veranderingen met betrekking tot het fysieke landschap, kunnen op een objectieve, wettelijke wijze worden gemeten met behulp van een GIS. Hiervoor is het wel nodig dat het fysieke landschap (bijvoorbeeld door middel van kaartmateriaal, foto's, ed.) op eenduidige wijze gereconstrueerd kan worden. Niet elke fysieke verandering is even goed meetbaar. De mate van openheid, en dus ook de veranderingen daarvan, zijn wel eenduidig te bepalen.¹⁴¹ Datzelfde geldt voor veranderingen in landgebruik en veranderingen in de dichtheid van landschappelijke elementen. Ik ben mij ervan bewust dat ik hiermee slechts een deel van de veranderingen van het visuele landschap in kaart breng, maar kies hiervoor vanwege de objectiviteit van de meetresultaten. De resultaten worden aangevuld met een driedimensionale visualisatie van de deelgebieden. Dergelijke visuele representaties worden de laatste jaren steeds vaker gebruikt om onderzoeksresultaten in beeld te brengen.¹⁴² Driedimensionale visualisaties maken inzichtelijk wat met een tweedimensionale kaart niet gecommuniceerd kan worden.

De ruimtelijke situatie wordt uitsluitend gereconstrueerd voor de jaren 1832, 1890, (1905), 1955 en 1985. Voor deze jaren is er betrouwbaar en eenduidig kaartmateriaal voorhanden.¹⁴³

Veranderingen in landschapbeleving (mindscape) onderzoeken

Het onderzoek van de landschapsbeleving vindt plaats volgens twee sporen; 1) het bestuderen van contemporaine bronnen en 2) het afnemen van diepte-interviews.

Het afnemen van diepte-interviews is een bruikbare, kwalitatieve methode om de landschapsbeleving van het huidige landschap te bestuderen.¹⁴⁴ Hierbij worden net zoveel interviews afgenomen tot er inhoudelijke verzadiging (saturatie) plaatsvindt. Dat wil zeggen dat interviews geen nieuwe informatie meer genereren.¹⁴⁵ In dit onderzoek zullen de diepte-interviews echter niet de belangrijkste input vormen. De contemporaine bronnen zijn belangrijker. De inzichten verkregen uit interviews zijn ondersteunend, maar zullen niet beeldbepalend zijn.

Voor de deelgebieden zullen niet voor elke periode voldoende bronnen beschikbaar zijn om aan de minimale samplegrootte te voldoen. Met name bronnen vanuit de agrarische gemeenschap zijn schaars, omdat deze, althans gedurende de 19e eeuw, weinig geschreven bronnen hebben nagelaten. Waar dit het geval is, zal dit worden aangegeven. Deze gegevens kunnen geen harde conclusies opleveren, mogelijk wel hypotheses.

Data analyseren

Grounded Theory (gefundeerde theoriebenadering) is een onderzoeksmethode die zijn oorsprong vindt in de sociale wetenschappen. Bij deze methode leidt de analyse van systematisch verzamelde data tot theorievorming die gebaseerd is op abstracte concepten en de relaties daartussen.⁷⁵ De data wordt hierbij op kwalitatieve wijze verzameld, bijvoorbeeld door het afnemen van (diepte) interviews, de verzameling van beeldbronnen of contemporaine literatuur waarin over het onderzoeksthema wordt geschreven. De verzamelde data wordt, aan de hand van analytische onderzoeksvragen gecodeerd en gecategoriseerd.

Een voorbeeld van zo'n analyse aan de hand van een citaat uit Van Hogendorp's verslag aan de Nederlandse regering van zijn reis door Twente in 1819.¹⁴⁶

Beschouwend perspectief: elite/buitenstaander	Codering (regel voor regel)
'Onder aangename overpeinzingen van de bloeiend'e nijverheid in deze oorden, reed ik niet verre voort op den weg naar Enschede , of ik bevond mij al wederom ongevoelig midden in de onafzienbare heide. [...] Uit deze heiden vielen wij wederom op Enschede, als op een tooverland. Rondom deze kleine stad is de grond wel bebouwd.'	Waardering voor industriële nijverheid Almelo- negatief over heide tussen Almelo en Enschede – Onafzienbaar duid op eentonig, uitgestrekt (negatief) - Positief over gecultiveerde grond rondom Enschede.

140. Ook het vermoede ruimtelijke effect van het einde van de horigheid wordt niet onderzocht, door gebrek aan gegevens hierover. Woolderink (2006), 126. Zie ook bijlage 1.

141. Zie ook Turner (2001); Fisher-Gewirtzman & Wagner (2003); Weitkamp (2010), Weikamp *et al.* (2011);

142. Oa. Boer *et al.* (2010); Boer (2011); Mitasova *et al.* (2012); Spek *et al.* (2015); Tortora *et al.* (2015); Rastner *et al.* (2016); Clercq & Schutte (2017).

143. Voor 1832 wordt gebruikgemaakt van de eerste kadastrale opmeting, welke is gedigitaliseerd door de Frsyke Academy. Voor 1890 zijn nauwkeurige kaarten beschikbaar die gemaakt zijn ten behoeve van de inning van de grondbelasting. Voor de jaren 1955 en 1955 (1988) zijn topografische kaarten geproduceerd. Het huidige landschap wordt jaarlijks geactualiseerd in de Top10NL, een dataset die door het kadaster wordt aangeboden.

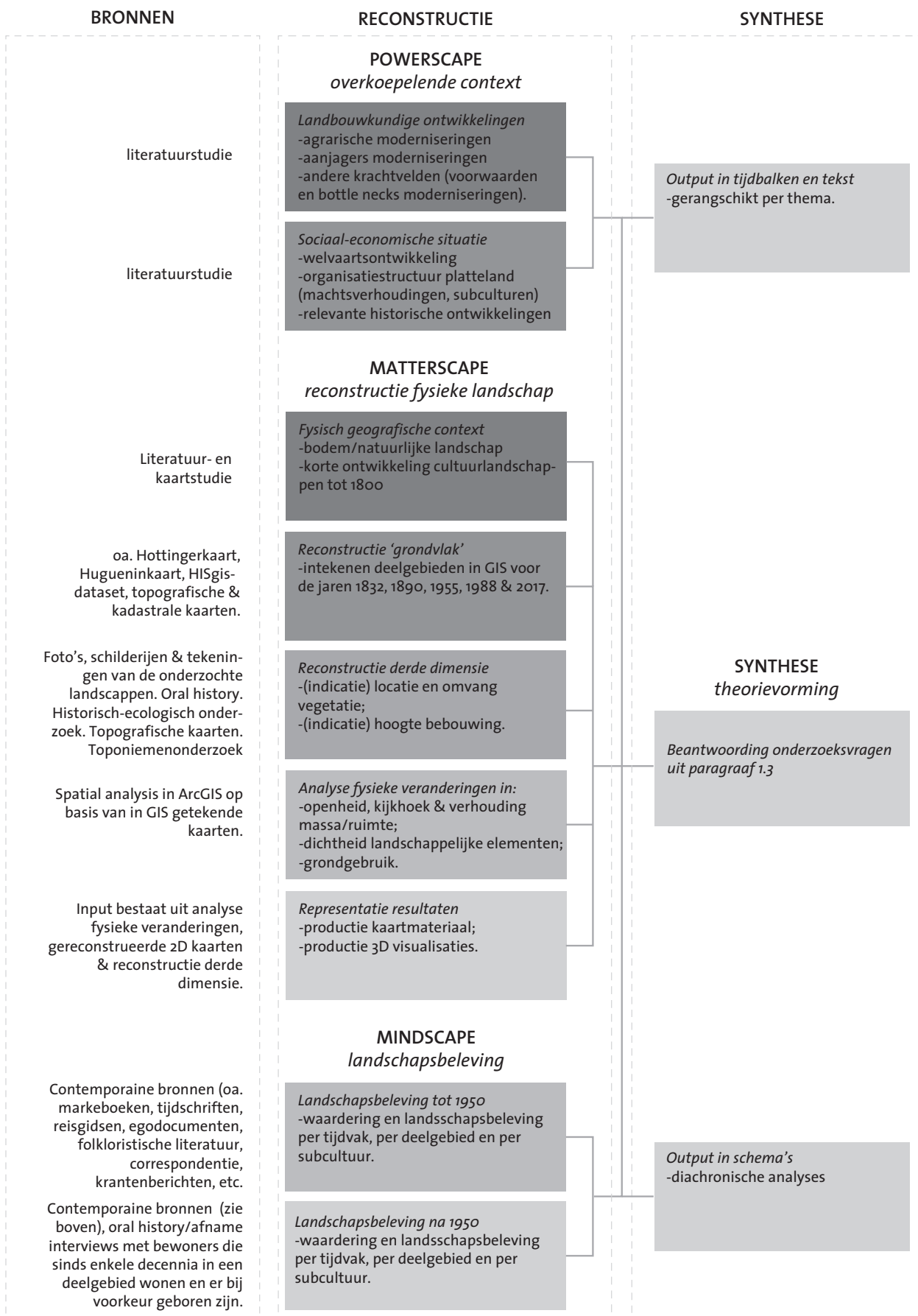
144. Coeterier (1987), 146; Buys & Kralingen (2003), 22; Flowerdew *et al.* (2005), 30; Braaksma (2017), 62;

145. Uit ervaring blijkt dat verzadiging plaatsvindt na ca. 12-20 interviews (per deelgebied); dit werd genoemd door landschapsbelevingsonderzoeker Schöne, bij aanvang van de cursus Landschapsbelevingsonderzoek MA Landschapsgeschiedenis, september 2015. Over de minimale grootte van een wetenschappelijk verantwoorde samplegroep bestaat echter geen consensus: Mason (2010). Afhankelijk van de kwalitatieve onderzoeksmethodiek zou het gaan om minimaal 5-6 (fenomenology) tot 20-60 (grounded theory method). Voor kwalitatief onderzoek in het algemeen geldt dat de minimale samplegroep uit 15 geïnterviewden bestaat. Zie ook: Charmaz (2004), 442.

146. Hogendorp (1819), 326, 332.

Wanneer meerdere teksten op een vergelijkbare wijze worden geanalyseerd, ontstaan patronen. Als in een groot aantal teksten van verschillende auteurs negatieve uitlatingen worden aangetroffen met betrekking tot heidegronden, kan dit onderdeel worden van een theorie. Het betreft dan niet langer anekdotisch bewijs, maar bewijs voor het bestaan van een fenomeen. Zo'n fenomeen kan locatie-, periode-, of subcultuurgebonden zijn.

Op basis van uitkomsten uit een ruwe codering en categorisering van de eerste dataverzameling, kan het verzamelen van aanvullende data meer richting krijgen. Door het koppelen van de verkregen data aan andere variabelen (landschapsdynamiek, historische context) kunnen onderlinge relaties aan het licht gebracht worden.

Het natuurlijke landschap en reconstructie van het landschap rond 1800

2

1. Ahn.nl.
2. Van Beek (2009), 148.
3. Laatstgenoemde landschapstype ligt grotendeels in de Achterhoek, op een smalle strook langs de zuidrand van Twente na. Dit landschapstype wordt daarom niet besproken.
4. Van Beek (2009), 395.
5. Van Beek (2009), 395.
6. Van Beek (2009), 151.
7. Van Beek (2009), 150.
8. Idem.
9. Zie afb. 2.4 en Runhaar *et al.* (2003), 107.

2.1 Fysische geografie

Het Twentse landschap behoort tot de hogere zandlandschappen van Oost-Nederland. De Pleistocene ondergrond ligt op veel plaatsen vrij dicht onder het oppervlak. Het gebied bestaat uit stuwwallen, tongbekkens en erosiedalen, waarbij de hoogteverschillen voor Nederlandse begrippen vrij groot kunnen zijn. Het hoogste punt, gelegen op de Tankenberg bij Oldenzaal, is ruim 85m +NAP; het laagste deel, ten westen van Vriezenveen ligt het maaiveld net onder de 8 +NAP.¹ Niet alleen op macroniveau zijn de verschillen groot, ook het microreliëf is zeer gevarieerd. Hogere (droge) dekzandkopjes worden doorsneden door een fijnmazig stelsel van (natte) beekdalen.

Fysisch-geografische hoofdlandschappen

De grote variatie in reliëf en samenstelling van de ondergrond geeft een zeer gevarieerd landschap. Ondanks de sterke, lokale variatie is het mogelijk om een indeling te maken van fysisch-geografische hoofdlandschappen. Van Beek onderscheidt hierbij 5 regio's:²

- Stuwwal- en smeltwaterlandschap van Twente-west;
- Stuwwal- en grondmorenelandschap van Twente-oost;
- Dekzandlandschap van het dal van de Dinkel;
- Dekzandlandschap van het Bekken van Hengelo;
- Plateau- en terrassenlandschap van het Oost-Nederlands Plateau.³

Stuwwallandschappen

Het stuwwal- en smeltwaterlandschap van Twente-West heeft de grootste landschappelijke variatie van alle genoemde hoofdlandschappen. In dit gebied komen zowel stuwwallen, beekdalen, venen als moerassige gebieden met een hoge dichtheid dekzandkopjes voor.⁴ Het stuwwal- en grondmorenelandschap van Twente-Oost heeft eveneens een sterke variatie, met name wat reliëf betreft, maar de landschappelijke variatie is niet zo groot als dat van Twente-West.⁵

Dekzandlandschappen

Een tweetal Twentse landschappen kunnen getypeerd worden als dekzandlandschappen, het landschap van het Dinkeldal en dat van het Bekken van Hengelo. In het Bekken van Hengelo is een duidelijke oost-west richting van sneeuwsmeltdalen en dekzandruggen waar te nemen. Ten oosten van Almelo komen de beekdalen samen op de plek waar de sneeuwsmeltdalen, tussen het huidige Borne en Albergen, door de stuwwalboog heen zijn gebroken.⁶ Het Dinkeldal ligt in het glaciële tongbekken van Nordhorn en heeft juist overwegend een noordzuid-richting.⁷ De Dinkel vormt de rug-

gengraat van het gebied. In dit gebied zijn de dekzandruggen relatief hoog.⁸ Ten noorden van Denekamp zorgde de stuwwal van Ootmarsum ervoor dat water stagneerde. Hier heeft veenvorming plaatsgevonden.⁹

Beekdalen

De slechte doorlatendheid van de ondergrond, door het op grote schaal voorkomen van keileem en andere kleiige lagen, resulteerde in de vorming van een dicht stelsel van watervoevende beken, die vanaf de hogere delen van het landschap afstroomden naar de lager gelegen delen van het landschap. Het fijnmazige stelsel van beekdalen doorkruist daarbij alle genoemde hoofdlandschappen, waarbij de hoogste concentraties van beken in de lager gelegen dekzandlandschappen voorkomen.

Deelgebieden

De deelgebieden die in dit onderzoek nader onderzocht worden, Vriezenveen-Oosteinde en Lonneker/Losser, liggen respectievelijk in het veengebied van het stuwwal- en smeltwaterlandschap van Twente-West en op de oostflank van de stuwwal van Oldenzaal in het stuwwal- en grondmorenelandschap van Twente-Oost. De ontwikkeling van Vriezenveen heeft sterk onder invloed gestaan van een stagnerende afwatering en de al eerder genoemde aanwezigheid van een veenpakket. Het gebied Lonneker/Losser heeft te maken gehad met relatief droge omstandigheden en bodemerrosie. Beide deelgebieden zijn in afb. 2.3 rood omkaderd.

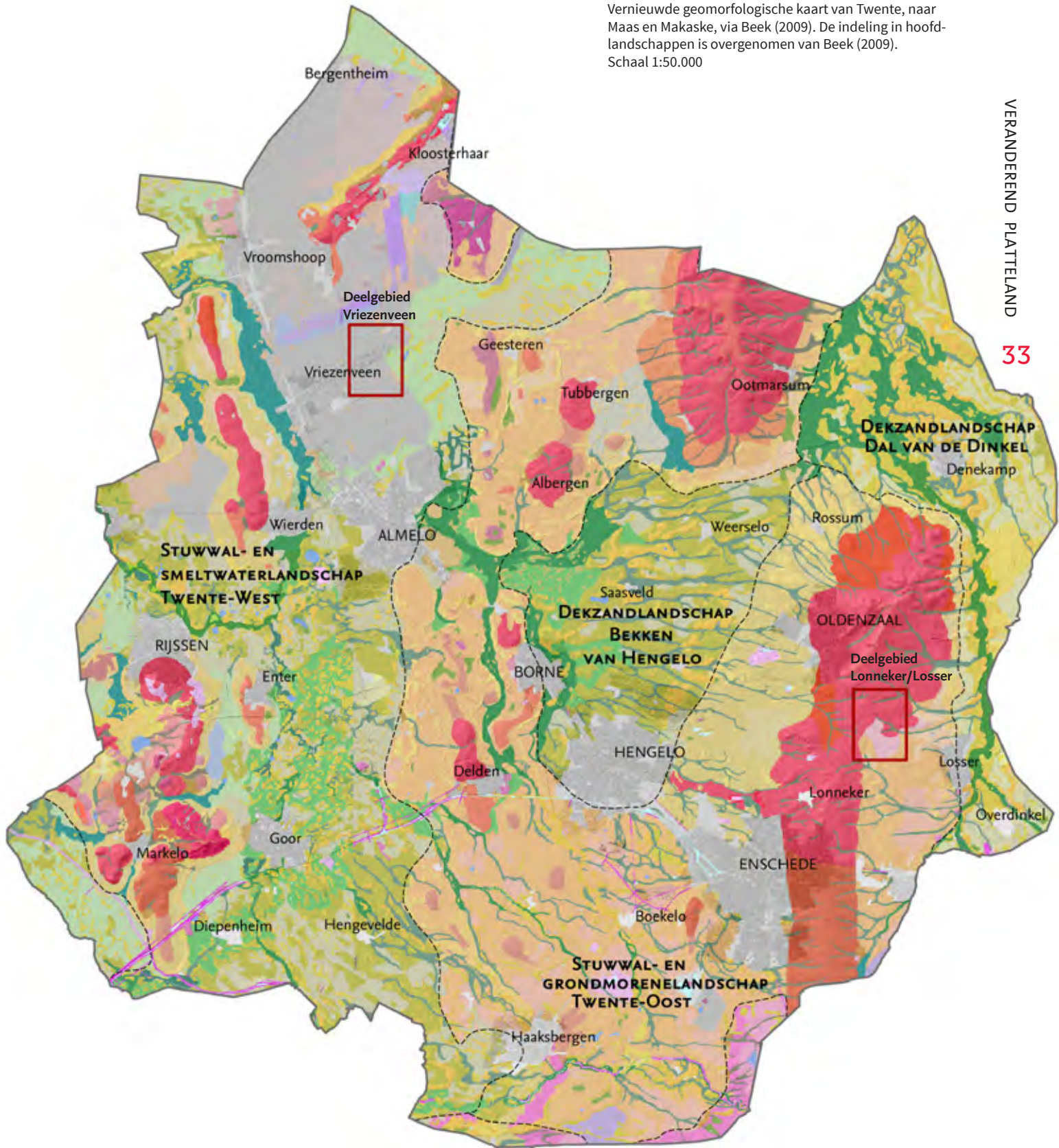
2.2 Ontwikkelings- en bewoningsgeschiedenis van Twente tot 1800

Een korte ontwikkelings- en bewoningsgeschiedenis van Twente is opgenomen als bijlage 1.

Afb. 2.2
De ligging van Twente op de Pleistocene ondergrond. Bron: Vos & Vries (2013).

Afb. 2.3
 Vernieuwde geomorfologische kaart van Twente, naar
 Maas en Makaske, via Beek (2009). De indeling in hoofd-
 landschappen is overgenomen van Beek (2009).
 Schaal 1:50.000

Stuwwal- en grondborenelandschap

- Hoge grondborenerug
- Hoge stuwwal
- Lage stuwwal
- Grondborene (+/- welvingen)
- Grondborene vlakte
- Grondborene rug
- Lage smeltwaterugg

Dekzandlandschap

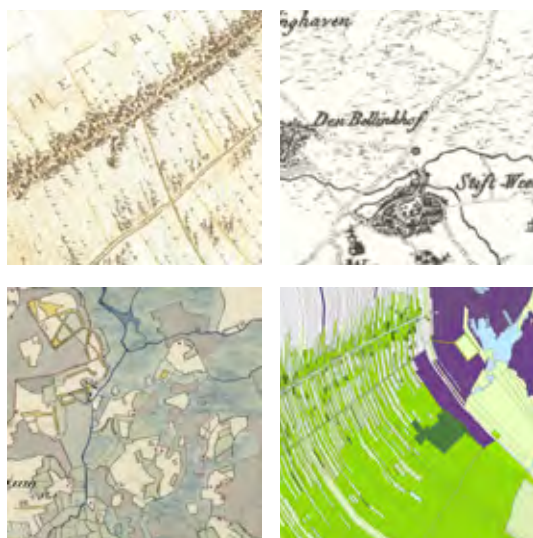
- Dekzandruggen (+/- oud bouwlanddek)
- Vlakte van ten dele verspoelde dekzanden
- Gordeldekzandrug (+/- oud bouwlanddek)
- Dekzandkopje
- Dekzandvlakte
- Beekdallandschap**
- Beekoverstromingsvlakte

- Dalvormige laagte, met veen
- Dalvormige laagte, zonder veen
- Droog dal (+/-dekzandkopjes)
- Beekdalbodem, met veen
- Veenlandschap**
- Veenkoloniale ontginningsvlakte
- Veenrestruggen- en vlakten
- Moerassige vlakte

2.3 Reconstructie van het Twentse landschap rond 1800

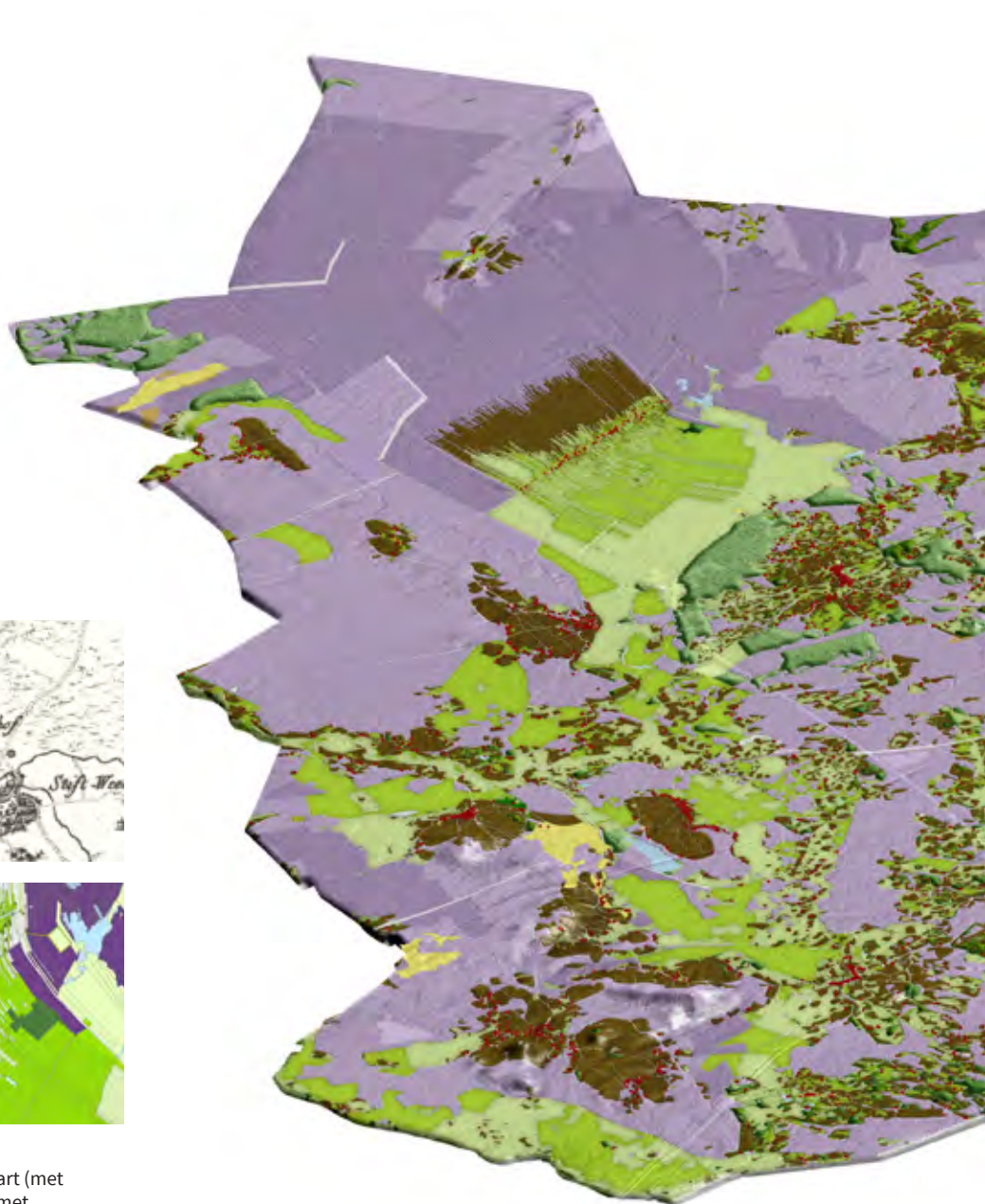
Voor de reconstructie van het Twentse landschap rond 1800 koos ik ervoor, om goed te motiveren redenen, om de kadastrale opname uit 1832 te gebruiken en deze aan te vullen met informatie uit eerdere kaarten.¹⁰

10. Met behulp van historische kaarten is het goed mogelijk om een redelijk accurate reconstructie te maken van het landschap, zoals dat er rond 1800 moet hebben uitgezien. Verschillende kaarten, waaronder de Hugueninkkaart (opname 1819 & 1829), de Krayenhoffkaart (opname 1829) en de eerste kadastrale opname (afgerond in 1832), zijn hiervoor bruikbaar. Daarnaast biedt ook een wat oudere kaart, de Hottingerkaart (opname 1773-1794) aanvullende informatie, al ontbreekt het deze kaart wat meer aan detail en nauwkeurigheid. Een vergelijking van genoemde kaarten maakt duidelijk dat het landschap in de periode tussen de verschillende kaartopnames nauwelijks is veranderd. Van het beschikbare kaartmateriaal is de kadastrale opname uit 1832 (HisGIS, Fryske Akademy) veruit het meest nauwkeurig. Voor informatie over perceelsbeplanting en vochthuishouding maakte ik wel gebruik van andere kaarten, want daarin gaf de kadastrale opname geen informatie.

Afb. 2.4-2.7

Boven, van links naar rechts: de Hottingerkaart (met perceelsbeplanting) en de Krayenhoffkaart (met heidevegetatie en perceelsbeplanting). Onder, van links naar rechts: de Hugueninkkaart (met perceelsbeplanting en aanduiding natte plekken) en de zeer gedetailleerde kadastrale kaart uit 1832, afkomstig uit HISGIS (met grondgebruik, maar zonder aanduiding perceelsbeplanting).

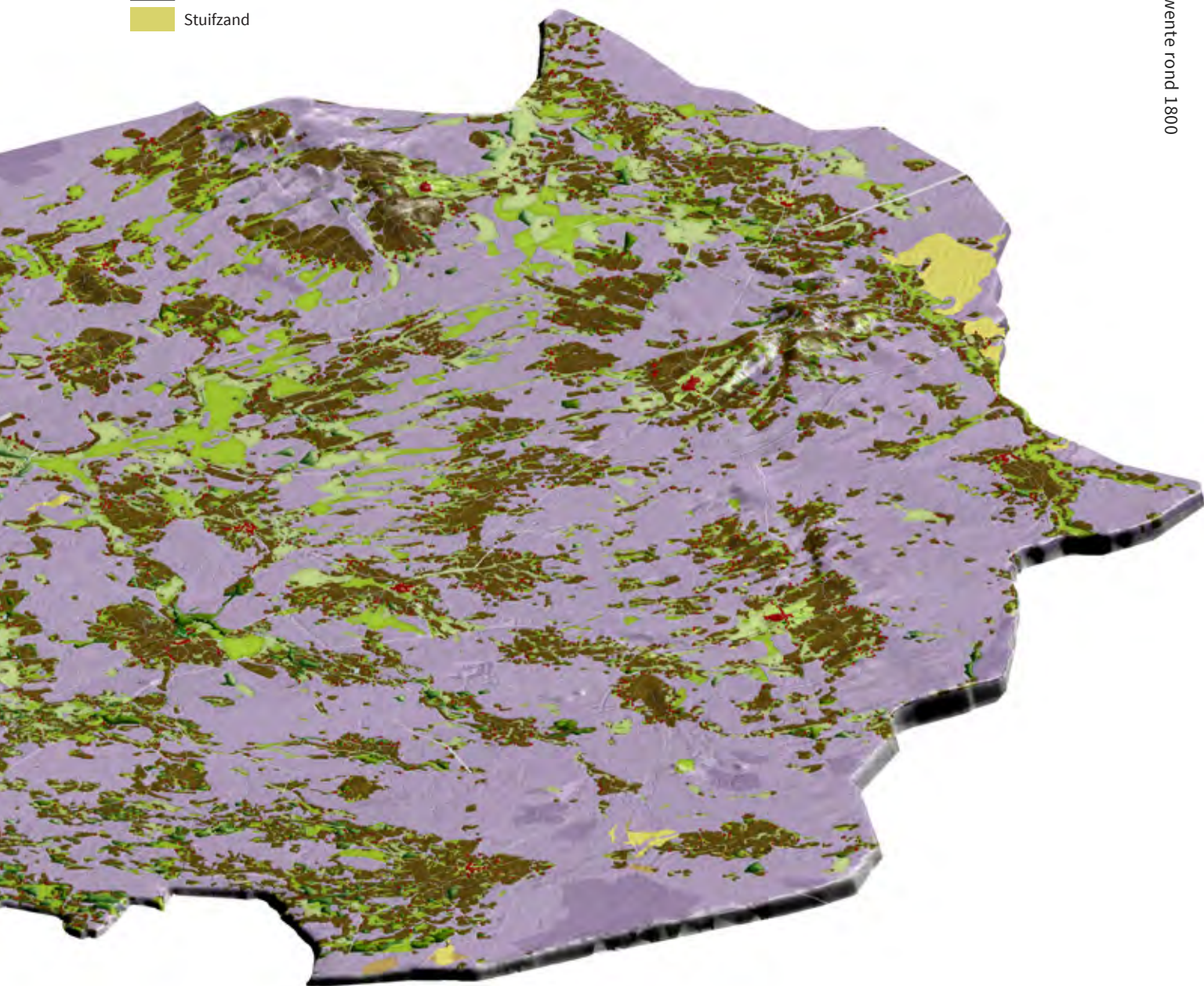
Afb. 2.8

3D-visualisatie van Twente in 1832. De escomplexen waren gelegen op dekzandruggen en de lagere flanken van de stuwwallen, kleine eenmansessen (kampen of hoeven) waren gesitueerd op kleinere dekzandkopjes in de nattere beekdalen. Langs de oevers van de beken waren de hooilanden gesitueerd. De overige gronden (moeras, groenlanden en heide) werden gemeenschappelijk gebruikt. Als gevolg van overexploitatie door de markegenoten, ten behoeve van het steken van plaggen, hout oogsten als brandstof en beweiding van vee, waren deze gronden nagenoeg kaal.

Grondgebruik 1832

	Bos en hakhout
	Weiland
	Moeras
	Hooiland
	Bouwland
	Stuifzand

	Veen
	Heide (droog en nat)
	Water
	Bebouwing

Grondgebruik

Een doorsnede van het bodemprofiel geeft veel inzicht in het landschappelijke systeem. De bodem, bestaande uit de bouwvoor en de diepere ondergrond, heeft grotendeels het grondgebruik en bewoningspatroon bepaald. Bodem en grondgebruik waren, als het ware, communicerende vaten. Men vestigde zich op de drogere plekken, nabij water en ontginningsmogelijkheden. Daar waar - door de aanwezigheid van slechtdoorlatende lagen in de bodem - water stagneerde, ontstonden veen- of moerassige vegetaties. Hier is bewoning afwezig of schaars.

In onderstaand profiel, dat tevens beide deelgebieden Vriezenveen en Lonneker/Losser doorsnijdt, is naast de bodemafzettingen ook het grondgebruik rond 1800 weergegeven. Op de hogere delen in het landschap, op de flanken van stuwwallen, dekzandruggen, -gordels of -kopjes, ontstonden nederzettingen. Daaraan grenzend lagen de bouwlanden. De lagere gronden in de beekdalen bestaan uit hooilanden, weilanden (ook wel groenlanden) of woestgronden (natte heide of moerasland). Op de

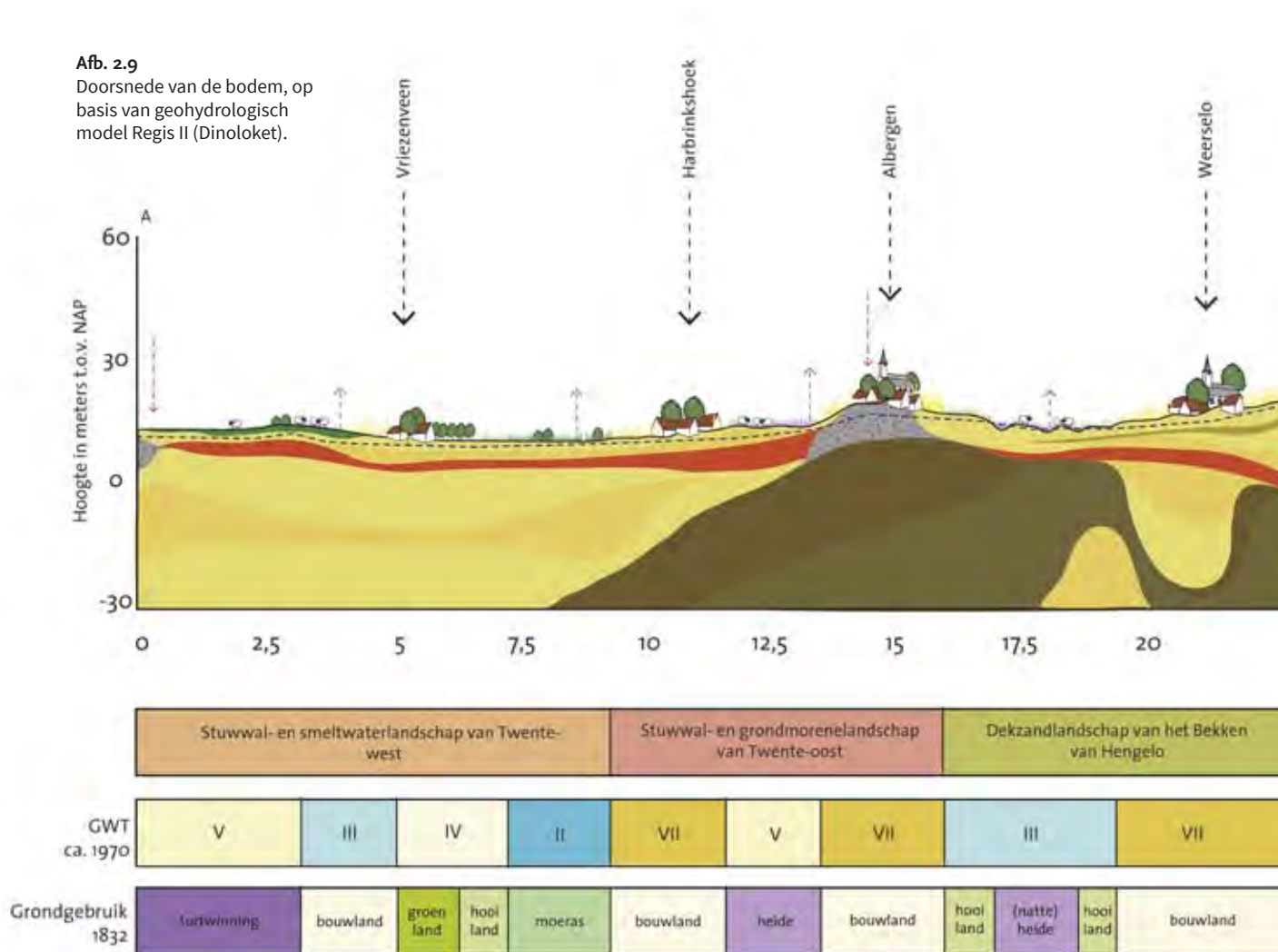
toppen van de hogere stuwwallen bevond zich doorgaans droge heide, met lokaal - daar waar keileem dicht onder het oppervlak te vinden is - natte heide.

In deze geografische indeling zijn duidelijke gradiënten te onderscheiden met betrekking tot gebruiksintensiteit. De bouwlanden, dicht bij huis, werden het meest intensief gebruikt, de verder weg gelegen gronden het meest extensief.

Voor de eveneens wat verder weg gelegen hooilanden gold een uitzondering. Net als de akkers behoorden de hooilanden niet tot de gemene gronden.¹¹ Deze beekbegeleidende gronden stonden 's winters door overstromingen vaak geheel onder water of werden hierin - middels bevoeiingssystemen (een stelsel van dammetjes) - geholpen. Wanneer deze gronden na de winter weer droogvielen, bleef een laag slib achter dat de gronden vruchtbaarder maakte. Het hooi werd geoogst, mede om te dienen als wintervoer. Gedurende de zomermaanden, als de gronden voldoende droog waren, werden

11. Weilanden nabij akkers vallen doorgaans ook buiten het gemeenschappelijke markebezit. Grotere weilanden (ook groenlanden of broekgronden) zijn zelden verdeeld, met uitzondering van de weilanden in de marke Weerselo. De marke Lutte werd in 1827 geheel verdeeld, de weilanden inbegrepen.

Afb. 2.9
Doorsnede van de bodem, op basis van geohydrologisch model Regis II (Dinoloket).

ze ook beweiden. Alleen de hooilanden en akkers waren door middel van hagen en houtwallen omzoomd. Bij de hooilanden was dit om te voorkomen dat vee kon ontsnappen, bij de akkers om te voorkomen dat op de gemene gronden geweid vee gewassen op de akkers kon vertrappen. Op gemeenschappelijke gronden werd het vee niet ingesloten, maar gedreven.

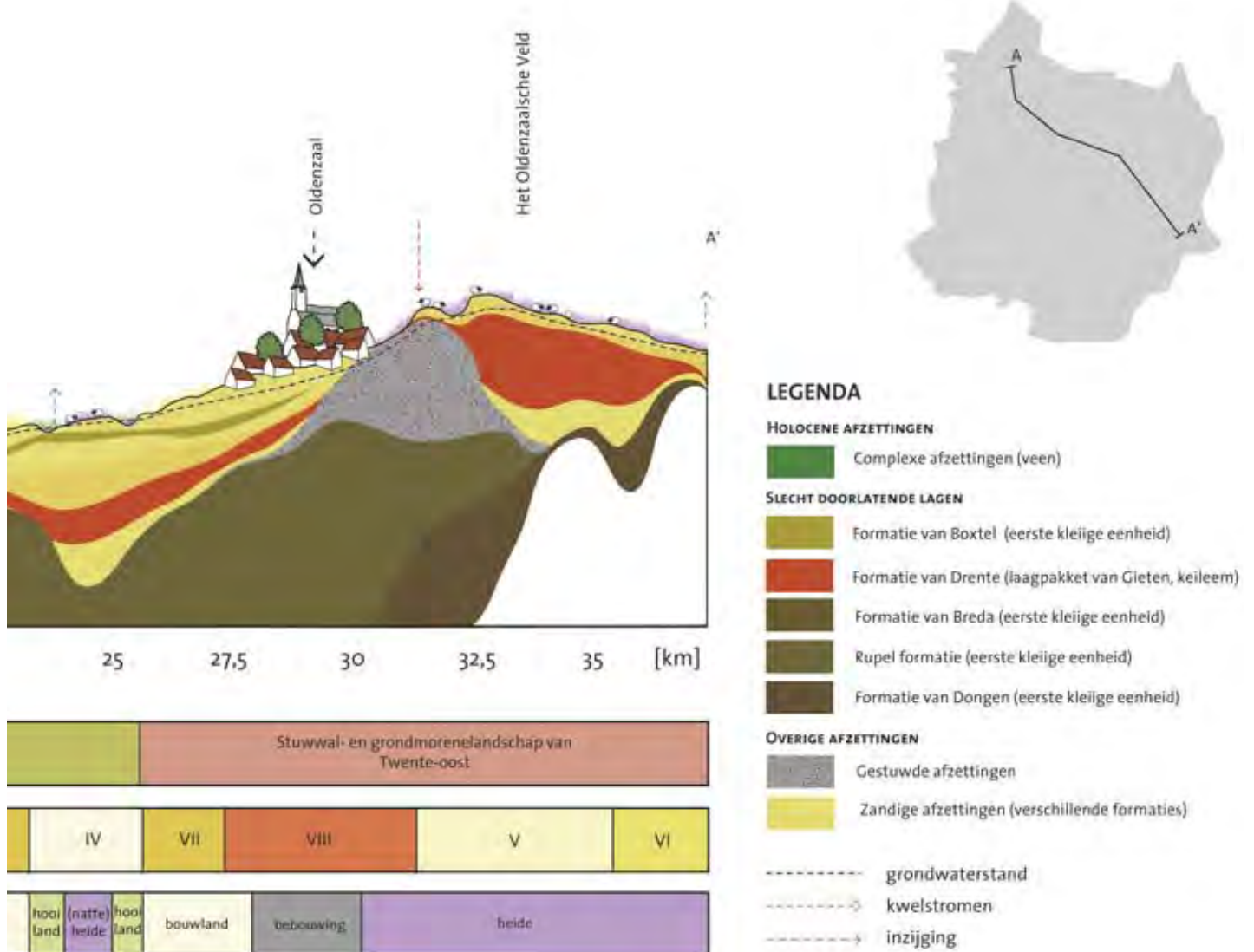
Openheid

Rond 1800 waren de woeste gronden, zowel de heide, venen als weilanden, waarschijnlijk vrijwel helemaal kaal. Ze waren wel begroeid met een schrale heidevegetatie, maar er was vermoedelijk nauwelijks sprake van houtopslag. De heidegronden, maar ook de natte moeraslanden, werden onder andere gebruikt voor het steken van plaggen. Ook werd de heide ingezet voor veebeweiding. Door het eeuwenlang intensiever 'oogsten' van hout dan er kon regenereren, hadden deze gronden rond 1800 een zeer open karakter.

Hoe open de woeste gronden waren is zichtbaar op schilderijen en werd beschreven in contemporaine literatuurbronnen.¹² Zo schreef De Clercq in 1812 over de heide nabij Twickel: 'Het eerste deel van de route leidt door de grote heide en de enorme zee van zand [...]. Soms is het mooi onderbroken met een paar bosjes rond boerenplaatsen.'¹³ Vrijwel eenzelfde beschrijving gaf hij over de heide net over de grens bij Glanerbrug.¹⁴ Naast enkele berken en treurberken was de jeneverbes de enige andere soort die er wil groeien. De heide rondom Enschede beschreef hij als 'onvruchtbaar', en de 'grootste heide die ik ooit heb gezien', wat indirect impliceert dat het om een enorme, kale vlakte moet zijn gegaan.¹⁵

Hoe broekgronden eruit hebben gezien, is lastiger te achterhalen. De Clercq vermeldde dat deze zijn zoals heide, maar ook trekken vertonen van grasland, waar nog wat te grazen valt voor het vee.¹⁶ Dat werd ook bevestigd door Staring.¹⁷ Ook waren broeken duid-

12. Eén van die schilderijen is bijvoorbeeld 'Gezicht op Goor', in 1840 geschilderd door Rijk de James, OKT, inv. nr SCH093.
 13. De Clercq (1812), 1 augustus 1812.
 14. De Clercq (1812), 229.
 15. Idem.
 16. Clercq (1812), 209.
 17. Staring (1848), 3.

18. Clercq (1812), 214. Volgens Thaer zijn ze echter niet geschikt voor het weiden van paarden; Thaer (1847), 587. 19. Zie ook de Hattingakaart Zuid, 1754 en Hottinger, 1787 (beplanting buitenste rand akkers) en de Hugueninkaart 1824 (beplanting buitenste rand akkers en hooilanden).

20. De enige bronnen die hier informatie over geven, zijn de Hottingerkaart uit 1787, en de Hugueninkaart uit 1824. Omdat beplantingen op beide kaarten niet geheel overeen komen, is de betrouwbaarheid ervan betwistbaar.

21. Alle in de bronnen genoemde beplante lanen betroffen lanen van landgoederen.

delijk lager gelegen en drassig.¹⁸ Vermoedelijk waren deze gronden rond 1800 net zo kaal en open als de heidegronden.

Gebieden met een hoge dichtheid oude akkerlanden en hooilanden waren - in contrast met de gemeenschappelijke gronden - juist zeer gesloten. Zowel de hooilanden als de buitenste randen van de akkercomplexen waren voorzien van houtwallen.¹⁹ Hier moet het hoogstwaarschijnlijk om hakhout zijn gegaan. Door regelmatig kappen waren deze houtwallen relatief laag.

Dit gold niet voor de erfbeplanting. De erven waren, zoals goed zichtbaar op schilderijen en prenten uit die periode, beplant met hoogopgaande bomen, meestal eiken. Hierdoor lagen boerderijen, die in of aan de rand van woeste gronden lagen, als beplante eilanden in het open veld.

Over wegbeplantingen geven de beschikbare bronnen helaas onvoldoende informatie om goede uitspraken over te doen.²⁰ Met bomen beplante lanen werden vermoedelijk uitsluitend in de omgeving van landgoederen aangetroffen.²¹

Schaalniveaus

Het enorme contrast tussen de kaalheid en openheid van de woeste gronden en de geslotenheid van de bewoningskernen en hooilanden, heeft sterk afwijkende schaalniveaus opgeleverd. Het gaat om zeer open gebieden (tot 7km), open gebieden (1,5-2,5 km) en juist zeer gesloten gebieden (0,4 km of minder).

Afb. 2.10

Erf de Snieder aan de noordzijde van Enschede. Duidelijk is te zien dat de erven begroeide 'eilanden' vormden temidden van open, kale velden. Datering ca 1820.

Afb. 2.11

Gezicht op Goor (1840). De woeste gronden die de dorpen en buurtschappen omringden, hadden een aanzienlijke schaal.

Afb. 2.12

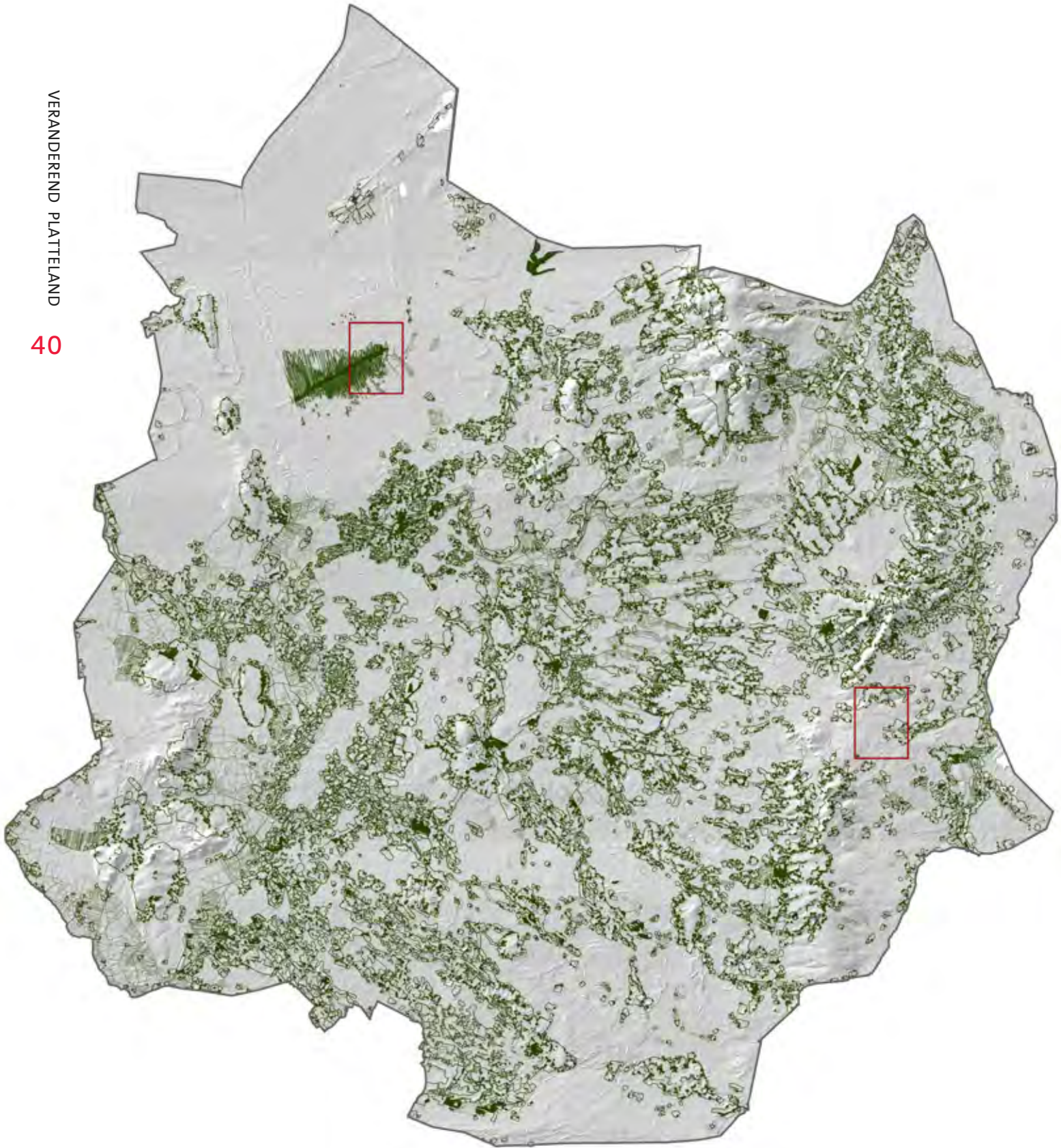
Gezicht op de Vriezenberg bij Markelo (1887). Ook deze schets bevestigt het beeld van het kale landschap, zoals dat beschreven werd in contemporaine bronnen.

Afb. 2.13 Grondgebruik 1832

1:250.000

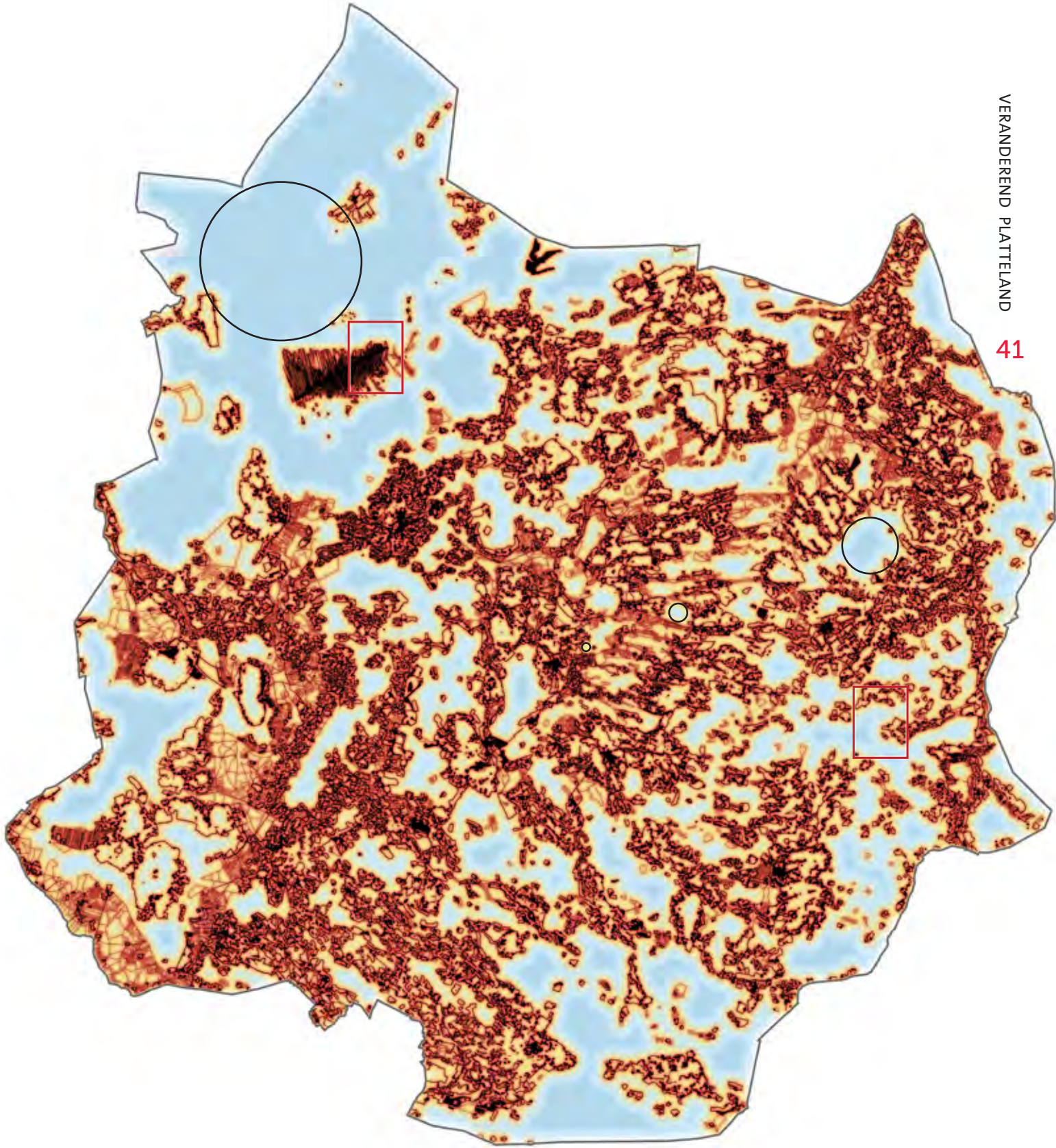
Bos en hakhout	Veen
Weiland	Heide (droog en nat)
Moeras	Water
Hooiland	Erf
Bouwland	Bebouwing
Stuifzand	Deelgebied

Afb. 2.14 Dichtheid opgaande beplantingselementen 1832

1:250.000

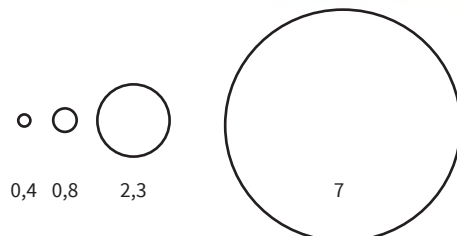
 Opgaande beplanting

Afb. 2.15 Openheid 1832

- Zeer open
- Open
- Halfopen
- Enigszins gesloten
- Gesloten
- Zeer gesloten (bos)

Schaalniveaus [km]

1:250.000

Reconstructie van het landschap van Lonneker/Losser rond 1800

Lonneker/Losser is redelijk representatief voor de Twentse heidegronden, zowel wat betreft schaal als grondgebruik. Het onverdeelde heideveld in de zuidwesthoek van het gebied stond bekend als het Oldenzaalsche veen. In meerdere bronnen wordt gemeld dat er - althans in de eerste helft van de negentiende eeuw - al geen veen meer ligt. Later werd het gebied het Oldenzaalsche veld genoemd. Het Oldenzaalsche veen/veld behoorde tot de marke Lonneker, maar de inwoners van Oldenzaal hadden van oudsher toestemming er turf of brandplaggen te steken.

Grondgebruik

Het overgrote deel van het gebied uit woeste heidegronden (87,7%). Het gebied bestond vooral uit droge heide, maar door de aanwezigheid van een slechtdoorlatende keileemlaag in de ondergrond, waren grote delen erg nat.

Rondom buurtschappen werd de grond voornamelijk gebruikt als bouwland. Andere typen grondgebruik (als hooiland, weiland, bos, etc.) speelden geen rol van betekenis.

Openheid

De beschikbare kaarten uit die periode geven geen enkele indicatie dat er sprake is geweest van wegbepanting. De heide was waarschijnlijk, net als andere woeste gronden, vrijwel geheel kaal. De erven waren vermoedelijk wel beplant. Samen met de houtwallen rondom de akkercomplexen en de hooilanden vormden deze 'groene eilanden' temidden van een grote, kale vlakte.

Perceelsgrootte

Vanwege de verdeling van de gemeenschappelijke gronden in de Lutte heeft de noordoosthoek van dit gebied een veel kleinschaliger verkavelingspatroon. Het is echter de vraag of dit zichtbaar was in het landschap. Vermoedelijk ging het slechts om een kadastrale afbakening die niet of nauwelijks in het veld te herkennen was aan fysieke kavelafscheidingsen. Het gaat in dit deelgebied hoofdzakelijk om een grootchalig verkavelingspatroon. De buurtschappen waren daarentegen relatief kleinschalig verkaveld.

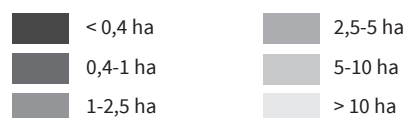
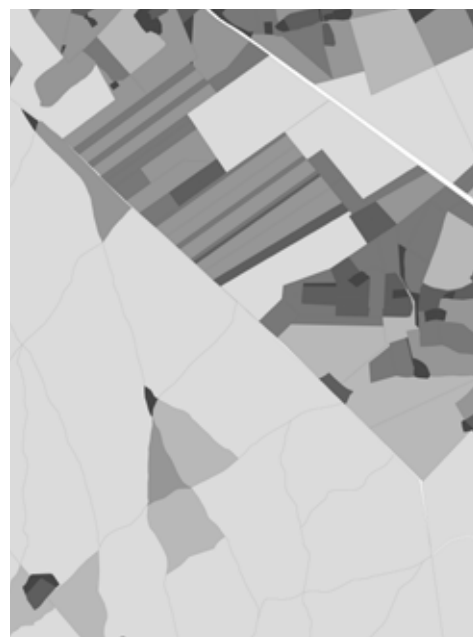
Afb.2.16

Openheid Lonneker/Losser 1832.

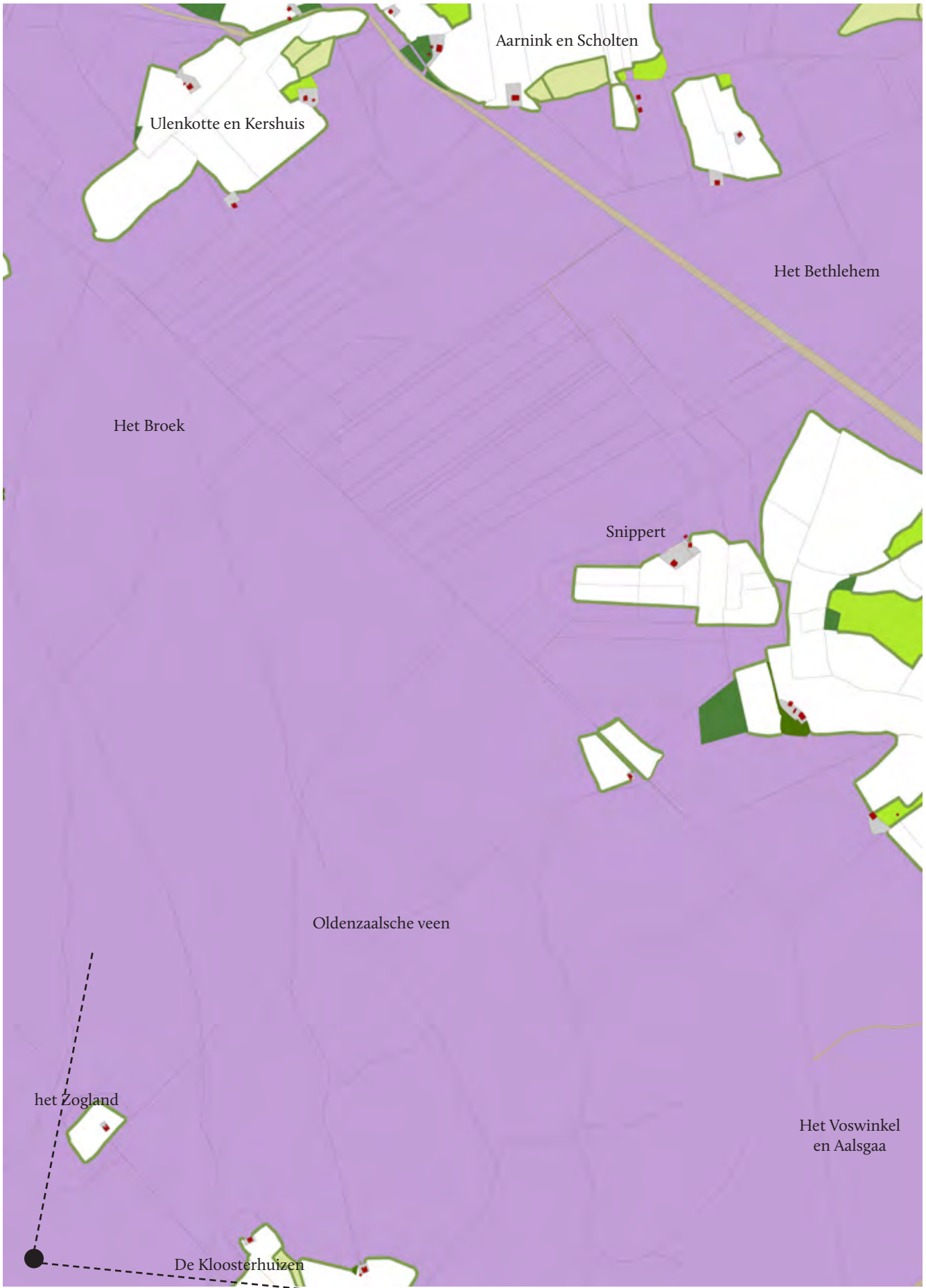

Afb.2.17

Perceelsgrootte Lonneker/Losser 1832.

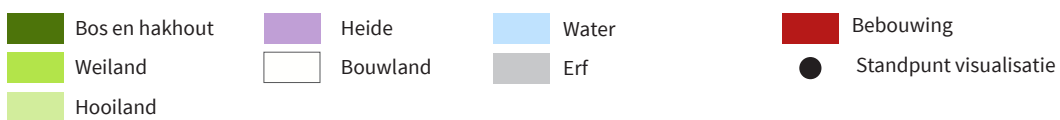

Grondgebruik 1832 (in % van totaal)	Openheid 1832	Percelen 1832 (in ha)
Bouwland 10,0%	Maximale zichtlijn 3,6 km	Mean value 3,75
Weiland 1,0%		Median value 1,09
Heide 87,8%		
Hooiland 0,4%		
Hakhout/bos 0,3%		
Bebouwing <0,1%		
Overig 0,5%		

Afb. 2.18 Grondgebruik en toponiemen 1832

1:3.000

Afb. 2.19

Vogelvlucht-3D reconstructie van het landschap van Lonneker/Losser in 1832, vanuit het standpunt gemarkeerd op kaart 2.18

22. OKT (2017), 1.
 23. Heidemij (1957), 300.
 24. Oa. Kruijs (1817), 15 mei, 9 juni; Kruijs (1822), 24 mei, 20-21 mei.
 25. Hans Holland, tijdens een interview op 10-8-2017.

Reconstructie van het Vriezenveense landschap rond 1800

Vriezenveen kende andere eigendomsverhoudingen dan de rest van Twente. In dit dorp waren alle boeren eigenaar van hun erf. Tevens waren alle gronden, ook de uitgestrekte venen, verdeeld. Men woonde langs een lange as, waar de akkergronden en weilanden (bijna) haaks opstonden.

In de rest van Twente was het Germaanse erfrecht van toepassing, waarbij gold dat erven niet gesplitst mochten worden. Dat was niet het geval in Vriezenveen. Hier vond wel degelijk erfdeling plaats.²² Waren de percelen bij uitgifte in de veertiende eeuw nog 112 meter breed geweest (met recht van opstrek), door vererving waren ze gedurende eeuwen in de lengterichting opgesplitst in percelen van 28, 14 of zelfs 7 meter.²³ Toen splitsing in de lengterichting niet meer ging, werden percelen ook in dwarsrichting opgedeeld. Huwelijken zorgden voor verdere versnippering van de gronden.

Omdat er weinig ruimte was om bevolkingsgroei op te vangen, werden bij erfdeling nieuwe huizen achter de oude gebouwd, waardoor er soms wel drie tot vier woningen achter elkaar stonden.

Grondgebruik

Het Vriezenveense landschap werd aan de noordzijde gedomineerd door akkerbouw en in het zuiden door weilanden en hooilanden. Het veengebied werd met name gebruikt voor het steken van turf, maar men stak het ook met enige regelmaat in brand om de toplaag vervolgens te kunnen inzaaien met boekweit.²⁴

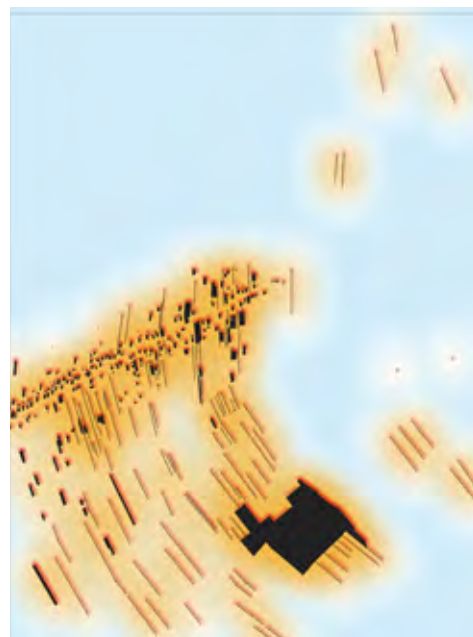
Openheid

Het deelgebied kende sterke verschillen met betrekking tot de openheid. Het percentage hakhout, houtwallen en bos was relatief hoog in de zuidwesthoek (Ooster Waterleidingsland en Boschlanden). De bouwlanden en het veen in het noorden waren vrijwel kaal en daardoor extreem open.

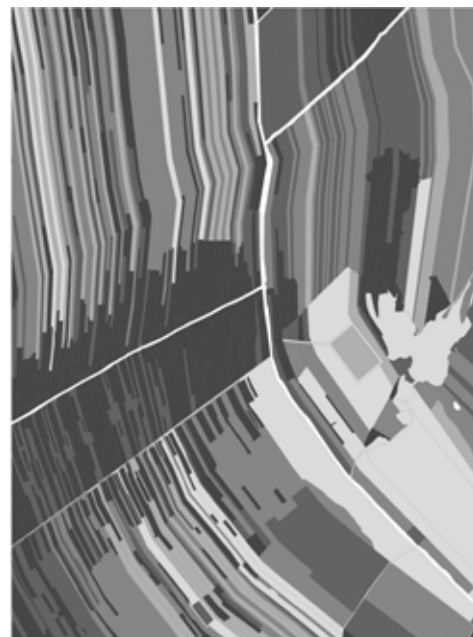
Perceelsgrootte

Hoewel de percelen doorgaans zeer smal waren, kon alleen in de zuidwesthoek van een echt kleinschalig landschap worden gesproken, omdat alleen daar duidelijk zichtbare kavelafscheidingsen te zien waren. De individuele kavels van de bouw- en veenlanden werden met ondiepe greppels (gruppe) van elkaar gescheiden. Deze groeiden gemakkelijk dicht met gras en onkruid, waardoor perceelsscheidingen er wel waren, maar niet heel zichtbaar.²⁵ Er kon daar daarom niet gesproken worden van een kleinschalig landschap.

Afb. 2.20
Openheid Vriezenveen 1832.

Afb.2.21
Perceelsgrootte Vriezenveen 1832

	< 0,4 ha		2-3 ha
	0,4-1 ha		> 3 ha
	1-2 ha		

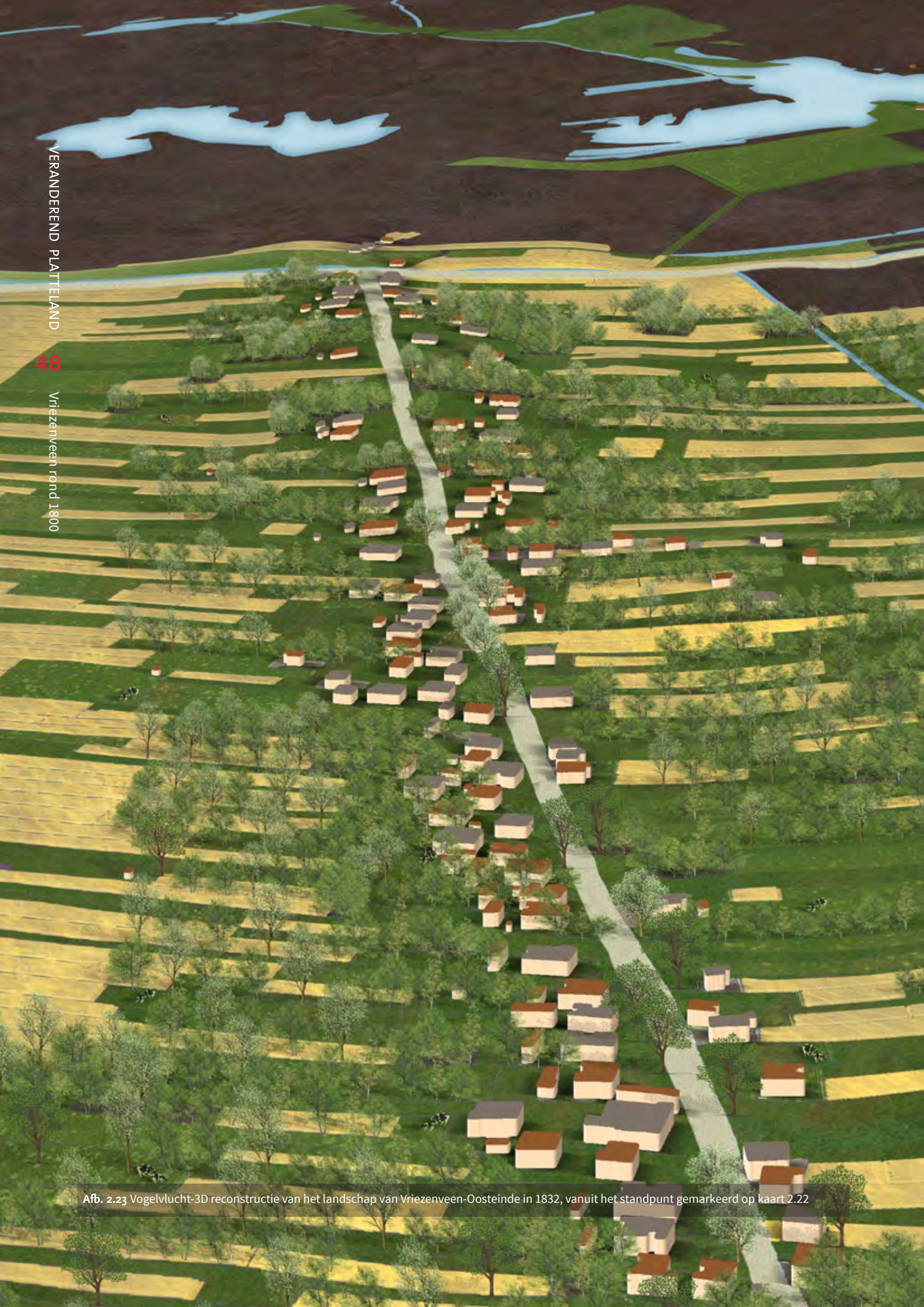
Grondgebruik 1832 (in % van totaal)	Openheid 1832	Percelen 1832 (in ha)
Bouwland 25,4%	Maximale zichtlijn 3 km	Mean value 0,39
Weiland 20,4%		Median value,14
Veengrond 28,5%		
Hooiland 15,4%		
Hakhout/bos 2,4%		
Bebouwing 0,3%		
Overig 7,6%		

2.22 Grondgebruik en toponiemen 1832

1:3.000

Afb. 2.23 Vogelvlucht-3D reconstructie van het landschap van Vriezenveen-Oosteinde in 1832, vanuit het standpunt gemarkeerd op kaart 2.22

1800-1890
Verdeling
markegronden

3

3.1 Historische context

Gedurende de periode 1800-1890 zijn er de nodige ontwikkelingen geweest die hun invloed hebben gehad op het landschap en de maatschappij. Deze historische context wordt beknopt beschreven, omdat deze mogelijk van invloed is geweest op de landschapsbeleving in die periode.

Frans-Bataafse periode

Het begin van de negentiende eeuw kende verschillende oorlogen en machtswisselingen. Hoewel deze machtswisselingen weinig invloed hadden op het bestuur van het Twentse platteland beperkt - de bestuurlijke invloed van de marke was namelijk groter - had de politieke onrust zeker wel gevolgen. Zo lag de prijs voor landbouwproducten gedurende deze periode relatief hoog in Twente, vanwege het ontbreken van concurrentie.¹ Negatieve invloeden waren er ook. Zo ontstond er in de winter van 1813/14 veel schade aan boerderijen en landerijen.²

Belastingstelsel en grondwet

Onder invloed van de Franse overheersing werden in de Bataafse Republiek allerlei hervormingen doorgevoerd die het politieke systeem democratischer moesten maken. Zo werd het kiesrecht ingevoerd en werd er een grondwet opgesteld. Ook werd het belastingstelsel gecentraliseerd. Belastingen werden tot die tijd lokaal/regionaal geïnd. Om een goed beeld van de omvang van bezit en bevolking te hebben, werd steeds meer gedocumenteerd en - letterlijk - in kaart gebracht. Hieruit vloeiden niet alleen de burgerlijke stand, volkstellingen en de invoering van het Kadaster. De hervormingen leidde in Twente over het algemeen tot een hogere belastingdruk, omdat belastingen tot dan toe 'naar eigen inzicht' waren geïnd.³

Opkomst eigenerfde boerenklasse

Gedurende deze periode nam het aandeel *eigenerfden*, boeren die zelf eigenaar waren van hun boerderij en gronden, sterk toe.⁴ Dit had te maken met verschillende ontwikkelingen, waaronder de verkoop van in erfpacht uitgegeven goederen door adel en burgerij en de afschaffing van de horigheid in 1811.⁵

Deze toename ging gepaard met een zekere politieke emancipatie, waarbij de boeren steeds meer inspraak kregen tijdens markevergaderingen. De 'hoge heren' hadden het niet langer alleen voor het zeggen.⁶ Door de verschuiving van de bezitsverhoudingen werd het tevens aantrekkelijker voor boeren om te investeren in het eigen boerenbedrijf.

De maakbare samenleving

Het verlichtingsdenken van de achttiende eeuw liet ook in de negentiende eeuw haar invloed gelden, met name op de elite van het

land. Het is een tijd waarin verspreiding van kennis voorop stond. Dit had ook zijn weerslag op de landbouw, die een steeds wetenschappelijkere onderbouwing kreeg. Dit inspireerde met name de agrarische elite en niet de 'gewone' boeren.⁷ Die elite bestond uit een kleine stedelijke bovenlaag en enkele adellijke grootgrondbezitters. Zij probeerden nieuwe kennis in toenemende mate in de praktijk te brengen. Het streven naar economische ontwikkeling en productiviteitsverbetering beheerste deze periode.⁸

Ook op andere terreinen, zoals onderwijs, landschapsinrichting en infrastructuur, werden grote modernisering ingezet. Techniek en kennis waren veelal afkomstig uit buurlanden, waar de industrialisatie veel eerder begon en men dus voorloep op Nederland. Deze modernisering waren in eerste instantie vooral merkbaar in de Hollandse provincies, waar al in de eerste helft van de negentiende eeuw diverse waterwegen en spoorlijnen werden aangelegd.

Het Twentse platteland werd pas later gemoderniseerd. Wel werden er onder Koning Willem I, via de Nederlandsche Handelsmaatschappij, grote investeringen gedaan in de Twentse textielindustrie.⁹ Die flinke kapitaalinjectie speelde een grote rol in de opkomst van de Twentse textielindustrie. Op andere terreinen bleef Twente achter. Aansluiting op het Nederlandse spoornetwerk moest wachten tot 1881.¹⁰ In 1855 werden Almelo en Vriezenveen middels een kanaal verbonden met Zwolle.¹¹ Ondertussen werden er - vooral vanuit het Rijk - wel steeds de nodige plannen gemaakt om het (Twentse) platteland te helpen uit de achterstandssituatie te geraken. Door een gebrek aan financiële overheidsmiddelen bleven deze echter hangen in de planfase.

Geheel onlogisch was dit niet. Twente behoorde immers tot de dunner bevolkte gebieden, waar investeringen minder rendement gaven. Bovendien was er nog geen sprake van een duidelijke ruimtelijke ordening, laat staan een overzicht van de complexiteit daarvan.¹² De ruimtelijke ordening van geheel Nederland moest, nog 'op stoom' komen. Met name de eerste helft van de negentiende eeuw kenmerkte zich dan ook als een periode van langzame transformaties.¹³

Markeverdelingen

Eén van de struikelblokken in het streven naar productiviteitsverbetering was het aanzienlijke areaal woeste, onontgonnen gronden in Nederland.¹⁴ Het onbenut laten van deze gronden was met name de elite een doorn in het oog. De overheid probeerde de marken aan te zetten tot verdeling van de gronden, zodat deze - naar men aannam - tot ontginning gebracht zouden worden.¹⁴

Industrialisatie

Contemporaine bronnen markeren de periode vanaf ongeveer 1860 als een nieuw tijdperk in

1. Aalbers (1979), 115. In- en export is nagenoeg stilgevallen in het door oorlog geteisterde Twente. De landbouw bevindt zich overigens al vanaf 1750 in een opgaande conjunctuur.
2. Aalbers (1979), 115.
3. Trompetter & Zanden (2001), 11, 78. Een groot aantal gronden werden 'met toegeknepen ogen' buiten de opgaven gehouden.
4. Zanden (1984), 106. Hadden boeren rond 1750 slechts 20-25% van alle grond in eigen bezit, in 1910 was dit aandeel gestegen naar 73,5%. Zanden (1984), 108.
5. De adel en burgerij was door de langdurig lage en starre pachtprizen in financiële problemen gekomen, waardoor velen overgingen tot de verkoop ervan. Dit gold vooral in Twente. In 1832 was het grootgrondbezit gedaald tot 17,5%, terwijl dit in andere Overijsselse regio's nog rond de 35% schommelde. Een andere reden waardoor het aandeel eigenerfden steeg was veroorzaakt door keuterboeren die hun erf hadden gesticht op gemene gronden en daardoor geen erfpacht betaalden. Dit zou volgens van der Zanden maar voor maximaal 10-15% van het totaal aantal eigenerfden kunnen gelden. Zanden (1984), 108.
6. Zanden (1984), 127.
7. Demoed (1987), 23. De leesvaardigheid onder gewone boeren was gering.
8. Woud (2016), 195.
9. Woud (2016), 119.
10. Twente was met behulp van particuliere investeringen al wel middels het spoor verbonden met Duitsland.
11. Er volgen nog wel een tweetal kleinere aantakkingen.
12. Woud (2016), 30.
13. Woud (2016), 80.
14. Deze markeverdelingen worden behandeld in paragraaf 3.2.

de geschiedenis van Twente. De textielnijverheid, welke van oudsher een belangrijke rol speelde op het Twentse platteland, kreeg vanaf die tijd een steeds industriëler karakter. Te Lintum schreef over een 'nieuw tijdperk van frisch leven voor Twenthe', welke volgens hem te danken zou zijn aan verbeteringen aan verkeerswegen en waterwegen, maar ook aan 'de afschaffing der invoerrechten op ruwe katoen in 1850, later gevolgd door vermindering of opheffing van verschillende andere invoerrechten en accijnzen'.¹⁵ Volgens Craandijk werden de ontwikkelingen vooral versneld door de aansluiting op het spoornet.¹⁶ De grote brand in Enschede in 1862 was aanleiding om zowel de stad als de fabrieken te moderniseren, waarna de industrialisatie in Twente in een stroomversnelling terecht kwam.¹⁷

De opkomst van een nieuwe klasse

De industrialisatie ging gepaard met de opkomst van een nieuwe klasse grootgrondbezitters. Veel van de nog onontgonnen, voormalige markegronden werden tussen 1840-1900 opgekocht door 'nieuwe rijken', die hun rijkdom dankten aan de industrialisatie.¹⁸ Dit leidde vanaf ca. 1860, maar vooral vanaf 1890, tot een grote toename van het aantal buitenhuizen.¹⁹ Ook hielden deze industriëlen zich in toenemende mate bezig met grootschalige heideontginningen.²⁰

De 'grote landbouwcrisis'

Het einde van deze periode wordt gemarkeerd door de 'grote landbouwcrisis', die veroorzaakt werd door een toenemende toevoer van granen uit Amerika. Omdat deze crisis vooral invloed had op de akkerbouw, waren de gevolgen voor het gemengde bedrijf van de Twentse zandgronden groot.²¹ Hier vormden granen immers het hoofdgewas. Veel landarbeiders raakten werkloos en zochten daarom werk in de snel groeiende industrie.²²

Afb. 3.2

De grote brand van Enschede in 1862 legde een aanzienlijk deel van de stad volledig in de as en was daarmee een tragedie van een epische omvang. Het industrialisatieproces heeft het desondanks versneld, omdat na de brand zowel stad als fabrieken gemoderniseerd werden.

Verstedelijking en plattelandsbinding

De Twentse steden groeiden in hoog tempo als gevolg van de industrialisatie. Enschede verdrievoudigde zelfs bijna in de periode 1879-1889.²³

Deze verstedelijking had als gevolg dat de binding met het platteland veranderde. Van een plek waar 'gewoon gewerkt werd', veranderde het platteland in toenemende mate in een recreatieve bestemming, waarvan juist het ongepoetste, rurale karakter steeds meer gewaardeerd werd.²⁴ Ook binnen de schilderkunst kwam er steeds meer waardering voor het platteland.²⁵ Daarnaast ontstond er binnen een kleine, intellectuele elite een steeds groter bewustzijn voor de inheemse flora en fauna.²⁶ Deze ontwikkelingen startten in de Hollandse provincies en zetten in Twente vooral in de periode na 1890 in.²⁷

Het Groene Front

De landbouwcrisis bracht de ontwikkelingen in de landbouw in een stroomversnelling. Zo werden er eind negentiende eeuw verschillende landbouworganisaties opgericht (wat later ook wel werd aangeduid met 'de groene golf' of 'het groene front').²⁸ Deze organisaties hadden onder andere als doel om kennis te verspreiden, boeren kapitaal te verlenen of gezamenlijk kunstmest in te kopen.²⁹ Ook spoorden de organisaties aan tot de oprichting van een Staatscommissie van Landbouw, welke in 1886 werd benoemd.³¹

15. Lintum (1897), 221.
16. Craandijk (1876), 14.
17. Lintum (1897), 222.
18. Smeets (2005), 78.
19. Smeets (2005), 119.
20. Het zwaartepunt hiervan lag in de periode vanaf 1890, zelfs pas na 1910, maar de gevolgen hiervan waren ook vóór 1890 al merkbaar.
21. Bieleman (2008), 279.
22. Bieleman (2008), 280. Hogendorp (1819), 334. Overigens nam de Twentse bevolking in diezelfde periode wel af met 1.776 inwoners, zie volkstelling 1879.
23. Volkstellingen 1879, 1889. Enschede ging in 10 jaar tijd van 5.449 naar 15.229 inwoners. Wel belangrijk hierbij is om aan te tekenen dat een deel van de rurale gemeente Lonneker in die periode bij Enschede gevoegd werd, wat het beeld vertekende.
24. Woud (2006), 185-194.
25. Vanaf 1860 kreeg een groep schilders, die al snel werd aangeduid met de term 'Haagse school', het landschap schilderen zoals het was. Niet in de geïdealiseerde vorm, zoals het gebruikelijk was sinds de zeventiende eeuwse 'Hollandse Renaissance', maar zoals het was: ruw en ongerept. In Twente kreeg de Haagse school pas rond 1900 navolging met de Twentsche Kunstkring.
26. In 1845 worden de Nederlandsche Entomologische Vereeniging en de Nederlandsche Botanische Vereeniging opgericht en in 1872 volgt de Nederlandsche Dierkundige Vereeniging. Dit zijn dan nog kleine, selecte gezelschappen. Coesèl *et al.* (2007), 11.
27. Op de landschapsbeleving van de Twentse plattelandsbevolking of de naar de steden getrokken fabrieksarbeiders zal deze veranderende houding dan nog niet of nauwelijks van invloed zijn geweest. Voor buitenstaanders heeft deze ontwikkeling mogelijk al wel invloed gehad.
28. Bieleman (2008), 280; Cruyningen (2010), 292.
29. Kunstmest was een technische innovatie die al eerder die eeuw was uitgevonden, maar met zulke hoge importkosten gepaard ging dat men er nog nauwelijks gebruik van maakte.
30. Buursink (1956), 33, 51.
31. Bieleman (2008), 280. De technische vernieuwingen die hieruit volgden, komen in hoofdstuk 4 aan bod.

32. Bieleman (2008), 280.
 33. Aalbers (1979), 115.
 34. Bieleman (2008), 273. Wellicht heeft ook het 'jaar zonder zomer' (1816, door de vulkaanuitbarsting in Indonesië) invloed gehad op het omslagpunt.
 35. Bieleman (2008), 273.
 36. Bieleman (2008), 273. Deze toename wordt mede veroorzaakt door de (bijna) wereldwijde invoer van het vrijhandelsbeginsel en de sterke(re) industrialisatiegraad van buurlanden Engeland en Duitsland. Hierdoor neemt met name de export van vee, vlees en zuivel sterk toe. De Twentse, overwegend gemengde landbouwbedrijven profiteren hiervan minder dan uitgesproken veeteeltgebieden.
 37. Coesèl *et al.* (2007), 54. Slechts een handjevol mensen protesteert.
 38. Bieleman (2008), 279. Het ging hierbij met name om de graanteelt. De markt werd overspoeld door goedkoop graan uit Canada en de VS.
 39. Aalbers (1979), 117, 118.
 40. Bieleman (2008), 285. In Twente waren dat de Twentse Landbouwmaatschappij (1871, vanaf 1897 de Overijsselsche Landbouw Maatschappij geheten), de Lonneker Landbouwersvereniging (1890) en de Enschedese melkinrichting (1884).
 41. Coesèl (2007), 62.
 42. Met de komst van deze Markenwet konden gemeenschappelijke gronden verdeeld worden zodra één van de markegenoten dit vorderde. In Twente waren toen al alle marken verdeeld.
 43. Trompetter (2001), 175.
 44. Aalbers (1979), 115.
 45. Volkstelling 1849.
 46. Volkstelling 1879. Voor steden zijn gerekend: Oldenzaal, Almelo Stad, Borne, Delden Stad, Enschede, Hengelo, Rijssen, Ootmarsum.
 47. Volkstelling 1889. Idem.
 48. Trompetter (2001), 171; Slicher van Bath (1957), 59.

Tijdbalk ontwikkelingen 1800-1890

STAATKUNDIG-POLITIEK

	1805 Invoering uitgebreid belastingstelsel	1806 Koninkrijk Holland onder L. Napoleon tot 1810	1813 Willem I soeverein heerser der Nederlanden	1821 Invoering Rijzsaccijns op brood en vlees	1838 Invoering Burgerlijk Wetboek
1800	1810	1820	1830		
1795 Willem V Bataafse republiek uitgeroepen tot 1806	1798 Kiesrecht voor wie kan lezen en schrijven	1810 Nederland ingelijfd door Frankrijk	1815 Koninkrijk der Nederlanden Nieuwe grondwet vanaf 1814		1832 Invoering Kadaster

LANDBOUWKUNDIGE ONTWIKKELINGEN

1795-1817 Rel. hoge graanprijzen Twente door ontbreken concurrentie ³³			1820 Dieptepunt prijsdaling akkerbouwproducten ³⁴		
1800	1810	1820	1830		
1800 Eerste landbouw enquête Kops	1809/10 Markewet en Koninklijk Besluit	1811 Opheffing hofgerichten, in 1816 bekrachtigd met Koninklijk Besluit ³⁹			1837 2e markewet

SOCIAAL-ECONOMISCH

1795 Verstedelijkingsgraad Twente: stad 25,7%, land 74,3% ⁴³	1801, 1806 Hervorming onderwijs met Onderwijswetten	1813 De oorlog veroorzaakt grote schade in Twente ⁴⁴			
1800	1810	1820	1830		
1795 Volkstelling: Twente telt 10.778 huishoudens en 53.072 personen (gem. 4.93 inw per huishouden) ⁴⁸					Vanaf 1830 Onder Willem I werden grote investeringen gedaan in de Twentse textielindustrie

LANDSCHAPSINRICHTING & NATUUR

ca. 1800 Aanleg 'Napoleonsweg' Oldenzaal/ Enschede ⁵⁴			1827 Aanleg straatweg Deventer/Hengelo ⁵⁵	1839 Opening spoor Amsterdam/ Haarlem
1800	1810	1820	1830	
			1821 Koninklijk Besluit wegenet (regelde oa. centraal staatsbeheer) ⁵⁸	

CULTUUR & TIJDGEEST

	Vanaf 1798 De Franse revolutie zette aan tot vergaande democratisering van de macht en stimuleerde verlichte en ontwikkelde burgers tot meer inspraak ⁶⁰			
1800	1810	1820	1830	
		1750-1830 Door de opkomst van een eigenerfde boerenklasse raakte deze meer betrokken bij het markebestuur ⁶⁴		

1840 Willem II Koning	1849 Willem III Koning			1878 Wet lokaalspoor- wegen (stimulans particulier initiatief)
1850		1860		1880
	1848 Grondwet Thorbecke	1851 Gemeente- wet		1866 Staats- commissie Landbouw ²²

1840 Stijgende landbouw- prijzen ³⁵	1850 Snelle toename landbouw- prijzen ³⁶		1869-1871 Ontginning Beekbergerwoud bij Apeldoorn (laatste oerbos van Nederland) ³⁷	1880 Begin 'grote land- bouwcrisis' (tot 1895) ³⁸	
1850		1860		1880	
1848 3e markewet	1840-1860 zwaartepunt verdeling marken	Vanaf ca. 1860 Het gebruik van Guano (meststof) neemt toe	Vanaf ca. 1870 Opkomst landbouw coöperaties ⁴⁰	1877 Opening eerste Rijks- landbouwproefstation te Wageningen. ⁴¹	1886 Markenwet ⁴²

1849 Volkstelling: Twente telt 77.299 inwoners ⁴⁵	1850 Begin industriële revolutie in Nederland	1857 Eerste wereld- wijde, econo- mische crisis	1879 Volkstelling: Twente telt 95.687 inwoners. Stad: 36,2%, land:63,8%	1889 Volkstelling: Twente telt 109.477 inwoners. Stad: 47,1%, land 52,9% ⁴⁷
1850		1860		1880
1849 Verstedelijkingsgraad Twente: stad 24,8% land 75,2% ⁴⁹	1849 Beroepstelling: 44% Nederlandse mannen werkzaam in landbouw ⁵¹	1860 Begin industriële revolutie Twente ⁵²	1869 Volkstelling: In Nederland wonen voor het eerst meer mensen in de stad	1878 Onderwijswet, begin schoolstrijd

1841 Aanleg straatweg Oldenzaal/ Enschede ⁵⁶	1855 Aanleg kanaal Zwolle-Lemelerveld- Almelo	1865 Spoorlijn Salzbergen- Hengelo-Almelo ⁵⁷	1884-1885 Opening spoor- weg Boekelo- Enschede/H'lo	1888 Opening spoor- weg Deventer- Almelo	
1850		1860		1880	
	ca. 1850 Oprichting Overijs- selsche Kanalisatie- maatschappij	ca. 1856 Aftakking kanaal Lemelerveld-De Haanrik	1865 Spoorlijn Hengelo- Delden-Goor- Zutphen ⁵⁹	1881 Opening spoorweg Zwolle-Almelo	1884-1899 Realisatie kanaal Almelo- Nordhorn

Vanaf ca. 1850 De centralisering van de ruimtelijke ordening wordt steeds merkbaarder op het platteland, vooral na invoering gemeentewet ⁶¹		Vanaf ca. 1860 Door opkomst rijke industriëlen een groeijende toename buitenhuizen op het platteland, met name op stuwwallen. ⁶²	1885 Opening eerste VVV (in Valkenburg) ⁶³
1850		1880	
	ca. 1855 en later Nederland lijkt zich bewust te zijn geworden van de naderende industrialisatie en modernisering ⁶⁵	vanaf ca 1870 Stedelingen krijgen in toene- mende mate waardering voor het ongepoetste platteland ⁶⁶	1883 Oprichting ANWB, opkomst plattelandstoerisme ⁶⁷

49. Volkstelling 1849. Voor steden zijn gerekend: Oldenzaal, Almelo Stad, Borne, Delden Stad, Enschede, Hengelo, Rijssen, Ootmarsum.
50. Woud (2016), 190.
51. Bieleman (2008), 272.
52. Schukkink (2015), 105, 108. De grote brand van Enschede in 1862 bracht de mogelijkheid om industriële technieken en innovaties te introduceren. Het heeft daarmee de industrialisatie sterk versneld.
53. Woud (2016), 156.
54. Schukkink (2015), 135.
55. Idem.
56. Schukkink (2015), 135. Het betrof een kunstweg of macadamweg, welke uit drie verschillende lagen steenslag was opgebouwd.
57. Schukkink (2015), 136.
58. Woud (2016), 155.
59. Schukkink (2015), 136.
60. Deen (2004); Franken (1987).
61. Thissen (1993), 37.
62. Smeets (2005), 119.
63. Kat (2001).
64. Zanden (1984), 106.
65. Woud (2006), 105-112.
66. Woud (2006), 190.
67. Woud (2006), 192.

1800-1889 in beelden

Afb. 3.3

Twente stond bekend om de 'eeuwige roggebouw', waarbij jaren achtereen rogge verbouwd kon worden op de essen.

Afb. 3.5

De mobiliteit verbeterde vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw met de aanleg van (lokaal) spoorwegen. De landbouw profiteerde hier nauwelijks van. Plattelandswegen werden niet verbeterd.

Afb. 3.4

De wegen waren onverhard en slecht begaanbaar, vooral na regen.

Afb. 3.6

Fabriek van Stork, Gelderman en Eekhout C.V, Hengelo (1861). Vanuit het onontgonnen, kale heidelandschap waren de schoorstenen der fabrieken al van verre zichtbaar.

Afb. 3.7

De houtopstanden rondom de weilanden hebben er vermoedelijk ongeveer zo uitgezien, als bosweide. De foto dateert uit 1914, toen dergelijke houtopstanden steeds schaarser werden.

Afb. 3.8

Dit schilderij verenigde verschillende fascinaties uit die tijd. Het arcadische landschap (vertegenwoordigd door de landschapstuin), de moderne industrie én een toenemende interesse voor het rurale landschap. Gezicht op Enschede, H. ter Meulen (1894).

3.2 Agrarische ontwikkelingen

In de vorige paragraaf zijn de markeverdelingen al kort aan bod gekomen. Voor de regio Twente gelden deze verdelingen als de belangrijkste agrarische ontwikkeling van deze periode. De verdelingen leidden ertoe dat de landbouw in een nieuwe fase terecht kwam. Tot de verdelingen was het landbouwsysteem in essentie nog sterk gelijkend op de escultuur zoals deze tijdens de Late Middeleeuwen was ontstaan en die zich later ontwikkelde tot de plagenlandbouw.

Voor de markeverdelingen hadden er wel bescheiden modernisering plaatsgevonden. Zo werden de hooilanden vaak, bevoeid met beekwater, door middel van vloeisystemen bestaande uit ingenieuze stelsels van dammen en leidlijken.⁶⁸ De bodem werd bemest met het slib dat hierna achterbleef, al zou dit slib volgens Von Bönninghausen niet bijzonder voedzaam en bovendien vaak te zuur zijn geweest.⁶⁹

Ook vond men een methode om in korte tijd grotere hoeveelheden mest te produceren dan met het traditionele *potstalsysteem* mogelijk was.⁷⁰ Men bracht mörspaggen op het erf en lardeerde deze met stalmest.⁷¹ Na enige tijd leverde dit mengsel goed gecomposteerde mest op die ook geschikt was voor de hogere gronden.⁷²

Ondanks deze ontwikkelingen werd de stand van de Twentse landbouw in contemporaine literatuur als weinig vernieuwend beschouwd. Zo schreef boerenvertegenwoordiger Coster Hermansz in de landbouwenquete van 1800 over de landbouw in Almelo:

“Men beijvert zich hier zeer weinig om lage gronden te verhogen of hoge oneffene te appaneeren, omdat elke bruiker doorgaans genoeg werk heeft aan den grond, die hij bebouwd; en ook omdat hem de mist [mest] ontbreekt, om nieuwe gronden te ontginen.”⁷³

Als antwoord op de vraag of kunstmest wordt gebruikt of zaden worden geprepareerd schreef Coster Hermansz dat men dat niet deed, simpelweg omdat de noodzaak ontbrak, en ouders en voorouders het ook niet deden: ‘Een boer houdt zich aan het spreekwoord: Zoals de ouden zongen, piepen de jongen.’⁷⁴

Daarnaast meldde hij dat de weilanden door gebrekkige afwateringen en ondiepe sloten vaak onder water stonden en dat wegen slecht en gevaarlijk waren.⁷⁵ Er werd - tot zijn bedroevenis - nauwelijks energie gestoken om ‘zulke wijd uitgestrekte velden woest en nutteloos’ te verbeteren.⁷⁶ Wel werden de akkers volgens Thaer met ‘ungeheuren Aufwand von Fleiss’ bebouwd.⁷⁷ De Twentse boeren waren dan ook zeker niet lui, maar hadden simpelweg hun handen vol aan het bemesten, bebouwen en onkruidvrij houden van de akkers.

De landbouwpraktijk van de Twentse boeren leek, gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw, nog vooral gestoeld te zijn op noeste arbeidskracht. Wetenschappelijke, landbouwkundige kennis of de behoefte tot intensivering en modernisering ontbrak. Men deed het al zo lang op traditionele wijze, dat de boer geen reden kon bedenken dit te veranderen.

Het niet met de tijd mee (willen) gaan leidde tot de nodige meewarigheid bij de elite.⁷⁸ Zij meenden dat de landbouwpraktijk sterk verbeterd kon worden als de boeren zich rationeler zouden opstellen, kennis zouden nemen van nieuwe methoden en zich zouden richten op het verbeteren van gronden en afwateringen.⁷⁹ Daarnaast meenden zij dat het gemeenschappelijk bezit er slecht aan toe was. De markekasen waren doorgaans leeg en de gemene bossen (voor houtopbrengst) allang verdwenen, waardoor er van het markebestuur weinig investeringen te verwachten waren.⁸⁰ De onverdeelde gronden zouden er volgens Hogendorp bij blijven liggen ‘zoo als zij altijd gelegen hebben; niemand heeft eenigen lust tot verbetering; elk zorgt slechts voor het belang des oogblikks.’⁸¹

De hoop van deze elite was dan ook gevestigd op het proces van markeverdeling. Wanneer de gronden in eigen bezit zouden komen, zou men ook willen investeren in het verbeteren ervan, zo was de redenatie. Dit zou het algemeen belang ten goede komen.

Om aan te zetten tot markeverdelingen stelde de overheid de nodige stimuleringsregelingen in. Al in 1798 werd in de Eerste Staatsregeling geformuleerd: ‘De Maatschappij beveelt de bevordering van den Landbouw, en deszelfs bloei, bijzonderlijk ten aanzien der nog ledige en woeste gronden.’⁸² Deze regeling leidde echter niet tot het gewenste resultaat, waarna in 1809 een wet ter stimulering van verdeling van de markegronden werd uitgeschreven, in 1810 gevolgd door een Koninklijk Besluit.⁸⁴ Toen ook deze maatregel niet leidde tot verdeling en ontginning van de woeste gronden, volgde in 1837 opnieuw een wet, waarbij de verdelingen een duidelijk minder vrijwillig karakter kregen.⁸⁵

Afdwingen was blijkbaar nodig. In tegenstelling tot de elite en de overheid waren de markegenoten er allermindst van overtuigd dat de gemeenschappelijke, woeste gronden gemist konden worden. Dit met name omdat de plagen ervan een belangrijke bron van mest waren die niet op andere wijze kon worden aangevuld.⁸⁶ De grote boeren zouden zich volgens Van Hogendorp vooral verzetten tegen de verdeling, omdat zij ‘vrezden dat hun land dan minder waard wordt.’⁸⁷ Van de ca. 60 merken in het drostambt Twente werd vóór 1837 slechts een handvol op eigen initiatief verdeeld.⁸⁸ Tussen 1840 en 1860 volgden meer merken, helemaal toen in 1848 bij wet werd vastgelegd dat de kosten voor landmeters, nodig voor de verdeling, voor rekening van de staat zouden komen.⁸⁹ Hiermee viel een kostbare drempel weg.

68. Staring (1847), 7. Staring (1848), 197. Enklaar (1850), 303-307. Dit vond in ieder geval plaats in Ootmarsum, Oldenzaal, Volthe, Enschede, Buurse (aan de grens met Alststatte) en in het gebied tussen Fleringen en Albergen.

69. Bönninghausen (1988), 43. Wel opgemerkt moet worden dat de auteur wel verrassend goede resultaten behaald met een eigen vloeiveide, die er op het oog zeer karig uitziet. Mogelijk moet deze opmerking dan ook genuanceerd worden.

70. Bij het potstalsysteem werden plagen op de bodem in de stal gelegd en raakten zo vermengd met dierlijke mest. Een met mest verzadigde en vertrapte laag werd steeds opnieuw afgedekt met plagen. Na verloop van tijd werd deze mest/plaggen-lasagne geruimd en was deze verteerd tot een goede compost.

71. Bönninghausen (1988), 46, 50. Schapenmest had hierbij de voorkeur, varkensmest was het minst geliefd.

72. Poel (1954), 187.

73. Idem. Von Bönninghausen meldt overigens dat kalk of mergel niet worden gebruikt omdat deze onbetaalbaar zijn, zie: Bönninghausen (1988), 32-33.

74. Poel (1954), 187.

75. Poel (1954), 188.

76. Poel (1954), 200. Ook Boom (1846), 106 geeft aan dat ‘des landmans in Twenthe’ weinig hervormingsgezind is. 77. Via Anrooy (1917), 357. Vrij vertaald als ‘met immense arbeidsinspanning’. Dit wordt oa. ook beaamd door Lavayele (1867), 120.

78. Deze elite bestond in dit geval voornamelijk uit adellijke grootgrondbezitters, industriëlen, gegoede burgers en buitenstaanders

79. Oa. Poel (1954), 199. Boom (1860), 106, 216-220. Bönninghausen (1988), 54. Beijerinck (1860), 628, Drentsche Courant, 28-07-1848.

80. Sloet tot Oldhuis (1865), 316.

81. Hogendorp (1819), 328.

82. Idem, 351.

83. Woud (2008), 219.

84. Demoed (1987), 46.

85. Idem.

86. Demoed (1987), 24.

87. Hogendorp (1823), 26.

88. Er worden 60 merken genoemd in *Geschiedkundige atlas van Nederland: Marken in Overijssel*, door G. A. J. Van Engelen Van der Veen (1924). Verdeeld zijn De Lutte, Volthe, Gammelke, Diepenheim en Goor.

89. Demoed (1987), 71.

De verdelingen waren rond 1865 grotendeels voltrokken, maar dit leidde niet tot de gehoopte ontginning. Tussen 1833-1885 werd ongeveer 35% van de woeste gronden ontgonnen.⁹⁰ Het ging daarbij vooral om de meest bruikbare gronden (groenlanden/broekgronden). De overige gronden lagen er aan het eind van deze periode volgens Craandijk nog net zo 'woest en ledig' bij.⁹¹

Ook het landbouwsysteem bleef in essentie ongewijzigd. In het Verslag van de Gedeputeerde Staten van Overijssel uit 1873 bleek dat in het grootste deel van Twente dan nog altijd het arbeidsintensieve landbouwsysteem van de Twentse roggebouw gehanteerd werd (zie afb. 3.1).⁹² De woeste gronden werden nog steeds voornamelijk gebruikt voor het steken van plaggen, alleen deed men dat nu op eigen percelen. Kunstmest was nog nauwelijks verkrijgbaar. Wel werd in toenemende mate *guano* (Peruaanse vogelmest) gebruikt als meststof.⁹³ Door de hoge prijs lag deze meststof echter alleen binnen het bereik van de vermogende landbouwers. Het ontbrak aan serieuze mogelijkheden voor ontginning van de schrale gronden. Op kleine schaal werden gronden soms wel ingezaaid met dennen. Dit gebeurde onder andere in het deelgebied Lonneker/Losser.

Agrarische modernisering in Vriezenveen

In Vriezenveen speelden de markeverdelingen, die voor alle andere Twentse gemeenten zo belangrijk waren, geen rol. Hier waren immers geen gemeenschappelijke gronden. Ook in de negentiende eeuw werd hier het eeuwenoude drieslagstelsel onveranderd toegepast. Ondertussen groeide de bevolking wel door. Doordat er te weinig grond beschikbaar was om die bevolkingsgroei op te vangen, nam de armoede toe. Van modernisering was nauwelijks sprake. Het gebrek aan uitbreidingsmogelijkheden had de Vriezenveeners al eerder gestimuleerd om neveninkomsten te zoeken, waaruit onder andere een levendige handel met het Russische Petersburg was voortgekomen, maar dat had slechts welvaart gebracht voor enkele families. Het gros van de bewoners leefde in extreme armoede.

Van Hogendorp schrijft in 1819 in zijn reisverslag na een bezoek aan Vriezenveen: 'Het is er gesteld als in de armoedigste deelen van Friesland.'⁹⁴ De huizen zouden geen schoorstenen bevatten en de landbouwgrond was van slechte kwaliteit. Door oxidatie van het veen vond bovendien bodemdaling plaats, waardoor de

90. Demoed (1987), 76.

91. Craandijk (1876), 70.

92. Lubach (1875), 68-76. Dit wordt ook beaamd in Staring (1845).

93. Staring (1849a), 23. Staring geeft aan dat deze meststof, door de hoge kostprijs, enkel heeft geleid tot verliezen. Het gebruik ervan is dan nog niet rendabel. Ook Oldenzaalsche mergel wordt gebruikt, maar daarvoor betaalt men zo'n 125 Nederlandse gulden per bunder (ca 1,3ha). Staring (1849b), 65.

94. Hogendorp (1819), 302.

Afb. 3.9

Op basis van het 13e hoofdstuk van het Verslag van de Gedeputeerde Staten van Overijssel over 1873 (via Lubach 1875, 68-76) is een reconstructie te maken in welke gemeenten het drieslagstelsel dominant is en waar de Twentse roggebouw. Veehouderij en hooiland is in geen enkele van de Twentse gemeenten dominant. De gemeentegrenzen betreffen de grenzen uit 1832.

95. Hogendorp (1819), 303.

96. Idem. Dit wordt ook beaamd door Dumbar (1859), 47.

97. Aa (1848), 916.

98. Aa (1848), 917

99. Aa (1848), 918.

100. Olink (1992), 9. In het (voormalige) veengebied het Oldenzaalsche veen, dat behoorde tot de marke Lonneker, was het de inwoners van Oldenzaal al sinds tenminste de Tachtigjarige oorlog toegestaan turf te steken. Dit recht als zodanig stond niet ter discussie, wel de plaats en wijze waarop dit recht werd uitgevoerd. Volgens de markebewoners zou alle veen reeds verdwenen zijn, waarmee dus ook het recht hierop zou zijn komen te vervallen.

101. Olink (1992), 14.

102. Wel ondernam de gemeente Oldenzaal in 1873 zeker één poging om de gronden te verkopen. Dit stuitte echter op bezwaren van de bevolking en zou ook minder opbrengen dan verwacht, waardoor de verkoop niet doorging. Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant 21-08-1873, via Delpher.nl.

103. Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant 09-03-1889, via Delpher.nl.

104. Kadastrale leggers LNK00, sectie D, nummers 2506 en 2460.

105. Vermoedelijk is dat laatste het geval, aangezien advertenties voor houtverkopen vanaf deze percelen partijen eiken-, berken en elzenbrandhout betreffen. Oa. Tubantia 31-01-1880; Tubantia 31-08-1881, via Delpher.nl. Zonder ingrijpen ontstaat op droge, schrale grond immers een natuurlijke vegetatie bestaande uit de berken-eikenbosassociatie, op natte, schrale grond komt berkenbroekbos of (op iets rijkere grond) elzenbroekbos tot ontwikkeling.

106. Het gaat om de kadastrale opname tbv. de grondbelasting 1890, percelen 530, 535 en 536. HCO, toegangsnr. 288.2, inv.nr 6002.

107. HCO, toegangsnr. 288.2.

gronden steeds langer nat bleven en er een molen geplaatst moest worden om de landerijen droog te malen.⁹⁵ Van Hogendorp uitte zijn bewondering voor dit volk dat onder zulke 'kommerlijke omstandigheden' toch nog zoveel uit de grond wisten te halen.⁹⁶

Uit het *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dat dertig jaar later verscheen, is af te leiden dat die situatie niet verbeterde. Sommige families woonden er in 'eenige in de veeën verspreid staande hutten'.⁹⁷ Tevens werd er melding gemaakt dat de inwoners dagelijks armer werden en zich daardoor steeds vaker overgaven aan 'smokkelary', wat 'zeer nadeelig werkt op de zedelijkheid'.⁹⁸ Men worstelde bovendien nog steeds met de gebrekkige afwatering, die men wel zou willen verbeteren, maar door tegenwerking en problemen weinig vorderingen in maakte.⁹⁹

Desondanks hebben er, gedurende deze periode, wel enkele moderniseringën plaatsgevonden met betrekking tot de infrastructuur, welke een positief effect hadden op de landbouw. Zo werd in 1855 een kanaal aangelegd dat Zwolle verbond met Vriezenveen en Almelo. Dit maakte onder andere het vervoer van turf eenvoudiger.

Agrarische moderniseringën in Lonneker/Losser

Twisten met Oldenzaal om de rechten van het Oldenzaalsche veen maakten dat de markeverdelingen van Lonneker erg traag verliepen.¹⁰⁰ Na een langdurige gerechtelijke procedure werd er in 1845 in geschikt dat de stad Oldenzaal eigenaar bleef van zo'n 188ha van dit gebied.¹⁰¹ Die gronden waren in 1890 dan ook nog altijd onverdeelde.¹⁰² Pas in 1889 werd in het stadsbestuur voorgesteld de gronden productief te maken door ze in te zaaien met den.¹⁰³ In 1892 besloot men echter alsnog tot verkoop van de nog altijd onontgonnen heide.

Ook voor andere, decennia eerder verdeelde, gronden gold dat ze er in 1890 nog grotendeels onontgonnen bij lagen. De schraalheid van de grond vereiste een rijke bemesting en die was simpelweg niet beschikbaar.

Toch had een aanzienlijk aantal percelen binnen het deelgebied rond 1890 al wel een ander grondgebruik gekregen. Hier was de heide onontgonnen voor bosbouw. Deze activiteiten zijn grofweg te herleiden naar twee leden van de Twentse elite: Eekhof, de burgemeester van Oldenzaal, en A.J. Blijdenstein, textielabrikant in Enschede.

Textielabrikant A.J. Blijdenstein wist in 1865 zo'n 30ha te kopen van het Oldenzaalsche veen, afkomstig van (de erven van) de burgemeester van Oldenzaal, de heer Eekhof.¹⁰⁴ Deze percelen waren bij de koop al grotendeels in gebruik als hakhout en bos. Onbekend is of Eekhof deze had ingeplant of dat het spontane houtopslag betrof, die kon ontstaan nadat er, na de markeverdeling in 1845, op deze gronden geen plaggen meer werden gestoken.¹⁰⁵

Een drietal percelen dat in 1890 beplant was met dennen, stond bij de verkoop in 1965 nog als heidegrond in het kadaster.¹⁰⁶ Blijdenstein had deze percelen dus met zekerheid actief ingepoot of gezaaid met dennen. Eekhof's erven behielden na de verkoop nog aanzienlijke percelen in de noordoosthoek van het deelgebied in bezit (in de marke Lutte), welke vrijwel alle in gebruik waren als hakhout of dennenbos.

Behalve de bosbouw op voormalige heidepercelen vonden er vrijwel geen andere agrarische moderniseringën plaats. Slechts op zeer beperkte schaal werden heidevelden grenzend aan akkerbouwpercelen aangegraven en onontgonnen, al lijkt dit weinig succesvol. In 1890 werden deze percelen voor de inning van grondbelasting namelijk nauwelijks hoger aangeslagen dan onontgonnen heidegrond.¹⁰⁷

Afb. 3.10

Heidegronden werden door textielabrikanten opgekocht en onontgonnen voor boscultuur.

3.3 Reconstructie fysieke landschap

Grondgebruik, houtopstanden en openheid

Voor de periode 1890 is (nog) geen gedigitaliseerde kaart beschikbaar waarmee een reconstructie gemaakt kan worden van Twente in 1890. In plaats daarvan is de Topografische Militaire Kaart uit de periode 1850-1864 gebruikt.¹⁰⁸ Met behulp van het verslag van de Gedeputeerde Staten van Overijssel uit 1875 kan een aanvullend beeld geschetst worden van de aanwezigheid en verspreiding van het houtgewas in Twente.¹⁰⁹ Zo zouden de gemeenten 'Holten, Markelo, Rijssen, Wierden, Goor, schaars met hout bedeed zijn, bepalende zich daar het houtgewas meest tot beplantingen van wegen, verspreide dennen- en eikenboschjes, houtwallen en eenig akkermaalshout.¹¹⁰ Het bos van Twickel zou echter aanzienlijk zijn geweest, net als het bos van de graaf van Recheren te Almelo.¹¹¹ De auteur vulde dit aan met enkele andere waarnemingen. Enkel een aantal grindwegen zouden voorzien zijn van wegbeplanting. Toch zou het landschap, met name in de gemeenten Almelo en Losser, door de akkerbeplanting en verspreid staande bosjes, een aangenaam aanzien hebben gehad.¹¹²

De natte broekgronden werden als eerste ontgonnen, omdat hiervoor slechts een relatief kleine investering nodig was. Verbeteringen van de afwatering door de aanleg van sloten en greppels maakten deze gronden vaak al goed

bruikbaar als weiland. De grootste veranderingen in grondgebruik waren dan ook te vinden in de voormalige groenlanden. Door (spontane) houtopslag in de sloten, ontstond hier een kleinschalig, door houtsingels omsloten landschap.

Van kleinere betekenis was de aanleg van dennen- en hakhoutbossen op voormalige heidevelden. Beide ontwikkelingen maakten het landschap minder open, al bleven de contrasten tussen open en gesloten gebieden, zoals die in 1832 voorkwamen, ongewijzigd. Het zeer kleinschalige landschap van rond 1900 dat te zien is op de zogenaamde bonnebladen en dat vaak gebruikt wordt als referentiebeeld bij landschapsherstelprojecten, was in de periode dat de bonnekaarten vervaardigd werden, feitelijk heel jong. Tot ca. 1860 en vaak zelfs veel later waren enkel de hooilanden en akkers omzoomd door opgaand hout.

Afb. 3.11

Fragment uit de TMK in de omgeving van Wierden. Het rationele verkavelingspatroon betreft recent ontgonnen natte broekgronden, waarvan eerst de afwatering is verbeterd om daarna dienst te doen als weilanden. Prikkelendraad was reeds gepatenteerd in Amerika, maar nog niet in Nederland verkrijgbaar. Weilanden werden dan ook omzoomd met dichte houtwallen.

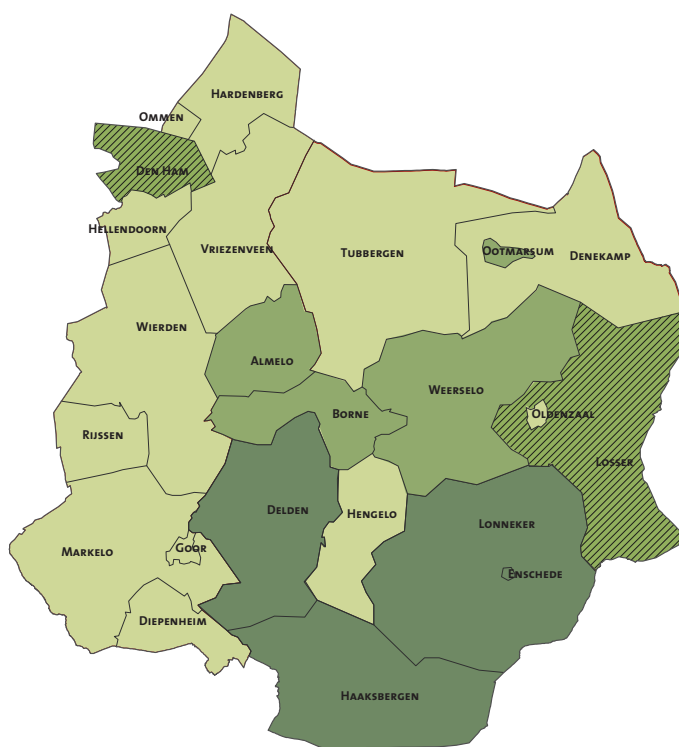
108. In de periode 1882-1888 werd in Overijssel, ten behoeve van de inning van de grondbelasting, een volledig nieuwe, kadastrale opname gemaakt. Met behulp van deze bron is het mogelijk om heel gedetailleerd het landschap te reconstrueren vlak voor de heideontginningen op écht grote schaal gaan plaatsvinden. In potentie is het mogelijk om hiermee heel Twente van vlak voor 1890 in kaart te brengen. Vanwege het beperkte tijdsbestek van dit onderzoek is het echter onmogelijk alle kaarten te digitaliseren. Voor de reconstructie van het Twentse landschap als geheel heb ik daarom gebruikgemaakt van de Topografische Militaire Kaart (TMK), uit 1864. Voor de deelgebieden maakte ik wel gebruik van genoemde kadastrale opname. De TMK heeft helaas enkele tekortkomingen voor het maken van een reconstructie. Deze kaart is gemaakt terwijl de markerverdelingen nog in volle gang waren, terwijl deze in 1890 voltooid waren. Ook is deze ingekleurd met aquarelverf, waardoor tinten door elkaar lopen. Bij het extraheren van de houtopstanden is daardoor niet te voorkomen dat er een zekere 'vervuiling' optreedt, doordat meer dan alleen de bossen werden geselecteerd. Het landschap lijkt daardoor rijker bebost dan het daadwerkelijk is.

109. Lubach 1875, 68-76.

110. Ter Kuile via: Lubach (1875), 77.

111. Idem.

112. Lubach (1875), 78. Alle waarnemingen zijn opgenomen in bijlage 4 en afbeelding 3.3. Het daaruit te reconstrueren beeld strookt echter niet helemaal met de kaart op de volgende pagina. Zo tonen bijvoorbeeld de gemeenten Wierden en Tubbergen aanzienlijk meer opgaand hout dan er volgens het verslag zou voorkomen. Het klopt dat hier weinig bossen voorkomen, maar het zeer gevarieerde kampenlandschap in beide gemeenten heeft veel kleine kampen en hooilanden die allen omzoomd zijn door houtwallen. Het landschap is daardoor toch relatief dichtbegroeid.

LEGENDA

- weinig houtopstanden
- aan landerijen en wegen
- idem, plus bossen
- lokaal boomrijk

Afb. 3.12

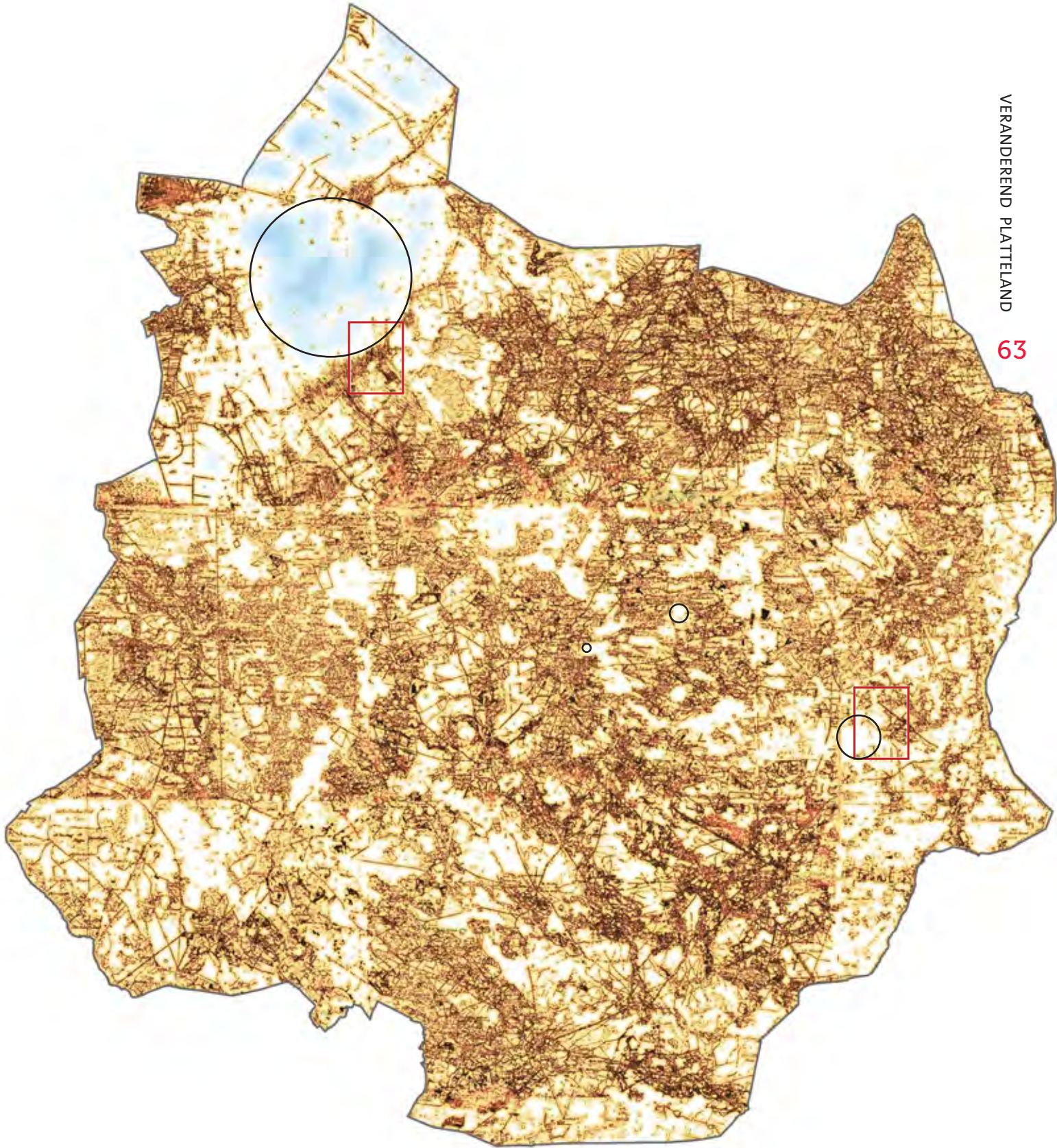
Op basis van het 13e hoofdstuk van het Verslag van de Gedeputeerde Staten van Overijssel over 1873 (via Lubach 1875, 68-76) is een reconstructie te maken met betrekking tot de houtopstanden in 1873.

3.13 Dichtheid opgaande beplantingselementen 1864

1:250.000

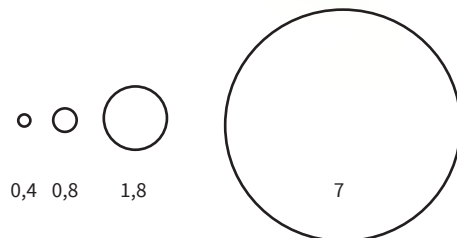
 Opgaande beplanting

3.14 Openheid 1864

- Zeer open
- Open
- Halfopen
- Enigszins gesloten
- Gesloten
- Zeer gesloten (bos)

Schaalniveaus [km]

1:250.000

Reconstructie van het landschap van Lonneker/Losser rond 1890

Grondgebruik

Met uitzondering van een aanzienlijke uitbreiding van het areaal dennebos en hakhout was het grondgebruik nauwelijks veranderd ten opzichte van 1832.¹¹³ Ondanks dat er verder weinig verschuivingen waren, zou die toename van houtopstanden het landschap toch een compleet ander uiterlijk geven moeten hebben. Het betrof hier overigens geen weelderige, gevarieerde bossen, maar productiebossen, waarbij bomen deels op rij waren geplant. Het hout werd regelmatig geoogst, waardoor opgaande bomen nauwelijks tot ontwikkeling kwamen.

Openheid

Ondanks dat het bij de productiebossen grotendeels om lage houtopstanden moet zijn gegaan, heeft dit op ooghoogte wel gezorgd voor een sterke afname van de openheid. Bepaalde gebieden, met name 'Het Broek' en grote delen van het 'Oldenzaalsche veen/veld' bleven relatief open, maar waren niet meer zo uitgestrekt als in 1832. Andere gebieden raakten zeer gesloten, met name in de noordoosthoek van het deelgebied Lonneker/Losser (Het Bethlehem).

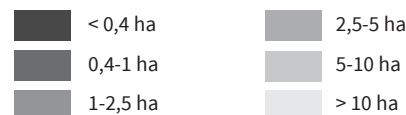
Perceelsgrootte

De markeverdelingen hebben een enorm effect gehad op de perceelsgrootte. Het onverdeelde Oldenzaalsche veen/veld tekende zich duidelijk af als gebied waar percelen groter dan 10 ha te vinden waren. Niet duidelijk is of de kleinschalige percelering van de verdeelde markegronden zichtbaar was in het landschap, bijvoorbeeld in de vorm van ondiepe greppels of paaltjes die de grenzen markeerden. Dit is wel aannemelijk, maar de aanwezigheid van die greppels en paaltjes zullen nauwelijks invloed hebben gehad op het landschapsbeeld. De onontgonnen gronden behielden hun grootschalige karakter.

Afb. 3.15
Openheid Lonneker/Losser 1890.

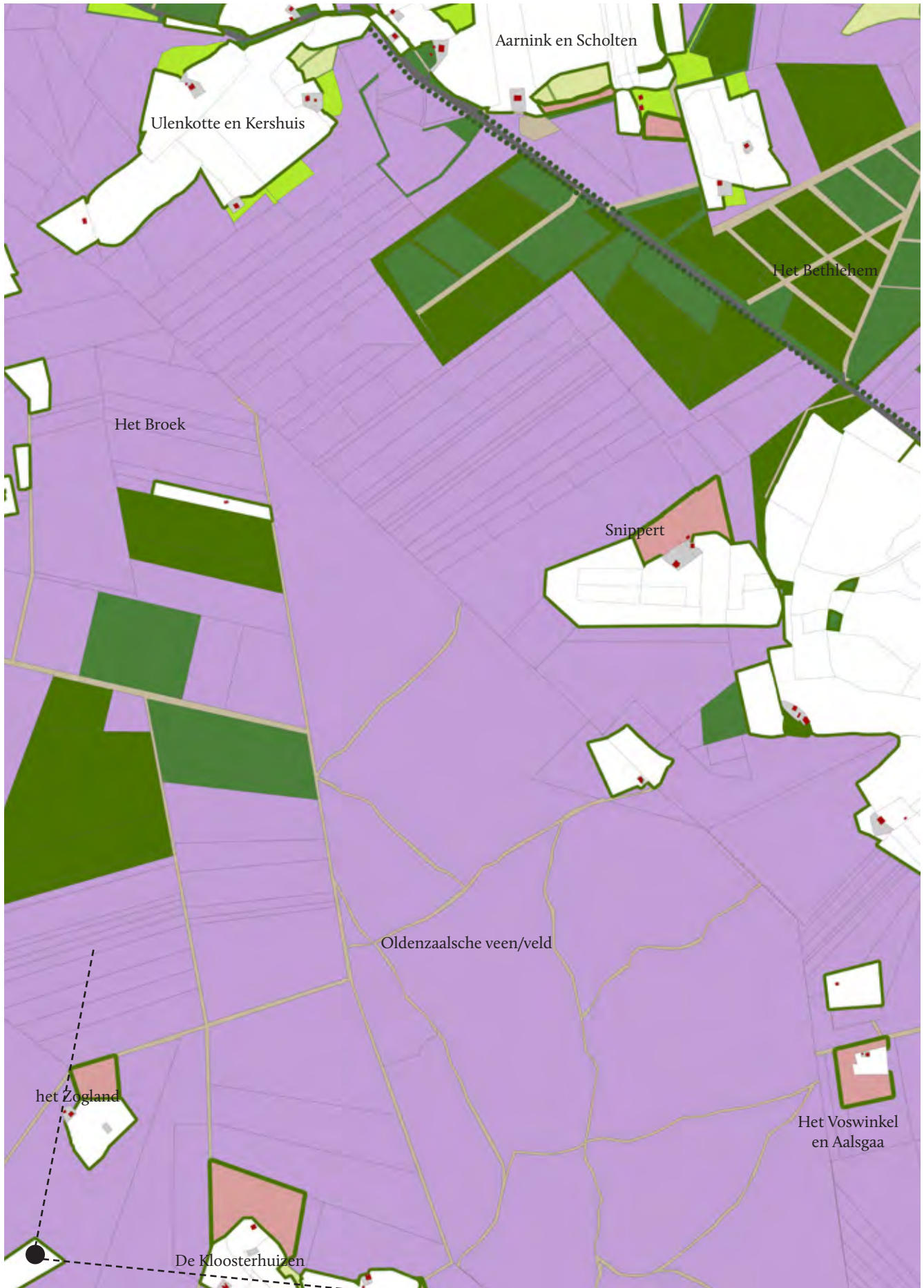

Afb. 3.16
Perceelsgrootte Lonneker/Losser 1890.

113. Het areaal hakhout en bos nam toe van 3,1ha in 1832 tot 89,4ha in 1890, een stijging van 4350%.

Bodemgebruik 1832 (in % van totaal)	Bodemgebruik 1890 (in % van totaal)	Verandering tov 1832	Openheid 1832	Openheid 1890	Percelen 1832 (in ha)	Percelen 1890 (in ha)
Bouwland 10,0%	Bouwland 13,7%	+32,5%	Maximale zichtlijn 3,6 km	Maximale zichtlijn 3,3 km	Mean value 3,75 Median value 1,09	Mean value 1,73 Median value 0,81
Weiland 1,0%	Weiland 0,8%	-28,6%				
Heide 87,8%	Heide 69,9%	-23,0%				
Hooiland 0,4%	Hooiland 0,4%	-				
Hakhout en bos 0,3%	Hakhout en bos 13,5%	+ 4350%				
Bebouwing <0,1%	Bebouwing <0,1%	-				
Overig 0,5%	Overig 1,7%	-				

1:3.000

3.17 Grondgebruik 1890

Hakhout	Hooiland	Heide (droog en nat)	Onverharde weg	Bebouwing
(Dennen)bos	Bouwland	Heideontginning	Straatweg	Bomenrij
Weiland			Erf	Standpunt visualisatie

Afb. 3.18

Vogelvlucht-3D reconstructie van het landschap van Lonneker/Losser in 1890, vanuit het standpunt gemarkeerd op kaart 3.17

114. De locatie van de elzensingels is niet af te lezen van de kadastrale opname, omdat deze daar niet op worden genoteerd. Hiervoor gebruikte ik de bonnekaart (ca. 1900).

Reconstructie van het landschap van Vriezenveen rond 1890

Grondgebruik

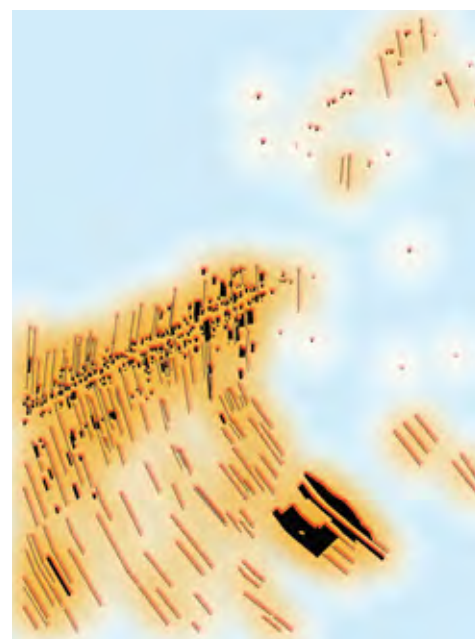
Het grondgebruik bleef, wat areaal betreft, nagenoeg gelijk aan dat van 1832, terwijl er toch enkele verschuivingen hebben plaatsgevonden. Zo nam het areaal bouwlanden aan de zuidzijde sterk af. Door oxidatie van de veenlaag vond vernatting plaats, waardoor deze gronden niet langer geschikt waren voor akkerbouw. Deze werden daarom omgevormd tot weiland. Dat het areaal bouwlanden nagenoeg hetzelfde bleef, kwam doordat veengrond aan de noordzijde werd ontgonnen voor akkerbouw. Opvallend was de afname van het areaal hakhout en bos. Wel ontstonden er nieuwe houtopstanden, in de vorm van elzensingels langs sloten.¹¹⁴ Het areaal bebouwing nam met de helft toe. Deze verdichting had vooral effect op het aanzicht van het dorp. Ook in het veen ontstonden enkele hutten.

Openheid

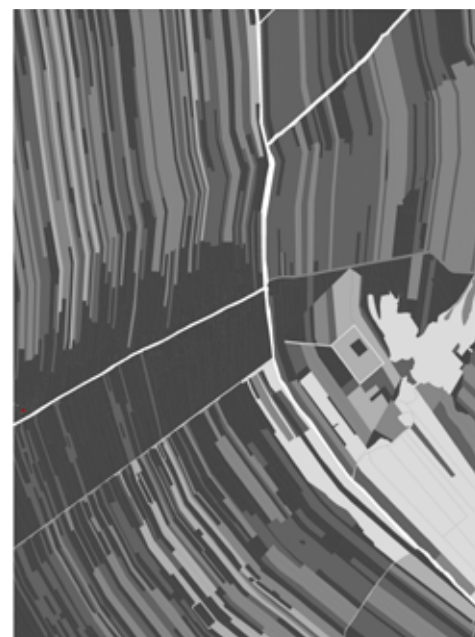
Door de uitbreiding van het aantal elzensingels nam de openheid, met name in de zuidwesthoek, sterk af. Ook het veengebied in de noordoosthoek werd wat minder open. Aan de openheid van het akkergebied aan de noordwestzijde veranderde niets.

Perceelsgrootte

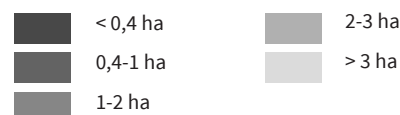
Door vererving en splitsing waren de percelen nog kleiner geworden. Er is niet met zekerheid te zeggen of elke splitsing leidde tot zichtbare perceelsgrenzen (in de vorm van greppels of sloten), maar zeker is wel dat de kleinschaligheid van de smalle verkaveling, door de aanwezigheid van vele sloten en elzensingels, duidelijk zichtbaar was. Dit gold met name voor de zuidwesthoek.

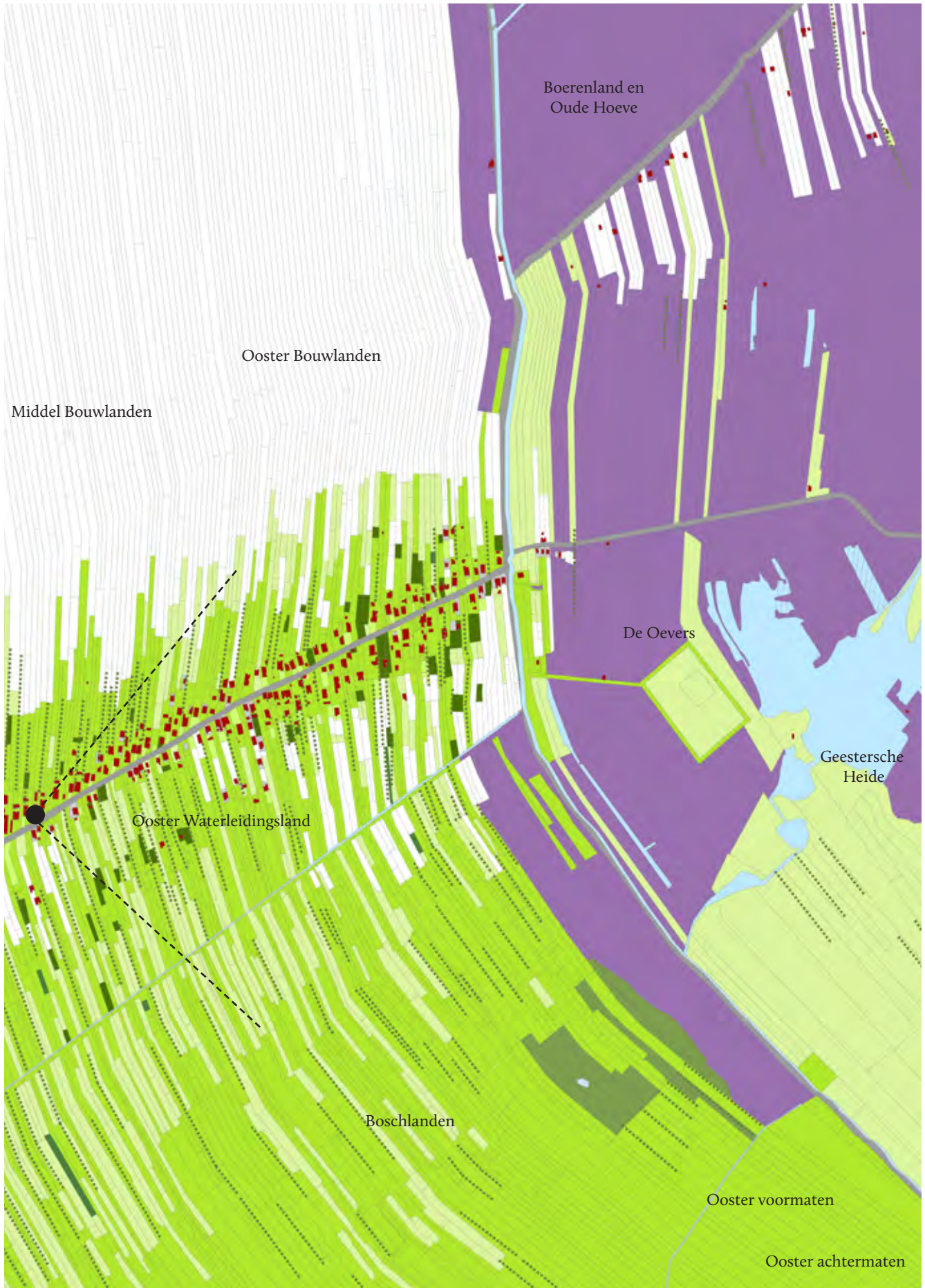
Afb. 3.19
Openheid Vriezenveen 1890.

Afb. 3.20
Perceelsgrootte Vriezenveen 1890

Grondgebruik 1832 (in % van totaal)	Grondgebruik 1890 (in % van totaal)	Verandering tov 1832	Openheid 1832	Openheid 1890	Percelen 1832 (in ha)	Percelen 1890 (in ha)
Bouwland 25,4%	Bouwland 25,1%	-0,12%	Maximale zichtlijn 3km	Maximale zichtlijn 3km	Mean value 0,39	Mean value 0,27
Weiland 20,4%	Weiland 27,9%	+14,9%			Median value 0,14	Median value 0,11
Veengrond 28,5%	Veengrond 25,5%	-10,7%				
Hooiland 15,4%	Hooiland 16,2%	+5,3%				
Hakhout en bos 2,4%	Hakhout en bos 1,5%	-38,2%				
Bebouwing 0,3%	Bebouwing 0,5%	+49,5%				
Overig 7,6%	Overig 3,3%					

3.21 Grondgebruik Vriezenveen 1890

1:3.000

Afb. 3.22 Vogelvlucht-3D reconstructie van het landschap van Vriezenveen-Oosteinde in 1890, vanuit het standpunt gemarkeerd op kaart 3.21

115. Hoewel enkele contemporaine bronnen 1860 markeren als het begin van de industrialisatie, heeft de Twentse textielindustrie nog tot tenminste 1863 te maken met grote problemen. Door de hoge katoenprijzen zien veel fabrikanten zich genoodzaakt de productie geheel of gedeeltelijk te staken, waardoor vele mensen werkeloos raken. Pas in 1865 verschijnt voor het eerst een bericht in de pers dat men 'op het oogenblik in Twenthe meer levendigheid [bemerkt] in het katoenfabriekwezen.' Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad: algemeen advertentie-blad, 18-03-1865, via Delpher.nl.

Fysieke, landschappelijke veranderingen 1800-1890

De fysieke, landschappelijke veranderingen leken gedurende de negentiende eeuw, ondanks de markeverdelingen, vrij subtiel te zijn geweest. Op lokaal niveau konden veranderingen/verbeteringen een relatief grote impact hebben gehad, maar op regionale schaal was dat zeker niet het geval.

Infrastructurele verbeteringen hadden een relatief lage impact op het aanzien van het landschap, maar mogelijk wel een grote impact op de gebruikers ervan. Wanneer gevaarlijke, drassige wegen werden vervangen door met puin verbeterde 'kunstwegen', werd daarmee de mobiliteit sterk verbeterd en hielp dat gebieden uit hun isolement. Deze verbeteringen moeten ongetwijfeld effect hebben gehad op de landschapsbeleving van zowel de lokale bevolking als buitenstaanders. Het (on)gemak waarmee men door een regio reisde, of het nu dagelijkse routes betrof of eenmalige tochten, droeg immers bij aan de ervaring van dat landschap.

3.4 Landschapsbeleving 1800-1890

Met behulp van contemporaine bronnen is het mogelijk een beeld te schetsen van de landschapsbeleving in Twente in de negentiende eeuw. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat het aantal bronnen, afkomstig van buitenstaanders, aanzienlijk groter was dan dat van de burgergemeenschap en boerengemeenschap. De uitkomsten moeten daarom wel met een zekere voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.

Daarnaast zijn ze verwerkt in een landschapswaarderingkaart van Twente en in een tabel. Ondanks de expliciete focus op het platteland, heb ik ervoor gekozen toch ook waardeoordelen over de steden en dorpen te verzamelen, omdat deze veel inzicht geven in de waardering van 'het moderne' versus 'het oude'.

De waardeoordelen worden gerangschikt binnen twee perioden, de periode voor/tijdens de markeverdelingen en de periode daarna, met als omslagpunt het jaar 1865. Vanaf dat jaar kreeg de Twentse industrialisatie écht momentum.¹¹⁵ Voor de periode 1865-1890 was het uitsluitend mogelijk om het buitenstaandersperspectief te belichten, omdat bronnen uit andere subgroepen vrijwel ontbraken.

Waardering van verschillende landschapstypen

Essenlandschap

Het essenlandschap werd in deze periode consequent en in alle subgroepen zeer positief beoordeeld. Met name buitenstaanders loofden het 'bekoorlijke landschap, het 'goudgele graan' en de 'pittoreske', 'schilderachtige' uitzichten. Vooral de heuvels met 'bloeiende' en 'vruchtbare' akkers rondom Ootmarsum en Oldenzaal gaven veel gelegenheid tot het maken van fraaie wandelingen. De aangename afwisseling van bos en akkers werden veel genoemd, maar tegelijkertijd lag de nadruk opvallend vaak op het nuttig gebruik van de gronden. Het lijkt erop dat - vooral voor buitenstaanders - het gecultiveerde landschap synoniem stond voor schoonheid.

Over hoe de boerengemeenschap zelf tegen dit landschap aankeek, is helaas te weinig bekend, vanwege het gebrek aan bronnen hierover. Aangenomen kan worden dat de bouwlanden door hen wel gewaardeerd werden, omdat deze tot de meest productieve en intensiefst gebruikte gronden behoorden.

Kampenlandschap

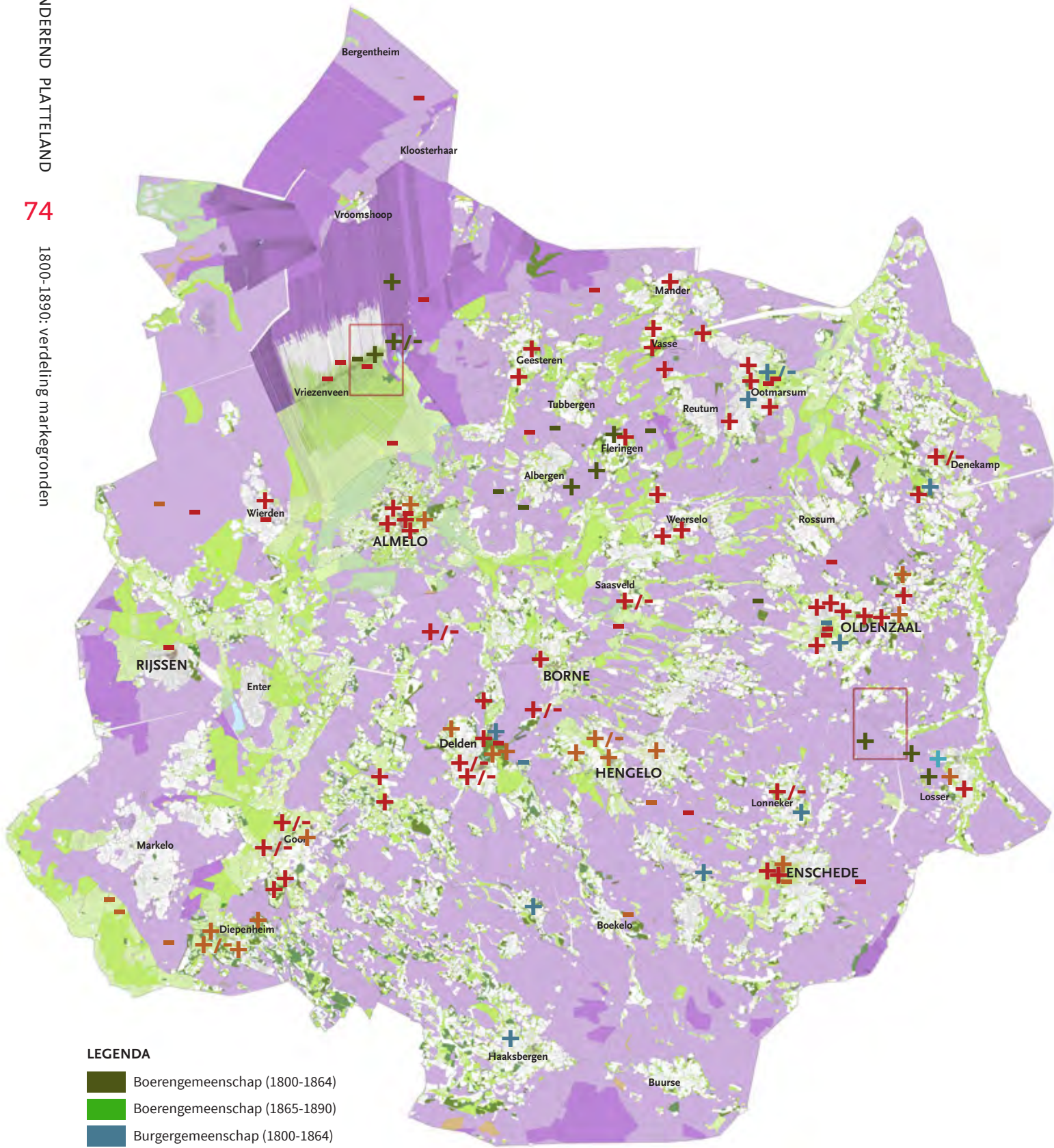
Iets genuanceerder zijn de bronnen over het kampenlandschap. De landschappelijke afwisseling werd grotendeels gewaardeerd, maar wanneer het te fragmentarisch was en onder-

Waardering vanuit verschillende perspectieven* 1800-1890

Perspectief	Landschapstype	Omgeving	Waardering	
Buitenstaander (1800-1864)	Heide en broekgronden	Geen specifieke locatie	De heide- en broekgronden worden uitsluitend negatief beoordeeld (10 bronnen)	●
	Essen- en kampenlandschap	Vooral zeer positief over het essenlandschap rondom Ootmarsum, Almelo en Oldenzaal	Het essenlandschap wordt uitsluitend positief, zelfs zeer positief bevonden (14 bronnen), het kampenlandschap positief (9 bronnen)/ neutraal (3 bronnen)	●
	Veenontginning	Vriezenveen	Uitsluitend negatief (3 bronnen)	●
	Veen (onontgonnen)	Vriezenveen	Negatief (1 bron)	●
	Bos	Twickel en Oldenzaal	Wisselend: negatief (1 bron), positief (1 bron)	●
	Landgoed	Omgeving Delden, Goor	Overwegend positief (4 bronnen), neutraal (2 bronnen)	●
	Infrastructuur	Zeer wisselend	Overwegend negatief (6 bronnen), neutraal (3 bronnen), positief (3 bronnen)	●
	Dorp	oa. Lonneker, Delden, Denekamp	Wisselend: positief (1 bron), neutraal (3 bronnen), negatief (1 bron)	●
	Stad	Positief over Almelo en Enschede, negatief over Ootmarsum en Oldenzaal	Wisselend: positief (4 bronnen), negatief (4 bronnen)	●
Burgergemeenschap (1800-1864)	Heide en broekgronden	-	-	
	Essen- en kampenlandschap	Oldenzaal, Ootmarsum, Haaksbergen, Beckum, omg. Tubbergen	Uitsluitend positief (5 bronnen)	●
	Hooi- en groenlanden	Heel Twente	Negatief (1 bron)	●
	Veenontginning	-	-	
	Veen (onontgonnen)	-	-	
	Bos	-	-	
	Landgoed	Twickel, Singraven, Amelink	Uitsluitend positief (3 bronnen)	●
	Dorp	Delden	Negatief (1 bron)	●
	Stad	Oldenzaal, Ootmarsum	Negatief (1 bron) tot neutraal (1 bron)	●
Boerengemeenschap (1800-1864)	Heide en broekgronden	oa. Lonneker, Losser, Albergen, Fleringen	Meer positief (5 bronnen) dan negatief (4 bronnen)	●
	Essen- en kampenlandschap	Fleringen	Positief (1 bron)	●
	Hooi- en groenlanden	-	-	
	Veenontginning	Vriezenveen	Meer positief (3 bronnen) dan negatief (1 bron)	●
	Veen (onontgonnen)	Vriezenveen	Positief (1 bron), neutraal (1 bron) tot negatief (1 bron)	●
	Infrastructuur	Albergen	Negatief (1 bron)	●
Buitenstaanders (1865-1890)	Heide en broekgronden	Diepenheim, Raalte, Enschede	Uitsluitend negatief (3 bronnen)	●
	Essen- en kampenlandschap	Almelo, Losser, Delden, Goor, Hengelo, Diepenheim	Vrijwel uitsluitend positief (5 bronnen), neutraal (1 bron), negatief (1 bron)	●
	Bos	Boekelo	Negatief (1 bron, met name betrekking op staat van onderhoud)	●
	Landgoed	Omgeving Goor, Diepenheim en Delden	Meer positief (3 bronnen) dan neutraal (1 bron)	●
	Infrastructuur	Wisselend	Meer positief (5 bronnen) dan negatief (1 bron)	●
	Stad	Almelo, Hengelo, Enschede	Meer positief (3 bronnen) dan negatief (1 bron)	●

* De verzameling waardeoordelen over de verschillende landschapstypen, waar bovenstaande tabel op is gebaseerd, is opgenomen als bijlage 3. *Landschapsbeleving en waardering uit contemporaine bronnen, 1800-1890.*

3.23 Landschapsbelevingskaart
1800-1890

LEGENDA

- Boerengemeenschap (1800-1864)
- Boerengemeenschap (1865-1890)
- Burgergemeenschap (1800-1864)
- Burgergemeenschap (1865-1890)
- Buitenstaanders (1800-1864)
- Buitenstaanders (1865-1890)

broken wordt door grote stukken onontgonnen heide, is men minder positief. Zo schrijft Craandijk in 1875 over het kampenlandschap bij Markelo:

'[...] eenzaam en verlaten te midden van uitgestrekte, voor een deel nog onbebouwde velden, waar het oog maar hier en daar een enkele woning ontwaart. [De] lange, witte, schaduwlooze grindweg dien jij [...] in al zijn hopeloze barheid kunt overzien, belooft een weinig benijdenswaardige wandeling.'¹¹⁶

Hooilanden en weilanden

De hooi- en weilanden worden te weinig genoemd om uitspraken over te doen. Slechts één bron maakte melding van de 'hoogst gebrekige toestand' ervan.¹¹⁷ Het zou hier zijn gegaan om een algemeen voorkomend probleem:

'Zoo als 't al gaat, de landbouwer heeft op zijne velden genoeg te doen en daar de hooilanden geene zoo geregelde bewerking behoeven als het bouwland, zoo meent men al ligt, dat ze geene bijzondere aandacht waardig zijn, en laat het nageenog geheel aan moeder natuur over, wat zij er op wil laten groeijen. De schade van zoodanige verwaarlozing is echter zeer groot, en 't is zeer te wenschen, dat men zich ook met betrekking tot den grasbouw op verbeteringen toelegt.'¹¹⁸

Van de Twentse roggebouw is bekend dat dit een zeer intensieve bemesting en bewerking vereiste. Tijdsgebrek werkte mogelijk die verwaarlozing van de hooilanden in de hand.

Heide en broekgronden

De buitenstaanders lieten zich unaniem zéér negatief uit over de heide. Men vond deze onder andere 'eentonig', 'onafzienbaar', 'verlaten', een 'dorre woestij', 'te nat', 'ellendig', 'woestijn', 'onmetelijk', 'vervelend en weinig bekoorlijks'. Toeristen benadrukten vooral de reisongemakken. Diegenen die vanuit professioneel oogpunt naar Twente waren gereisd, zoals G.K. Hogendorp in 1819, benoemden vooral het weinig productieve gebruik van de gronden. Het oordeel was dat, ten behoeve van het algemeen belang, de gronden zoveel verbeterd zouden kunnen worden. Zo schreef Hogendorp: 'Overal heb ik de vruchtbare plekken midden in de woestijnen gevonden, en was de woestijn even vatbaar voor vruchtbaarheid, als het gebouwde land.'¹¹⁹

De boerengemeenschap was verdeeld in het oordeel over de woeste gronden. Men beoordeelde deze vanuit het nut dat men ervan had. Dat varieerde van locatie tot locatie en van jaar tot jaar. Zo waren deze gronden onmisbaar voor de winning van brandgrond (brandbare plaggen), voor de beweiding van de schaapskudde of het steken van mors- en heideplaggen (voor bemesting van de akkers). Soms werd wel geklaagd over de slechte staat van de wegen of

de schraalheid van de heide, maar men oordeelde overwegend positief. Hoewel de heide en broekgronden niet gebruikt werden zoals buitenstaanders graag zouden zien (gebruik als bouwland), waren ze dus wel van waarde voor de boerengemeenschap.

Bronnen uit de burgergemeenschap gaven hierover geen informatie.

Bos en houtopstanden

Over bossen zijn te weinig waardeoordelen gevonden om goed inzicht te krijgen in de beleving ervan tijdens de negentiende eeuw. Wel opvallend is dat vooral bossen uit vroegere tijden regelmatig werden gememoreerd. Zo kwamen er varianten voorbij van een oud volksverhaal, over de tijd dat een eekhoortje nog 'van Twickel naar Oldenzaal kon loopen, zonder op den grond te komen.'¹²⁰ Of op zijn minst 'van Delden tot Weerselo'.¹²¹ Nostalgische gevoelens over het boomrijke landschap van weleer waren vooral reacties op de relatieve kaalheid van het landschap van de negentiende eeuw. Het eikenhakhout rondom de bouwlanden zou 's winters 'op eene zeer slordige wijze [worden] gehakt en tot brandhout verbruikt.'¹²²

Venen en veenontginningen

Veengronden en veenontginningen werden vergelijkbaar beoordeeld als heide en broekgronden. Buitenstaanders beoordeelden het Vriezenveense veenontginningslandschap als 'armoedig' en er zouden 'kommerlijke omstandigheden' heersen.¹²³ Ook klaagde men over de slechte wegen en de lange afstanden die men moest afleggen om het dorp te bezoeken.¹²⁴ Het onontgonnen veen kwam er niet beter vanaf. Men zou er 'ter lengte van wel anderhalf uur gaans, niets dan moeras en woesten grond of veenen' aantreffen.¹²⁵ De Clercq noemde dit zelfs: 'het droevigste pad dat we ons kunnen voorstellen.'¹²⁶

Voor de boerengemeenschap was de waardering afhankelijk van de toestand van de gronden. Die toestand werd bepaald door de weersomstandigheden. Bij aanhoudende regen waren ze al snel onbruikbaar. De dagboeken van schout Jan Kruijs vormen een waardevolle bron die inzicht geeft in het dagelijkse leven op het veen.

Bij hoogwater schreef hij negatief over de veengronden, teelten bedreigd werden en sterfte bij het vee veroorzaakten. Bij goede oogstjaren was hij zeer tevreden.¹²⁷ Ook boer Smelt uitte zijn tevredenheid in een brief aan zijn zoon: 'Wat is 't van 't jôr vuurdeelig met 't verbauw: ragge, boukwaite, gaste, éerappele, - i kjunt niks bedenken, of et steit allemôle effengoud.'¹²⁸ Verbeteringen aan wegen of dijken hadden direct een positief effect op de waardering van deze landschappen vanuit de boerengemeenschap.¹²⁹

-
- 116. Craandijk (1875), 347.
 - 117. Boom (1860), 216.
 - 118. Enklaar (1870), 177.
 - 119. Hogendorp (1819), 354.
 - 120. Craandijk (1876), 20.
 - 121. Boom (1848), 150-151.
 - 122. Boom (1860), 214.
 - 123. Hogendorp (1819), 302-303.
 - 124. Clercq via Streng (2007), 29-30; Boom (1846), 60.
 - 125. Dumber (1859), 44.
 - 126. Clercq (1813), 137.
 - 127. Kruijs (1817-1830).
 - 128. Smelt (1842), 67.
 - 129. Oa. Kruijs (1818), 28 oktober.

130. Het gebied, dat op de overgang lag van droge heide (de Lonnekerberg) naar natte heide (het Oldenzaalsche veen), zou doorkruist kunnen zijn tijdens reizen op weg van Oldenzaal naar Lonneker, Losser of Enschede, maar de reisverslagen uit deze periode beschrijven veelal routes, waarbij men vanuit Oldenzaal de grens overging richting Bentheim of Gildehaus en van daaruit richting Enschede. De woeste gronden in het deelgebied werden toen niet bezocht. De enige keer dat deze route wél werd genomen, was de auteur zo druk in gesprek met zijn reisgenoot, dat er niets werd opgemerkt over het landschap. Boom (1864), 151. Dat zou een indicatie kunnen zijn dat men niet bijzonder onder de indruk was van dit landschap.

131. HCO, toegangsnr 25, inv. nr 18172, brief no 47, 30 nov. 1837.

132. Woud (2006), 80.

133. Hierbij moet wel aangetekend worden dat de boerengemeenschap de enige subgroep is waarbij de aangetroffen bronnen niet uitsluitend afkomstig zijn van de elite. Dankzij de markegeschriften krijgen we bijvoorbeeld ook een inkijk in de beleving van de lagere boerenklasse. Bij andere subgroepen ontbreekt dit perspectief helaas volledig. Onder andere door het gebrek aan scholing liet de onderklasse nu eenmaal nauwelijks geschreven bronnen na.

134. Demoed (1987), 81.

Infrastructuur

Vooral buitenstaanders uitten hun genoegens of ongenoegens over de wegen die men bereisde. Positieve waarderingen hadden in enkele gevallen betrekking op het goede onderhoud van de weg, maar vaker op esthetische aspecten. Zo kon een mooie ligging van een weg tussen heuvels en graanvelden of een laan met een beplanting van statige, oude bomen op bewondering rekenen. Een slecht onderhouden of kale weg werd negatief beoordeeld, vanwege het ongemak dat ze veroorzaakten. Esthetiek speelde geen rol bij de boeren. Alleen het gebruik telde. Een slecht onderhouden weg werd dan ook negatief beoordeeld.

Landschapsbeleving per deelgebied

Lonneker/Losser

Het deelgebied Lonneker/Losser, dat in de negentiende eeuw vrijwel geheel uit woeste heidegronden bestond, werd in deze periode slechts één keer genoemd in een bron.¹³⁰

Dankzij de belevingsbronnen van woeste gronden elders in Twente is echter wel aanneembaar dat de kale heide in het deelgebied door buitenstaanders vergelijkbaar negatief beoordeeld werd. Voor de boerengemeenschap was het een heel ander verhaal. De markegenoten zagen de gemene gronden als noodzakelijk voor de bedrijfsvoering en verwachtten zonder in 'een armoedelijken toestand' te belanden.¹³¹

Vriezenveen

De landschapsbeleving van het deelgebied Vriezenveen is reeds beschreven onder 'venen en veenontginningen'.

3.5 Synthese en conclusies

Tijdgeest en krachtvelden

Er was veel gaande in de negentiende eeuw. Gedurende deze periode werd een eerste aanzet gedaan in de ontwikkeling van de ruimtelijke ordening, zoals we die nu kennen. Het gevolg was dat niet alleen de lokale besturen (oa. van de marken) steeds minder te zeggen hadden en het Rijk juist meer, maar ook dat het 'maatschappelijk belang' daarbij een steeds grotere rol innam.

'Volgens de oude traditie', zo schrijft Van der Woud, 'betekende 'beschaving' in de eerste plaats de plicht van een individu om aan zichzelf te werken; in de tweede helft van de negentiende eeuw verschoof de betekenis van de uitdrukking 'cultuur is beheersen van natuur' naar 'de buitenwereld onderwerpen en ondergeschikt maken.'¹³²

Het maakbaarheidsdenken resulteerde erin dat men continu op zoek was naar mogelijkheden voor verbetering van de productiviteit en levensstandaard. Vanaf het begin van de negentiende eeuw gingen buitenstaanders zich in toenemende mate 'bemoeien' met Twente. De landschapsgerelateerde verbeterpunten, die steeds het debat domineerden, hadden vooral betrekking op de infrastructuur (het spoor, weg en water netwerk) en het stimuleren van de ontginningen van de woeste, gemeenschappelijke gronden.

De focus die buitenstaanders hadden op maakbaarheid had een duidelijke weerslag op de waardering van het landschap. Verbeteringen aan de infrastructuur en aanzetten tot ontginningen van woeste gronden werden consequent positief beoordeeld; onontgonnen, woeste gronden werden juist unaniem negatief beoordeeld. De bouwlanden van het relatief productieve essen- en kampenlandschap konden stevast op waardering rekenen. Ook de burgergemeenschap beoordeelde deze landschappen positief. Bij de boerengemeenschap was die maakbaarheidsgedachte nog niet merkbaar.¹³³

Uit de bronnen is af te leiden dat de elite uiteindelijk de motor achter ontwikkelingen vormde. Zo werden de belangen van de *keuterboeren*, die de woeste gronden wilden behouden, in eerste instantie wel meegewogen tijdens de markervergaderingen, maar won uiteindelijk het streven naar verbetering en modernisering. Het feit dat steeds meer erven in eigen bezit kwamen, droeg er mogelijk ook toe bij dat boeren uiteindelijk ook steeds positiever stonden tegenover modernisering. De opgaande landbouwconjunctuur van midden negentiende eeuw fungeerde daarbij als katalysator.¹³⁴

Verskil in perspectief

De waardeoordelen die worden aangetroffen in contemporaine literatuur waren steeds sterk afhankelijk van het perspectief van de auteur. Agrariërs benoemden de schoonheid van het landschap niet of nauwelijks. Het nut van de grond bepaalde de waardering ervan. Als iets al mooi genoemd werd, dan was dat de rogge, die er prachtig bij stond dat jaar, of het 'mooie weer' dat ideaal was voor het binnenhalen van het hooi, het zaaien van de boekweit of het weiden van de koeien.

Toeristen, zoals Jacob van Lennep, Willem de Clercq of Harm Boom, legden, net als boeren, regelmatig de nadruk op het al dan niet nuttig gebruik van het landschap. Deze veelal intellectuele reizigers zullen ongetwijfeld beïnvloed zijn geweest door het maatschappelijk debat dat gaande was om de markten aan te zetten tot verdeling en cultivatie van de gronden. Toch leek hun oordeel in veel gevallen meer te zijn bepaald door het reisgenot en de landschappelijke variatie. Woeste gronden vond men een-tonig en oneindig. De essen- en kampenland-schappen boden veel meer landschappelijke variatie en fraaie doorzichten naar het omrin-gende landschap.

Wetenschappers hielden er weer een ander perspectief op na. Zij beoordeelden het land-schap sterk vanuit hun beroepsmatige achtergrond. Zo was K.G. van Hogendorp, Rijksadviseur, tijdens zijn bezoek aan Twente in 1819, sterk gefocused op mogelijkheden om het landschap te moderniseren. Een Almeloze geneeskundige beoordeelde het landschap vanuit de volksgezondheid. De veenbranden, die voor de agrariër noodzakelijk waren om boekweit te kunnen telen, werden door de geneeskundige dan ook negatief beoordeeld. De aanwezigheid van mestvaalten bij huis, voor boeren een belangrijke bron van meststoffen, werden beschouwde hij als een bron van ziekteverwekker.

Ongetwijfeld zijn dit alle open deuren. Toch is het wel goed deze verschillen in context en verschillen in landschapsbeleving op te merken. Elke subgroep meende het 'maatschappelijk belang' te vertegenwoordigen en te weten wat goed was voor de samenleving.

De invloed van modernisering en op de landschapsbeleving

Modernisering werden lang niet altijd positief ontvangen. De bewustwording van de schaduwzijde van de industrialisering ontstond al voordat de industriële revolutie was begonnen. Zo was Boom in 1846, bij bezoek aan een fabriek, absoluut onder de indruk van de machines, maar bekommerde hij zich ook om het welzijn van de arbeiders:

'Met zeker meewarig gevoel echter verlie-ten wij deze grootsche inrigting; er bleven immers zoo velen in rusteloozen arbeid achter, wien de inspanning daartoe niet te zuur valt, maar aan wier levensgenot en

gezondheid zoo veel wordt ontroofd, door de ontbering van de aangename en fris-sche buitenlucht.'¹³⁵

Ook de twee gezichten van Almelo werden door hem opgemerkt: '[...] Almelo als handel-fabriekstad, en over de schaduwzijde die haar beeld, als alle andere industriële steden, afwerpt.'¹³⁶

Te Lintum schiep in een verhandeling over de Twentse textielindustrie in 1879 een iets genu-anceerder beeld dan Boom:

'De fabrieken zijn talrijk en groot genoeg, om eene flinke mate van bedrijvigheid te verschaffen, maar toch niet zoo talrijk en groot, dat het land voor den ambte-naar of zelfs voor den natuurliefhebber er ongeniethaar door wordt. Ook voor den boer blijft het een geschikt land; wel heeft de industrie hem gedeeltelijk de ar-beidskrachten onttrokken, maar aan den anderen kant heeft ze hem een beteren af-zet voor zijne produkten bezorgd, en ook hebben vele fabrikanten medegewerkt, om den landbouw te verbeteren en te verhef-fen.'¹³⁷

De modernisering werden zeker niet afge-keurd, maar de onbevangenheid en het enthousiasme ervoor waren inmiddels enigszins getemperd.

Groeiend onderscheid natuur en cultuur

Boom maakte al in 1846 onderscheid tussen 'het door de mens gevormde landschap' en dat wat hij beschouwde als natuur. Dit wordt mooi geïllustreerd aan de hand van volgend citaat:

'Waarlijk, wij konden den wensch niet onderdrukken, dat de stad Ootmarssum een weinig moeite mogt doen, om meer gelijk-vormig te worden aan haar verrukkelijken omtrek. Hier, alles natuur, dáár, bijna al-les misvormt werk van menschenhanden - hier, alles getooid in frissche kleur, dáár, eene sombere tint over bijna ieder voor-werp geworpen - hier, alles vrij en vrolijk, dáár eene melancholie, die zelfs de natuur tracht buiten te sluiten door eene middel-eeuwsche poort!'¹³⁸

Interessant is dat Boom hierbij het onderscheid maakte tussen het stedelijk landschap binnen de stadspoorten en het cultuurlandschap bui-ten de poorten. Vijfendertig jaar eerder bleef De Clercq juist liever binnen de stadspoorten van Enschede: 'Enschede is inderdaad een zeer mooi stadje, maar [...] de bewoners kunnen nergens de stad uit stappen zonder zich te mid-den van een onvruchtbare heide te bevinden.'¹³⁹

Toen Blink in 1889 de omgeving van Oldenzaal bezocht, was hij lyrisch over de schoonheid die hij er aantrof. In dichterlijke bewoordingen schreef hij over het genieten van 'natuur':

'Wij moeten ons ontrukken aan de be-

-
- 135. Boom (1846), 37.
 - 136. Boom (1846), 55.
 - 137. Te Lintum (1897), 211.
 - 138. Boom (1846), 91.
 - 139. Clercq (1811/12), 229.

140. Blink (1889a), 797-798.
 141. Schouten (2005), 234.
 142. Blink (1889a), 799.
 143. Te Lintum (1879), 211.
 144. Boom (1846), 135, 138.
 145. Boom (1846), 89.
 146. Craandijk (1876), 56-57.
 147. Craandijk (1876), 63.

dwelmende bekoring van een zalig en rein genieten. Verder door het maagdelijk land. Niet langs een voetpad, geëffend voor gladgeschoende toeristen. Neen, door het gras, gedoopt in morgendauw. Langs de boekweitakkers met sneeuw wit bloesemkleed, waarop hemeldiamanten parelen, die alleen voor bloemen bestemd zijn en op ons kleed vervloeien. Door dien hollen weg, over die heuvelhelling en dan op die boerenschulp aan in het dal. Een eenvoudig gebouwtje, een hut, zouden wij zeggen.¹⁴⁰

Er leek hier een ontwikkeling gaande waarbij een steeds grotere waardering ontstond voor het platteland rondom de stad. Deze groeiende interesse voor het cultuurlandschap werd ook beschreven door Schouten.¹⁴¹ Het cultuurlandschap werd bovendien steeds meer beschouwd als 'natuur'. De verstedelijking en industrialisatie versterkte het contrast tussen de stad en het platteland. Het toerisme of 'vreemdelingenverkeer' leek dusdanige vormen aangenomen te hebben, dat streken die nog niet door 'vreemdelingen bedorven zijn' de voorkeur genoten.¹⁴²

Oud versus modern

Opvallend is dat er, tegelijkertijd met de groeiende interesse voor het rurale landschap, ook steeds meer waardering ontstond voor gebouwen met een zekere ouderdom. Mogelijk ging het hier om een collectieve smaakverandering.

In 1846 oordeelde Boom nog negatief over de oude stad Oldenzaal:

'De drie poorten wedijveren in akeligheid en bouwvalligheid, en doen niet de minste moeite om haren ouderdom te verbergen, trouwens de geheele stad verraadt hoegenaamd geene zucht tot coquetterie. [...] Die sombere kerk, dat akelig stadhuis, die bouwvallige poorten, die oude verflooze aschgrauwe huizen, die slechte onregelmatige straten [...].'¹⁴⁴

En over Ootmarsum, eveneens een oude stad, schreef hij:

'[...] Ootmarssum heeft veel ouderwetsche en wonderlijk gebouwde en versierde huizen, die allen in verregaande insubordinatie langs de hobbelige straten staan, en voor elkander heenkijken, ten einde vooral een akelig uitzigt te hebben.'¹⁴⁵

Toen Craandijk in 1876 Enschede bezocht, ruim een decennium na de grote brand, maakte hij kennis met een moderne stad, met veel nieuwbouw, en was juist dáár niet zo over te spreken:

'[...] verwacht niet te veel [...] de karakterloze stijl van onzen tijd [...] de geringere buurten missen dien stempel van oudheid en ernst, die ook het verval eerbiedwaardig maakt. Enschede, evenmin de type eener oude als eener nieuwe stad, verloor zijn

karakter. Alleen een paar deftige gevels uit de vorige eeuw, door den brand gespaard, geven eenige afwisseling. [...] Bovendien heeft Enschede iets doodsch en ledigs, omdat de fabrieken en de woningen der fabriekarbeiders allen naar de buitenzijde werden verplaatst. In de stad zelve bemerkt men weinig of niets van de levendigheid, die een bloeiende nijverheid met zich brengt.'¹⁴⁶

Over Almelo schreef hij juist dat deze stad '[...] veel meer het karakter eener oude Twenthsche stad bewaard [heeft].'¹⁴⁷

Op basis van deze bronnen mag nog niet meteen geconcludeerd worden dat hier sprake was van een veranderende tijdgeest. Daarvoor spelen individuele voorkeuren een te grote rol. Zo was Blink in 1889 bij een bezoek aan datzelfde 'karakterloze' Enschede van Craandijk namelijk een stuk enthousiaster:

'Het vroegere Enschede was vervallen en oud, met kleine huizen, die veelal door stroo gedekt waren. Daar kwam het ongelukkige jaar 1862! Het oude Enschede ging onder, maar van dien tijd dagteekent ook de wedergeboorte dezer stad. [...] En een nieuwe stad verrees er weldra, veel fraaier dan de oude ooit kon worden.'¹⁴⁸

Toch had ook Blink zijn bedenkingen toen hij moest toegeven dat:

't geen stad [is], waar de kunstliefhebber zijn hart kan ophalen aan artistieke gevelletjes of schoone bouworden; Enschede is net, met praktisch gebouwde huizen, en het portland cement wijst duidelijk op den geest des tijds bij zijne wedergeboorte.'¹⁴⁹

In tegenstelling tot het moderne Enschede deed Oldenzaal, een stad 'op klassieken bodem', waar 'het oude en het nieuwe huwen aan elkander', Blink herinneren aan de tijd van de Kelten. Ondanks smaakverschillen hechtten zowel Blink als Craandijk beiden aan oudheden.

Kortom: 'Het moderne' werd al vanaf het begin van de industrialisatie beschouwd als praktisch en verzorgd, maar ook karakterloos en weinig artistiek. Blijkbaar was er wel een moderniseringsslag nodig om te beseffen dat het 'oude' ook kwaliteiten had.

Landbouwmodernisering

De fysieke, landschappelijke veranderingen gedurende de negentiende eeuw waren - ondanks de markerverdelingen en enkele subtiele verschuivingen - helemaal niet zo groot. Het gros van de gronden was rond 1890 immers nog steeds niet ontgonnen. Blijkbaar hoefde die fysieke transformatie helemaal niet zo groot te zijn om toch al een positiever oordeel te ontvangen.

Zo constateerde Craandijk in 1876, bij een

bezoek aan Diepenheim dat de verdeling der marken 'goede vruchten gedragen' heeft: 'De verschillende eigenaars beijveren zich, hun land zooveel mogelijk te verbeteren.'¹⁵¹ Met betrekking tot de aanplant van bossen op voormalige heidegronden sprak Blink van 'gezegende uitkomsten.'

Wanneer de verdelingen echter niet hadden geleid tot ontginning, stemde dat juist somber. Zo schreef een onbekende Twentenaar in 1860:

'Ik had altijd gehoopt, dat door verdeling der marktgronden, onze groen en broeklanden een geheel ander aanzien zouden hebben gekregen en dit zou ook zonder eenigen twijfel gebeurd zijn, indien daar behoorlijke wegen met goede slooten aangelegd waren, maar daaraan schijnt nog niet gedacht te worden.'¹⁵³

Toch zijn het niet alleen de ontginningen die positiever beoordeeld werden. Toen Craandijk in 1876 Twente bezocht, konden de uitgestrekte en onontgonnen heidevelden, tot dan zo veruisd door buitenstaanders, voor het eerst ook op een zekere waardering rekenen. Zo noemde

hij de natte veldgronden tussen Weerselo en Borne het 'woeste maar wonderschoone landschap' en praatte hij dichtelijk over hoe 'lief mij die plegtige heidevelden zijn, die ik zoo menigmaal mogt doorkruisen, te voet en te paard, op den stillen zomeravond, op den helderen najaarsdag, ook als de stormen gierden over de vlakten en de donkere wolkgevaarten vlogen door de lucht.'¹⁵⁴

-
- 148. Blink (1889a), 786.
 - 149. Blink (1889a), 786.
 - 150. Blink (1889a), 792.
 - 151. Craandijk (1876), 350.
 - 152. Blink (1889b), 117.
 - 153. Boom (1860), 217.
 - 154. Craandijk (1876), 70. Dat Craandijk er achteraf zo over kon mijmeren, nam overigens niet weg dat hij, tijdens het daadwerkelijke bezoek aan de heide, net zo negatief was als zijn voorgangers en de woeste gronden beschreef als 'woestijn' en 'onmetelijke heide'; Craandijk (1876), 4, 349.

Afb. 3.22

Aan het eind van de negentiende eeuw ontstond steeds meer waardering voor woeste gronden. In contemporaine bronnen figureert het veen of de heide steeds vaker op positieve wijze. Dit schilderij van een moerassig heidelandschap bij Gooierland werd in 1887 geschilderd door Hoynck van Papendrecht.

1891-1954
Ontginningen woeste
gronden

4

4.1 Historische context

De belangrijkste historische ontwikkelingen gedurende de periode 1891-1954 worden hieronder op hoofdlijnen beschreven. Deze ontwikkelingen vormden de achtergrond waartegen de fysieke, landschappelijke veranderingen en de landschapsbeleving in diezelfde periode tot stand zijn gekomen.

De grote sprong voorwaarts

De industrialisatie, die in de vorige eeuw in gang gezet was, breidde zich na 1900 nog sterker uit. Landelijk werkte nog maar één op de drie arbeiders in de landbouw.¹ Ook de koopkracht steeg. Waren de mensen in de negentiende eeuw nog zo arm dat ze vrijwel al hun geld aan voedsel moesten uitgeven, rond 1900 was dat voor het eerst minder dan de helft.² Onder steeds grotere delen van de Nederlandse bevolking werden daardoor ook uitgaven mogelijk die niet uitsluitend tot de eerste levensbehoeften behoren. Ook de kindersterfte nam landelijk sterk af. Stierf in 1840 nog één op de vijf kinderen, in 1910 was dat gedaald naar één op de tien.³ Door ontwikkelingen in de medische wetenschap en een verbeterde hygiëne nam tevens de levensverwachting toe.⁴ Als gevolg van deze ontwikkelingen groeide de Nederlandse bevolking flink. Tussen 1900 en 1950 verdubbelde het aantal inwoners.⁵

Emancipatie

Tussen 1880 en 1930 werden er grote maatschappelijke veranderingen ingezet, waarbij de samenleving verder democratiseerde. Allerlei groeperingen die tot dan weinig inbreng hadden, begonnen zich te organiseren in de strijd om gelijke rechten en behandeling. Niet alleen vrouwen zetten zich hiervoor in, ook arbeiders en boeren verenigden zich. In 1906-07 werden de eerste arbeidersvakbonden opgericht. De sociaal-maatschappelijke veranderingen binnen de boerengemeenschap waren in de vorige eeuw al ingezet door de opkomst van de *eigenerfden*. Na 1900 zette die emancipatie zich verder voort.

Door de sterke opkomst van landbouworganisaties en -coöperaties gingen boeren zich, net als de arbeiders, als groep organiseren. De positie van de boer werd daardoor veel sterker. Een kanttekening hierbij is wel dat juist in Twente de besturen van die landbouwcoöperaties voor ongeveer 30% uit niet-agrariërs en lokale middenstand bestond, wat ruim driemaal zo hoog was als het landelijk gemiddelde.⁹ Hierbij ging het vaak om welgestelde aandeelhouders die de coöperatie financieel wilden ondersteunen.¹⁰ Uit verslagen van zo'n landbouworganisatie, de Twentsche (later Overijsselsche) Landbouwmaatschappij, lijkt het erop dat deze welgestelden vanuit ideale handelden en dachten zo te kunnen bijdragen aan de modernisering van het landbouwbedrijf. Zo werd vooral ingezet op scholing, de realisatie van proefvelden, het delen van kennis door lezingen en het collectief

inkopen van kunstmeststoffen.¹¹

Deze inmenging vanuit niet-agrariërs lijkt overigens tijdelijk te zijn geweest. Zo trok deze groep zich in 1920 terug uit de *Lonneker Coöperatieve Melkinrichting en Zuivelfabriek*, omdat hun steun niet langer nodig was.¹² Geleidelijk kwam de macht, en dus ook het initiatief, bij de boeren zelf te liggen.

Economische crisis en werkloosheid

De beurskrach van New York (1929) markeerde het begin van een wereldwijde, economische crisis. De daling van de graanprijzen was het jaar ervoor al ingezet.¹³ De varkens- en rundveeprijzen volgden iets later. Hoewel de overheid al vanaf 1932 maatregelen nam, kon pas vanaf het boekjaar 1936/37 van een verbetering worden gesproken.¹⁴ Als gevolg van de crisis groeide de groep landarbeiders die in de werkverschaffing terecht kwam. Omdat ook in de textielindustrie de werkloosheid in die periode groot was, had de regio met grote werkloosheid te maken.

Grootschalige ontginningen

Het grootste deel van de natte broekgronden was ruim voor 1890 als weiland in gebruik genomen. De droge, schrale heidegronden waren tot dan toe echter nog maar mondjesmaat ontgonnen. Voor grootschalige ontginning ontbrak simpelweg de benodigde mest. De oprichting van de Nederlandse Heidemaatschappij in 1888 en de steeds betere verkrijgbaarheid van kunstmest brachten hier langzaam verandering in. De werkloosheid van de jaren 30 vormde een belangrijke katalysator voor een nieuwe ontginningsgolf. Middels werkverschaffingsprojecten werden niet alleen ontginningen uitgevoerd, maar ook wegen verbeterd en het Twentekanaal aangelegd.

De vlucht naar buiten

Het contrast tussen stad en platteland groeide. Terwijl de stad verder moderniseerde, begon vooral de stedelijke elite het platteland steeds meer te zien als een idyllische plek. Het 'oude', eenvoudige boerenleven werd geromantiseerd.

Het platteland beschouwde men als een plek om tot rust te komen en te ontsnappen aan de drukte van de stad. Deze ontwikkeling was al in de negentiende eeuw in gezet, maar kreeg rond 1900 steeds meer navolging, zowel onder de elite als middenstand. Vaderlandsliefde werd - geholpen door de romantische schilderkunst - steeds meer gelijkgesteld met natuurliefde, maar ook met de volkscultuur.¹⁵ Montijn schrijft over deze periode in *Naar buiten*:

'Wie van Nederland hield, hield van het landschap en de luchten, de slaperige stadjes en de brede rivieren, het verschoolen boerderijtje en de bomschuiten op het strand, maar ook van de flegmatieke Urker visser en de trotste Friezin in haar dracht.'¹⁶

1. Noordhoff (2011), 341.

2. Bergen (2014), 22.

3. Noordhoff (2011), 351.

4. Noordhoff (2011), 350-352. De toename van de levensverwachting in 1900-1909 is ruim 50% hoger ten opzichte van de periode 1840-1851.

5. CBS StatLine: Bevolking, huishoudens en bevolkingsontwikkeling; vanaf 1899. Op 1 januari 1900 telt Nederland ruim 5 miljoen inwoners, in 1950 zijn dat er 10 miljoen.

6. Met name in de gemeenten Enschede, Hengelo, Borne, Almelo en Oldenzaal was niet alleen sprake van groei van de eigen bevolking, maar ook van inwoners van buiten de gemeente. Van de bevolking in genoemde gemeenten in 1900 komt rond de 30-40% van de inwoners van elders, terwijl dat in andere Twentse gemeenten nog 20-25% is. Ekamper (2003), 117. Aangetekend moet worden dat het hier vaak om regionale migratie gaat, waarbij de bevolking wegtrekt van de plattelandsgemeenten naar de stedelijke gebieden. Het betreft dus, kortom, vooral een herschikking van Twentenaren.

7. Beschikbare bronnen zijn vooral afkomstig van hoogopgeleiden waarvan families grotendeels al vóór de industrialisatie in de steden woonden. Voor hen veranderde de band tussen stad en platteland eveneens, maar op een andere wijze. Een groot deel van de stedelijke migratie betrof de arme, laagopgeleide, plattelandbevolking. In welke mate de landschapsbeleving voor deze groep veranderde, is lastig te achterhalen, door het gebrek aan geschreven bronnen dat ze nalieten.

8. De Rijnbrink Groep bezit een grote collectie van dergelijke plaatsbeschrijvingen voor de provincie Overijssel, welke grotendeels gedigitaliseerd te vinden zijn op: overijssel1880-1930.blogspot.nl

9. Rommes (2014), 221.

10. Idem.

11. HCO, toegangsnr. 0330.1, inv.nr. 232, brieven 7 febr. 1890, 20, febr. 1890, 27 febr. 1890, 12 maart 1890; HCO, toegangsnr. 0330.1, inv.nr. 234, brief 17 juni 1891, 21 april 1890.

12. Rommes (2014), 221-221.

13. Bieleman (2008), 416.

14. Idem.

15. Montijn (2013), 38-39.

16. Montijn (2013), 39.

De voorbeelden waaruit dit blijkt zijn legio, maar worden fraai geïllustreerd in volgend citaat van een onbekende toerist die verrukt is over het ongerepte Twentse landschap:

‘Nu de derde wandelweg van den A.N.W. B. van Zwolle over Ommen naar Holten en Delden geprojecteerd wordt, zullen honderden in Overijssel gaan wandelen. Gewis zal deze provincie menige verrassing bieden, want ze heeft door hare langdurige Achterhoeksche afgeslotenheid veel van het eigene behouden in landschap en dorpsaanleg, in woningbouw, zeden en gewoonten der eenvoudige bewoners, het is in één woord op vele plaatsen nog een echt landelijk land gebleven, waar men in den ruimsten zin van het begrip „buiten” kan zijn.’¹⁷

Rond 1900 was - mede door de sterk verbeterde mobiliteit - het ‘vreemdelingenverkeer’ flink in opmars. Dit resulteerde in een publicatiestroom van reisverslagen en plaatsbeschrijvingen. In elke, zichzelf respecterende microregio was er wel een betrokken burger of vereniging die een publicatie uitbracht, waarin de mooiste plekjes van de regio en aantrekkelijkste wandelroutes werden aangeprezen; het equivalent van de moderne reisfolder.

Ook in eigentijdse, populaire tijdschriften als *Eigen Haard* en *Buiten* werd het platteland gelouderd.¹⁸ Populaire boekuitgaven, zoals Blink’s *Ons heerlijk vaderland* en het vierdelige *Van Eems tot Schelde*, Feith’s *Ons eigen land* of Van der Ven’s *Ken ons land en heb het lief!* roemden het oude, ongerepte Nederland dat nog niet was aangetast door de moderne tijd.

Nieuwe buitenplaatsen en zomerhuizen

Er ontstond een trend onder stedelingen om ’s zomers enkele maanden ‘buiten’ te verblijven. Onder de nieuwe, industriële elite resulteerde dit in de stichting van nieuwe buitenplaatsen.²⁰ Hoewel deze ontwikkeling al in de negentiende eeuw startte, vond in Twente de echte piek pas vanaf 1890 plaats.²¹ Deze ontwikkeling veranderde het aanzien en gebruik van het landschap, omdat veel industriëlen hun buitenplaatsen niet uitsluitend voor het genoegen, maar ook uit commerciële overwegingen stichtten. Zij kochten aanzienlijke arealen woeste gronden op ten behoeve van onder andere bosbouw.

Ook de gegoede burgerij profiteerde van de toename van welvaart, waardoor het bezitten van een tweede huis vanaf 1900 ook binnen hun bereik kwam te liggen. Dit zou volgens sommigen hebben geleid tot een ‘wildgroei’ aan ‘zomerhuisjes [...] die schoone streken van ons land zoo onmeedoogenloos ontsieren.’²² Anderen juichten die trek van stad naar platteland juist toe - waaronder Dilling, directeur van de Heidemaatschappij - die van mening was dat deze ontwikkeling ‘krachtig bijdraagt tot versterking van den band van nationale en sociale saamhoorigheid en van liefde en toewij-

ding der vitale landsbelangen in hun geheel.’²³

Biologisch reveil

De opbloeiende aandacht voor natuur, die eind negentiende eeuw vrij plotseling op gang kwam, is niet alleen in retrospectief te signaleren, maar werd ook toen al door tijdgenoten benoemd. Zo schreef de bioloog Heinsius in 1897: ‘In den laatsten tijd toch doet zich het verblijdenden verschijnsel voor, dat de kennis der levende natuur, vroeger geheel beperkt tot een betrekkelijk kleinen kring van geleerden en liefhebbers, meer en meer tot het algemeen begint door te dringen.’²⁴ Al rond 1900 werd deze tendens aangeduid met de term ‘biologisch reveil’.²⁵ Invloedrijke amateurbiologen, zoals Heimans en Thijsse, maakten natuurstudie populair. In Twente had vooral de onderwijzer Bernink, auteur van diverse natuurboeken en oprichter van natuurhistorisch museum *Natura Docet* veel invloed.²⁶

In eerste instantie vormde de natuurbeweging een bescheiden percentage van de bevolking, maar deze groep wist een opvallend grote invloed uit te oefenen.²⁷ In korte tijd werden verschillende natuurbeschermingsorganisaties opgericht, waaronder Natuurmonumenten (1905).²⁸ Met de uitgaven van de reeks Verkade-albums kreeg natuur een steeds groter draagvlak onder bevolking en politiek.

Landschapsschoon en natuurschoon

Natuur en landschap hadden flink te leiden onder de landbouw, grootschalige ontginningen en de uitbreiding van infrastructuur, industriegebieden en steden. De mechanisatie in de landbouw, de verbeterde drainage van gronden, het kunstmestgebruik en de vervanging van perceelsgroen voor prikkeldraad hadden elk hun eigen effect op het aanzicht en de biodiversiteit van het landschap. De industrie - die nog niet aan banden was gelegd door milieuwetgeving - loosde vervuild afvalwater, waardoor sterke vervuiling van beekdalen plaatsvond.

Door de industrialisatie en de grootschalige ontginningen stond het landschap steeds meer onder druk. De term ‘natuurschoon’ kwam op. Die trend beleefde een piek tijdens de jaren 1920-40.²⁹ Niet toevallig viel die piek samen met de werkverschaffingsprojecten. De ontginning van woeste gronden was toen in een stroomversnelling terechtgekomen. Natuurlijkhebbers trokken massaal aan de bel om aandacht te vragen voor het resterende ‘natuurschoon’, met als gevolg dat in 1928 de Natuurschoonwet in het leven werd geroepen. Vanaf 1929 kreeg Staatsbosbeheer bovendien, bij Koninklijk Besluit, de bescherming van het natuurschoon als officiële taak toegewezen.

In eerste instantie ging het alleen om bescherming van de natuurwaarden, maar een groeiende groep burgers vond dat ook landschapsschoon bescherming verdiende. In Overijssel richtten enkele particulieren daarom in

17. Neerlandicus (1916), 5.

18. *Eigen haard*: geïllustreerd volkstijdschrift (1875-1941); *Weekblad Buiten* (1907-1936).

19. Blink (1906); Blink (1902-1906); Feith (1908), Van der Ven (1919).

20. De term ‘nieuwe’ elite vraagt enige nuancering, omdat hier geen sprake is van een écht nieuwe elite. Bij deze families is beslist geen sprake van oude adel en het is ook zeker waar dat deze families dankzij de industrialisatie kans zagen hun kapitaal aanzienlijk te vergroten. Het betreft echter geen echt nieuwe elite, omdat het families betreft die ook voor de industrialisatie al kapitaal en bezittingen vergaarden in het bankierswezen of de handel en deel uitmaakte van het Nederlands patriciaat. Zie ook: Storms-Smeets (2005), paragraaf 5.2. & 5.3.

21. Storms-Smeets (2005), Appendix I. Van de 80 In Twente gestichte buitenplaatsen werd 75% tussen 1890-1951 gesticht, waarbij de piek ligt in de eerste drie decennia van de twintigste eeuw.

22. Cuypers (1905) via Montijn (2013), 63. Ook de Twentse Bernink uitte zijn zorgen in een ingezonden brief in *Twentsch dagblad Tubantia* en *Enschedesche courant*, 20-04-1934. Hierin geeft hij aan dat het aantal huisjes langs de Dinkel onrustbarend is vergroot, wat storend werkt voor de wandelaar of recreant.

23. Dilling, via: Van der Ven (1919), 21.

24. Coesèl *et al.* (2007), 15.

25. Idem.

26. *Natura Docet* werd geopend in 1911, dankzij sponsoring van enkele industriëlen.

27. Coesèl *et al.* (2007), 125. In 1924 is bijvoorbeeld slechts één op de 1000 Nederlanders lid van Natuurmonumenten.

28. Andere organisaties zijn de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Vogels (1898), de Nederlandsche Ornithologische Vereeniging (1901) en de Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging (1901).

29. Zie bijlage 9 voor de verantwoording.

1925 *Het Overzicht* op, een stichting die zich aanvankelijk vooral ten strijde trok tegen de lelijke nieuwbouw, waarmee het platteland werd ontsierd. In 1930 werd bij *Het Overzicht* een landschapscommissie ingesteld, met landschapsarchitect Hugo Poortman als voorzitter. De commissie legde de nadruk op 'aesthetische verzorging', een 'aantrekkelijk landschap' en een 'smaakvolle beplanting [die] het landschap stoffeert'.³⁰

In de tijd dat deze commissie werd ingesteld, was er binnen de samenleving nog weinig aandacht voor het scheppen van nieuw landschapschoon. De nadruk lag op het verkrijgen van een maximale productiviteit. De eerste groot-schalige ontginningen werden met dezelfde 'zakelijke nuchterheid' aangepakt. Het devies was: egaliseren, alle houtopstanden rooien, kaarsrechte, loodrecht kruisende wegen die niet breder waren dan strikt noodzakelijk, geen houtwallen. Dit veranderde toen de directeur van de Overijsselsche ontginningsmaatschappij, dhr Nysingh (later zelf bestuurslid van *Het Overzicht*), tot de overtuiging kwam dat zo een 'cultuursteppe' zou worden geschapen.³¹ *Het Overzicht* werd steeds meer betrokken bij de landschapsplannen.

Wereldoorlogen en Interbellum

De beide wereldoorlogen drukte een groot stempel op de eerste helft van de twintigste eeuw. Hoewel Nederland in de Eerste Wereldoorlog neutraal bleef, ondervond ze wel degelijk hinder van de ontstane situatie. Nederland raakte geïsoleerd, wat gevolgen had voor de buitenlandse textielhandel en de aanvoer van kunstmest en voedergranen.³² Ook ontstond er tijdens de oorlog een nijpend tekort aan brandstof, wat leidde tot overmatige houtkap. Om dit tegen te gaan, onder andere op aandringen van Natuurmonumenten en de ANWB, vaardigde de overheid in 1917 de Boschwet uit.³³

De periode na de eerste Wereldoorlog tot de economische crisis in de jaren dertig was een tijd van economische groei. In deze periode werd onder andere het besluit genomen de Zuiderzee droog te leggen, brachten de mijnen in Limburg kolen in overvloed en raakte de Nederlandse cultuur volledig in de ban van het modernisme.

De impact van de Tweede Wereldoorlog was veel groter dan van de eerste. Het landschap had vooral te leiden onder bombardementen. Ook de enorme voedselschaarste en de Hongerwinter van 1944/45 hadden hun uitwerking op het platteland.³⁴ Met de slogan 'Nooit meer honger' werd na de oorlog een nieuwe weg ingeslagen. Eén van de genomen maatregelen betrof de Ruilverkavelingswet uit 1954. De effecten hiervan komen in het volgende hoofdstuk aan bod.

30. Hoogh *et al.* (1950), 27.

31. Hoogh *et al.* (1950), 29.

32. Bieleman (2008), 415.

33. Coesèl *et al.* (2007), 17. Het doel van deze maatregel was tweeledig: het moest de houtvoorziening ten behoeve van de mijnen op peil houden, maar diende ook ter bescherming van het natuurschoon. Coesèl *et al.* (2007), 150.

34. Voor de boeren veranderde er in die periode veel. De regionale landbouworganisaties, waaronder de Overijsselse Landbouwmaatschappij (OLM) werden in 1941 'verplicht' om in de landelijke Landstand op te gaan. Deze was alles behalve democratisch georganiseerd en stond onder dictatoriaal gezag van de bezetters. Veel boeren bleven afkerig van deze Landstand, maar hadden wel te maken met invorderingen van paarden, razzia's en huiszoekingen. Na de oorlog nam de OLM de vertegenwoordiging van de Overijsselse boeren weer op zich. Zie ook Buursink (1956), 291, 435.

Afb. 4.2
In bepaalde kringen is vanaf ca. 1930 het woord 'cultuursteppe' in opmars als aanduiding voor een overgecultiveerd landschap. In de oorspronkelijke bron uit 1950 werd bovenstaande afbeelding ook van een bijschrift met die term voorzien.

Afb. 4.4
In 1927 wordt besloten dat een Gewestelijk Plan voor Twente moet worden opgesteld, 'teneinde bij de verzorging van verschillende gemeenschappelijke belangen een vruchtbare samenwerking te verzekeren.'

Afb. 4.3
De uitgestrekte heidevlakte van de Lonnekerberg werd rond 1890 onder leiding van fabrikant A.J. Blijdenstein ontgonnen ten behoeve van boscultuur.

Afb.4.5
Wegbeplantingen waren vóór 1900 nog niet vanzelfsprekend, maar werden steeds meer aangeplant na infrastructurele verbeteringen.

Afb. 4.6
In 1947 zijn grote delen van het platteland nog steeds nauwelijks gemoderniseerd. Deze boerderij bij Ootmarsum ligt aan een zandweg die bij slecht weer slecht begaanbaar is.

Afb. 4.7
Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw werden verbindingswegen tussen dorpen en steden verhard. Deze 'macadam'-wegen waren opgebouwd uit drie lagen verschillende steenslagsoorten, van grof naar fijner, die tussentijds werden ingewalst.

35. Bieleman (2008), 288.
 36. De Tarwewet bevoordeelde vooral de boeren op de kleigronden. Op zand en veen, waar rogge, aardappelen en boekweit de dominante teelten waren, werd niet meegeprofiteerd. Bieleman (2008), 291.
 37. Hoogh, J. de, Sanders, D., & Het Oversticht (1950), 117.
 38. Coesèl *et al.* (2007), 150.
 39. Bieleman (2008), 285.
 40. Bieleman (2008), 284.
 41. Bieleman (2008), 292.
 42. Coesèl *et al.* (2007), 19.
 43. Bieleman (2008), 285.
 44. Bieleman (2008), 279.
 45. Buursink (1956), 397. Tegelijk neemt overigens ook het gebruik van kunstmest en bestrijdingsmiddelen toe. Zie ook Staatscommissie voor de Landbouw (1912), 374.
 46. Buursink (1956), 402.
 47. Bieleman (2008), 284.
 48. Bieleman (2008), 290.
 49. Bieleman (2008), 416. Buursink (1956), 415, 418 bestempeld 1928 en 1929 overigens nog niet als slechte jaren, maar wel als jaren 'met sombere perspectieven' door ontwikkelingen in het buitenland. 1930 is geen goed jaar, maar pas in 1931 krijgt de Twentse landbouw het echt moeilijk.
 50. Bieleman (2008), 415. Op de zandgronden verlipe het herstel relatief gezien sneller dan in andere regio's, zie tabel: Bieleman (2008), 294.
 51. Noordhof (2011), 528.
 52. De Kampioen (1894), 452. B.W. Blijdenstein en S. Menko zijn resp. President en Secretaris der vereniging, beide textielindustriëlen.
 53. Coesèl *et al.* (2007), 78. In 1900 introduceert W.H. van Heek de eerste auto in Twente. Schukkink (2015), 139.
 54. Noordhoff (2011), 383.
 55. Woud (2015), 122.
 56. Landbouwcommissie Overijssel, (1957), 23. In de nijverheid werken dan 45.000 inwoners werkzaam, tegen 20.000 in de dienstensector en 40.000 in de landbouw.
 57. *De Kampioen* (1947), 333.
 58. Volkstelling 1829. Voor steden zijn gerekend: Oldenzaal, Almelo, Borne, Delden Stad, Enschede, Hengelo, Rijsen, Ootmarsum.
 59. Noordhoff (2011), 383. Ook Buursink (1956) 421 geeft aan dat in 1936 het dieptepunt voorbij lijkt te zijn.
 60. Lörzing (2014), 14.
 61. Coesèl *et al.* (2007), 150.
 62. Coesèl *et al.* (2007), 17.
 63. Idem.
 64. Coesèl *et al.* (2007), 108.
 65. Coesèl *et al.* (2007), 23.
 66. Coesèl *et al.* (2007), 18.
 67. Lörzing (2014), 11.
 68. Coesèl *et al.* (2007), 75-76.

Tijdbalk ontwikkelingen 1891-1954

STAATKUNDIG-POLITIEK

		1906 Aanpassing Kiesrecht		1914/18 WO I	1916 De distributiewet voedselvoorziening wordt uitgevaardigd ³⁵
1890		1900		1910	
1887 Uitbreiding Kiesrecht					1917 Nood-Boschwet (als gevolg van houtkap tijdens WO I)

LANDBOUWKUNDIGE ONTWIKKELINGEN

Vanaf ca. 1875 Opkomst (aankoop-) coöperaties ³⁹	1888 Oprichting Heidemaat- schappij	Vanaf 1890 De import van kunstmest nam sterk toe. Door collectief aankoopbeleid werd het vanaf 1900 snel (relatief) goedkoper ⁴⁰	1905 Eerste ruilverkaveling (Neede, 71 ha)	1914 Opschaling ontginning zandgronden	1918 Opening landbouwhogeschool Wageningen
1890		1900		1910	
Vanaf helft negentiende eeuw Gewasveredeling zorgde voor verbeterde rassen en verschuivingen in teelten ⁴³	1895 Einde landbouwcrisis ⁴⁴	1902 De Landbouwbank te Lonneker werkt aan vogelbescherming tbv. bestrijding schadelijk ongedierte ⁴⁵	1908 Kennis nadelen kunstmest neemt toe ⁴⁶	1918 Met het Haber-Bosch- procede wordt stikstof- bemesting veel goedkoper ⁴⁷	

SOCIAAL-ECONOMISCH

	1894 De wielierclub Enschede wordt opgericht ⁵²	1896 De eerste auto wordt verkocht in Nederland ⁵³	1900 Invoering leerplichtwet (verplicht minimaal 6 jaar naar de lagere school)	1907 Oprichting CNV (vakbond)	1916-18 Grote voedseltekorten door WO I
1890		1900		1910	
1885 Oprichting ANWB	1890 Bij Scheveningen wordt het eerste volkszeepad geopend, start van buitenrecreatie voor de massa ⁵⁵	1899 In Overijssel zijn voor het eerst meer inwoners werkzaam in nijverheid dan landbouw ⁵⁶	1906 Oprichting NW (vakbond)	1917 In Twente wordt de rijwielpadvereniging opgericht ⁵⁷	

LANDSCHAPSINRICHTING & NATUUR

	1888 Oprichting Heidemij	1899 Oprichting Staatsbos- beheer	1901 Oprichting Nederlandsche Natuurhistorische Vereniging (NNV)	1911 Oprichting Natura Docet	1916 Stormvloed Zuiderzee, waar de Afsluitdijk uit voort vloeit
1890		1900		1910	
	1894 Heimans en Thijssse brengen het eerste deel van een serie natuurboeken uit ⁶²	1905 Oprichting Natuur- monumenten	1906 Thijssse brengt eerste Verkade-reeks uit ⁶³	1915 Oprichting Grondmij	

CULTUUR & TIJDGEEST

ca 1880-1894 Literaire stroming 'De 80ers' (oa. van Eeden, Gorter) breekt met de 'oude' Romantiek. De natuurliefde blijft, maar in de vorm van het Naturalisme en Realisme	Vanaf ca. 1900 Er verschijnt in korte tijd veel lesmateriaal voor (lagere) scholen tbv. natuuronderwijs en de natuurlijke historie (oa. van Heukels, Heimans, Thijssse)				
1890		1900		1910	
	1893 Vakken als aardrijkskunde, geschiedenis en kennis der natuur worden vast onderdeel van het leerplan van de lagere school (in Amsterdam) ⁶⁸	Vanaf ca. 1900 In 1901 werd de Vereniging Vreemdelingenverkeer Denekamp opgericht, andere VV's volgden. Het toerisme kwam in een stroomversnelling.			

1927 Rijkswegenplan, nav. toename autoverkeer	1928 In de troonrede wordt de Natuurbeschermingswet aangekondigd	1931-33 Invoering Tarwewet, Crisis-zuivelwet, Crisis-varkenswet en Landbouw-crisiswet ³⁶	1939 Algemeen kapverbod onder Bodemproductiewet ³⁷	1940/45 WO II
1930		1940		1950
	1928 De Natuurschoonwet (NSW) wordt ingevoerd	1929 Per Koninklijk Besluit krijgt Staatsbosbeheer de zorg voor bescherming van Natuurschoon	1941 De Rijksdienst voor het Nationale Plan wordt ingesteld (de huidige Rijks Planologische Dienst) ³⁸	

Vanaf 1920 Toenemende aandacht kleine-boerenvraagstuk ⁴¹	1924 Eerste ruilverkavelingswet	1938-39 Piek ontginning woeste gronden in het kader van de werkverschaffing. Landelijk wordt 10.000 ha p/j ontgonnen ⁴²	Vanaf 1955 De tractor wint terrein. Het (dure) trekpaard verdwijnt	
1930		1940		1950
Vanaf 1920 Inzet dalende akkerbouwprijzen, met soms lichte stijging ⁴⁸	1928 (1931, zie noot) Dalende graanprijzen, start landbouwcrisis ⁴⁹	1937 Langzaam herstel landbouwcrisis ⁵⁰	1940 Oprichting Landbouw-Economisch Instituut (LEI)	1945 Nog maar ca. 20% van de beroepsbevolking is werkzaam in de landbouw ⁵¹

1923/29 Economische groei van ca 5% per jaar ⁵⁴	1929 Beurskrach New York, start wereldwijde, economische crisis		1950 Na de Tweede Wereldoorlog is recreatie sterk in opkomst	
1930		1940		1950
1922 Invoering werkverschaffing tbv. ontginning, kanalisatie, 'opruimen' houtwallen, etc.	1829 Volkstelling: Twente telt 258.308 inwoners. Stad: 54,7%, land 43,3% ⁵⁸	1935 Dieptepunt economische crisis ⁵⁹	Jaren 50 De welvaart steeg in een 'tergend langzaam tempo'. Het leven was geen vetpot. ⁶⁰	

Vanaf 1927-36 Oprichting Provinciale Landschappen (Stichting Landschap Overijssel in 1932)	1930 Wieringermeer valt droog	1932 Afsluitdijk voltooid	1938 Twentekanaal gereed	1943 Instelling Afdeling Natuurbescherming en Landschapsverzorging bij Staatsbosbeheer ⁶¹	1953 Verbinding Almelo/Twentekanaal
1930		1940		1950	
Vanaf ca. 1918-20 Opkomst volkstuinen en schoolwerktuinen ⁶⁴	1925 Oprichting Oversticht	1930 Oprichting Nationaal Park de Veluwezoom	1938 Oprichting Bond tegen Verontreiniging van Stad en Natuur ⁶⁵		

Vanaf 1918 Draagvlak natuur(beschermings) organisaties neemt toe ⁶⁶			Vanaf 1945 De Nederlander leefde om te werken. Het arbeidsethos was hoog in de jaren na de oorlog. Er moest aangepakt worden. ⁶⁷	
1930		1940		1950
Vanaf midden jaren '30 In eerste instantie zijn natuur- en landschapsbeschermingsorganisaties vooral actief om natuurgebieden te beschermen. Vanaf halverwege jaren '30 komt ook de term landschapsschoon in zwang. In Overijssel zet vooral het Oversticht zich hiervoor in.				

1891-1954 in beelden

Afb. 4.8
De stichting van buitenplaatsen vond vooral plaats op locaties waar veel woeste gronden beschikbaar waren. Het Bouwhuis, Lonneker.

Afb. 4.9
Gronden die voor de landbouw het minst geschikt waren en er daardoor woest bij lagen, zoals het Lutterzand, werden door toeristen en natuurliefhebbers juist het meest gewaardeerd.

Afb. 4.10
Achter elkaar werden V.V.V.'s (Vereniging voor het Vreemdelingenverkeer) opgericht, ter promotie van het toerisme in de eigen streek.

Bij den put

Bij den Haard

Aan de Wasch.

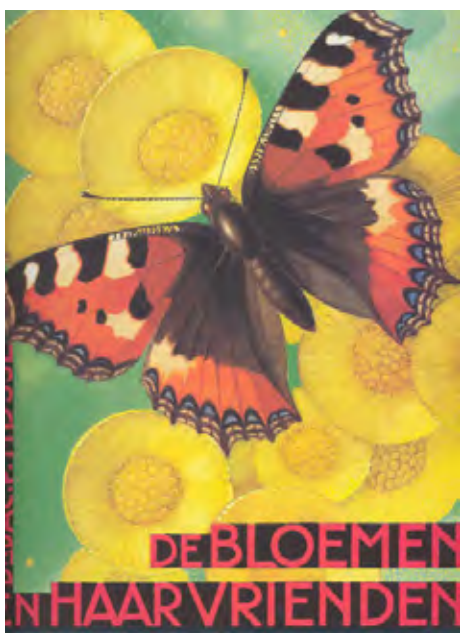
Afb. 4.11-4.13
Ansichten uit de serie 'Tweentsche Kiekjes'. Het oude, ongerepte leven van het platteland werd door bevoorrechte stedelingen steeds meer gewaardeerd.

Afb. 4.14
De snelle popularisering van de fiets als vervoermiddel, maakt dat in hoog tempo een rijwielpadennetwerk over Twente werd uitgerold.

Afb. 4.15
Het toerisme nam al gauw zulke vormen aan dat de ANWB de mensen oproept om rommel uit de natuur weer mee te nemen. Het werd één van de succesvolste campagnes van de ANWB.

Afb. 4.16
De Verkade-albums van J.P. Thijsse hadden grote invloed op de vergroting van het draagvlak voor natuur- en landschapsbescherming.

Afb. 4.17
Natuuronderwijs wordt vanaf 1900 opgenomen in het lespakket. De schoolplaten van de hand van de schilder M.A. Koekoek hingen vanaf ca. 1910 in menig schoollokaal.

4.2 Agrarische ontwikkelingen

De landbouwcrisis had eind negentiende eeuw een voorlopig punt gezet achter moderniseren.⁶⁹ De oprichting van verschillende landbouwcommissies en -coöperaties had als doel om het tij te keren. De stimulerende werking van die commissies en -coöperaties begon vanaf ongeveer 1890 vruchten af te werpen. Toch lijken de ontwikkelingen die volgden niet met grote stappen te zijn gegaan.

Rond 1890

In 1893 maakte J. Baron onder het pseudoniem Ericus zich in *Het Nieuws van de Dag* kwaad om het nog altijd voortzetten van oude landpraktijken: 'Het plaggenhakken en veenbranden moet worden verboden; het laatste gestraft met cellulaire gevangenis van 1 maand tot 20 jaar, vooral ook in het belang van de landbouw.'⁷⁰ De auteur chargeerde, maar gaf hiermee wel zicht op de geldende opvattingen binnen bepaalde, invloedrijke kringen. 'Mijn levensdoel is: strijd tegen de heide; tegen honger; ellende en armoede [...] tegen waanwijs vasthouden aan het oude [...].'⁷¹

Niet geheel toevallig was een aantal jaar eerder de Heidemaatschappij opgericht, die een groot stempel zou gaan drukken op de landbouw en zich opwierp als aanjager van grootschalige ontginningen van woeste gronden. De brieven van Baron lijken een regelrecht pleidooi voor de werkzaamheden van deze Heidemaatschappij.

De elite en de Heidemij

De ontginningslust van de nieuwe elite zette zich na oprichting van de Heidemij met hernieuwde energie voort. Woeste gronden werden massaal opgekocht om ze te kunnen ontginnen. Onder andere enkele Twentse fabrikanten waren een drijvende kracht achter de net opgerichte Heidemaatschappij.⁷² Deze industriëlen hadden grote interesse in agrarische activiteiten en boscultuur en stopten dan ook veel aandacht en tijd in het ontginnen en exploiteren van hun grondbezit, vaak met de eigen buitenplaats als centrum.

De oprichting van de Heidemij zou geïnterpreteerd kunnen worden als een egoïstische daad, bedoeld om de eigen ontginningen te vereenvoudigen. Dat is niet correct. Uit de toonzetting vanuit de Twentse afdelingen van de Heidemij bleek meermaals dat het stimuleren van kleine boeren om tot ontginning over te gaan de belangrijkste doelstelling was. Ideële motieven lijken dan ook de boventoon gevoerd te hebben.

Landbouwcoöperaties en boerenleenbanken

Twente bekleedde een voortrekkersrol in de oprichting van de lokale landbouwcoöpera-

ties en boerenleenbanken en had in 1896 zelfs de primeur met de eerste coöperatieve landbouwersbank. In deze zaken hadden Twentse fabrikantenfamilies en leden van het Twentse patriciaat een flink aandeel.⁷³

In theorie zou het chronische mesttekort, met de betere verkrijgbaarheid van kunstmest, opgelost moeten kunnen worden. De praktijk was iets weerbarstiger. Twente kende veel kleine boeren voor wie de investering in kunstmest nog lang onbetaalbaar bleef. Dat de kosten voor de baten uitgingen, maakte het er niet eenvoudiger op.⁷⁴

De oprichting van de verschillende coöperaties en boerenleenbanken had onder andere tot doel om dergelijke producten collectief aan te kopen, indien nodig met behulp van leningen of subsidies. Zo wilde men de kleine boer tegemoet komen.⁷⁵ Daarnaast werd via deze organisaties kennis verspreid door middel van lokaal georganiseerde cursussen en lezingen. Ook richtte men proefvelden in om moderniseren te kunnen testen en demonstreren. Verder werden verenigingen gesticht die speciaal gericht waren op de veredeling van het paardenras, op het fokken van rundvee of de melkveehouderij, meestal onder toezien van diezelfde, niet agrarische Twentse elite.⁷⁶

Mechanisatie van de landbouw

Langzaam maar zeker vond een zekere mechanisatie plaats van de landbouw. Tot de Tweede Wereldoorlog stelde deze ontwikkeling in Twente nog niet heel veel voor, vanwege de vele beperkende factoren.⁷⁷ Voor zover de kleine boer al de investering kon opbrengen, leende het kleinschalige, Twentse landschap zich vaak niet voor het gebruik van machines.

'Indien gij hebt hobbelig land, vol hoogtens en laagtens, met vele greppen, schuine slootkanten, met dammen, waarop vele steenen liggen, of gemest met stratendrek waarin vele steenen zijn, [...] of liggende op kleine korte akkertjes, houd dan uw geld in uwen zak en koop de werktuigen niet', aldus een boer uit de negentiende eeuw.⁷⁸

Vanaf 1900 werden door landbouwcoöperaties werktuigen collectief aangekocht. Deze werden tegen een daghuur aangeboden aan individuele boeren. Het arbeidsoverschot op het platteland, en daarmee samenhangend de relatief lage prijs van arbeid, stimuleerde echter niet tot vergaande mechanisering.⁸⁰ Arbeidskracht was al gauw goedkoper.

De Twentse landbouw in 1917

Josephine van Anrooy deed in 1917 onderzoek naar de landbouw in Twente. Landelijk was een verschuiving van graanteelt naar veeteelt gaande, maar daar was volgens Van Anrooy in Twente niets van te merken:

'Nog zijn er de groote rogge-velden een van de bekoorlijkheden van het landschap.

69. Bieleman (2008), 421.

70. Ericus (pseud. J. Baron) (1893), 3. De brieven, die vanaf 1890 verschenen in *Het Nieuws van de Dag*, werden in 1893 gebundeld en voorzien van een inleiding. Hoewel de titel van het werk 'Brieven uit een vruchtbaar deel van Twente' heet, komt de auteur hier niet vandaan. Wat doorklinkt in zijn felle bewoordingen lijkt typische randstedelijke kritiek op de werkwijzen van het platteland in de periferie. Het werk is daarmee zeer gekleurd, maar geeft wel een goede inkijk in de kritische houding vanuit de maatschappij. Het is namelijk deze elite die de geldende opvattingen bepalen.

71. Ericus (pseud. J. Baron) (1893), 5.

72. Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 03-09-1937; Zie ook de ledenlijsten uit het *Tijdschrift van de Leefomgeving* 1889 en 1891.

73. Buursink (1956), 25; Schukkink (2015), 118.

74. Buursink (1956), 52.

75. Om toetreding van de kleine, minder kapitaalkrachtige boeren mogelijk te maken, besloot de Lonkeker landbouwcoöperatie bij de oprichting in 1896 dat elk lid maar één aandeel van vijf gulden mocht bezitten, eventueel te betalen in termijnen. Op die manier kreeg iedereen gelijke stemrechten. Buursink (1956), 53.

76. Ondanks de sterke betrokkenheid, was de elite niet altijd initiatiefnemer bij de oprichting van coöperaties. Zo zou het initiatief voor de Coöperatieve Landbouwersbank en Handelsvereniging te Lonkeker vanuit twee Usselose herenboeren zijn gekomen. Coster (1996), 10;

77. Uiteraard konden kleine moderniseren, zoals het gebruik van een modernere ploeg of dorsmachine een grote invloed hebben gehad op het individuele landbouwbedrijf, maar de landbouw zelf veranderde niet wezenlijk.

78. Van der Poel (1967), 186-187.

79. Zie onder andere HCO Toegangsnr. 0025, inv.nr. 9628. De Lonkeker Landbouwcommissie bezat in 1914 bijvoorbeeld kunstmeststrooiers, vleugelleggen, zigzageggen, weide-kettingeggen, beitelleggen, meseggen, (graan)zaaimachines, bietenzaaimachines, emeltendoders, emeltenploegjes, draagbaar spoor, etc. De machines moesten worden 'aangedreven' met paarden. In 1915 werd één dorsmachine aangeschaft.

80. Van der Poel (1967), 196.

Afb. 4.18

Voor de aardappelploeg waren twee man nodig. De mechanisatie op het Twentse platteland verliep langzaam. De motorisatie ervan kwam pas na WOII echt op gang.

De oppervlakte van het roggeland is niet eens veel kleiner geworden.⁸¹

Toch was de aanblik van het Twentse landschap al wel degelijk veranderd omdat 'grote heidevlakten in cultuur zijn gebracht en grootendeels in groenland zijn veranderd'.⁸² Hierin zou de kunstmest 'wegbereider' zijn geweest, waardoor rond 1910 'zelfs [in het] door de boeren in de Graafschap als zoo achterlijk beschouwde Twente' grote veranderingen hadden plaatsgevonden.⁸³

Ergerden bezoekers aan Twente zich in de negentiende eeuw nog over het gebrek aan moderniseringszin bij de boeren, begin twintigste eeuw was Van Anrooy juist vol lof. De veranderingen die sinds het eind van de negentiende eeuw waren ingezet, waren onmiskenbaar. Ze sprak over 'modernisering van het bedrijf, waarmede is samengegaan de rationalisering van de hoofden der boeren en waarmede de "kapitalistische geest" zijn intrede heeft gedaan in de woning van den kleinsten en afgelegensten boer'.⁸⁴

Tijdens haar verblijf in Twente had ze naar eigen zeggen 'geen enkelen boer [...] gesproken, wiens geest den invloed van de rationalisering van zijn bedrijf niet had ondergaan'.⁸⁵ Een jonge, Twentse boer gaf aan: 'We zijn er laat mee, maar nu gaan we ook met kracht vooruit'.⁸⁶ Dit kenschetste het nieuwe elan waarmee moderniseringsop het Twentse platteland niet langer werden tegengehouden, maar juist werden verwelkomt.

De werkverschaffing

Als gevolg van de wereldwijde economische crisis eind jaren dertig groeide de werkloosheid tot zulke proporties dat armoede dreigde voor velen.⁸⁷ Deze werklozen werden op grote schaal aan het werk gezet bij werkverschaffingsprojecten. Het Rijk speelde hierin een stimulerende

rol.⁸⁸ Onder leiding van de 'Ontginningsmaatschappij Overijssel' werden in Twente grote arealen woeste gronden ontgonnen.⁸⁹ Daarnaast werden een aantal beeknormalisaties uitgevoerd.⁹⁰ Ook de ontginning van het veengebied de Weitemanslanden bij Vriezenveen was een werkverschaffingsproject. Het spreekt voor zich dat dit een periode betrof waarin het landschap drastisch veranderde.

Prikkeldraad

Hoewel prikkeldraad al in de negentiende eeuw was uitgevonden in de Verenigde Staten, het duurde nog een flinke tijd voordat het op grote schaal werd toegepast in Twente.⁹¹ Net als voor kunstmest gold dat de meeste (kleine) boeren het benodigde geld niet hadden om houtwallen te vervangen voor deze onderhoudsarme en ruimtebesparende erfafscheiding.⁹² In veel gebieden loopt het aantal houtwallen pas echt terug vanaf ca. 1925-1930, in een groot aantal gebieden zelfs pas vanaf 1950 of zelfs 1960.⁹³ Op langere termijn heeft het vervangen van houtwallen door prikkeldraad uiteraard wel een enorme impact gehad op het landschap.

Regulering van bovenaf

Op verschillende manieren verstevigde de overheid de grip op de landbouw. In eerste instantie waren overheidsbemoedeningen beperkt tot stimuleringsmaatregelen en infrastructurele aanpassingen.⁹⁴ Het voedseltekort in WO I leidde ertoe dat de landbouw verplicht werd een deel van de oogst in te leveren. De regulerende invloed van de crisiswetten uit het begin van de jaren dertig was nog groter en had ook impact op de bedrijfsvoering en landbouwproductie. Bieleman beschouwt deze crisiswetgeving daarom als keerpunt in de verhoudingen tussen overheid en boer.⁹⁵

Ook binnen de planologie liet de overheid zich meer gelden. Vanaf eind twintiger jaren kwam

81. Anrooy (1917), 360.

82. Anrooy (1917), 360.

83. Idem.

84. Idem.

85. Anrooy (1917), 365.

86. Anrooy (1917), 364; Van der Poel (1967), 209. De hoofdoorzaak van de grote verbeteringen in het landbouwbedrijf zouden niet gezocht moeten worden in een plotseling ontwaken van de Nederlandse boerenstand, maar in de ontwikkeling en popularisering van de landbouwwetenschap. De crisis zou de landbouwers ontvankelijker hebben gemaakt voor de nieuwe denkbeelden, maar een streven naar verbetering van het bedrijf zou ook vóór de crisis reeds in brede lagen van de boerenbevolking aanwezig zijn geweest.

87. In 1933 moesten Rijk en gemeenten maar liefst 1/3 van hun inkomsten besteden aan werkloosheidsuitkeringen, wat een onhoudbare situatie was. Amelink (1935), 3.

88. Amelink (1935), 4.

89. Op het hoogtepunt van de ontginningsgolf werd landelijk maar liefst 10.000 ha woeste gronden per jaar ontgonnen.

90. Amelink (1935), 5.

91. Een vergelijking tussen de Bonnekaart (ca. 1900-1905) en de topografische kaarten uit de periode 1934-1937 laten zien dat weinig bestaande houtwallen werden 'opgeruimd'. In veel gevallen komen er zelfs nog enkele nieuwe houtwallen bij. Wel ontbraken perceelsbeplantingen langs heideontginningen. Naar verwachting werden de zogenaamde 'cultuursteppen', rationeel verkavelde landbouwpercelen enkel omheind met prikkeldraad, dan ook voornamelijk aan te treffen op voormalige heide- of broekontginningen.

92. Volgens Van der Linde waren het decennia later juist wel de kleine boeren voor wie het laten bestaan van houtwallen rondom de bouwlanden de grootste opgave zou zijn geweest. Voor hen was de ruimte het kostbaarst en zou de houtwal het economisch de laagste opbrengst hebben. Van der Linde (1946), 112.

93. Voorbeelden van gebieden waar het aantal houtwallen rond 1925-1930 terugliep zijn omgeving Albergen, Harbrinkshoek, Oud-Ootmarsum, Haaksbergen; voorbeelden van gebieden waarbij pas na 1950-60 echte veranderingen zijn waar te nemen zijn Tubbergen, Vriezenveen, Tilligte, Noord-Deuringen. In een aantal regio's neemt het aantal houtwallen in eerste instantie zelfs flink toe.

94. Bieleman (2008), 314.

95. Bieleman (2008), 314.

Afb. 4.19

Het Vriezenveense landschap bestond tot de ruilverkavelingen uit smalle, langgerekte percelen, door sloten van elkaar gescheiden.

96. Maris (1951), 10.

97. Maris (1951), 9.

98. In 1924 volgt de eerste ruilverkavelingswet, welke in 1938 wordt geactualiseerd en in 1941 op enkele punten aangepast. In Twente worden vóór 1954 slechts enkele ruilverkavelingen gestart, te weten Agelo-Reutum (planvorming vanaf 1942), Beneden-Dinkel (planvorming vanaf 1947), Rossumerveld (planvorming vanaf 1950) en Vriezenveen (planvorming vanaf 1951). Daarnaast vonden ook nog enkele ruilverkavelingen plaats met gelijktijdige ontginningen, waaronder de Weitemanslanden bij Vriezenveen, het Manderveen bij Tubbergen, het Boerenbroek en het Arrierveld. Overigens hebben de ontginningen, verricht vanuit de werkverschaffing en onder leiding van de ontginningsmaatschappij, veel weg van een ruilverkaveling. Het enige verschil is dat het steeds gronden betrof die tot dan toe weinig productief gebruikt werden en nog nauwelijks in cultuur waren genomen. Zie ook Van den Bergh (2004), 97.

99. Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant en Vrije Twentsche courant, 13-01-1951.

100. Venneman (1941), 30.

101. Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 23-12-1921.

102. Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 26-05-1928.

103. Idem.

104. Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 27-03-1933.

105. Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 25-10-1929

106. Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 27-03-1933.

107. Idem. Bij een tweetal eigenaren lukte dit niet en is tot onteigening overgegaan. De oude eigenaren hielden het recht op terugkoop.

108. Hoogh, J., Sanders, D., & Het Oversticht (1950), 32.

109. Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 14-12-1934.

110. Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 22-06-1933.

er steeds meer aandacht voor het kleine-boerenvraagstuk.⁹⁶ Het relatief grote aantal boeren met minder dan 5-10ha grond had het economisch zwaar. De versnippering en de 'ongunstige bedrijfsverkaveling met slechte bereikbaarheid van vele percelen' bleven - ondanks modernisering op ander gebied - bestaan.⁹⁷ In 1924 werden de eerste grondslagen voor ruilverkavelingen gelegd, maar deze zouden vooral invloed hebben op de periode na WO II.⁹⁸

Agrarische modernisering in Vriezenveen

In het Vriezenveense veenontginningslandschap vonden tussen 1890-1954 vrijwel geen agrarische modernisering plaats. Het 'land der duizend bruggen', zoals het gebied genoemd werd in een krantenartikel, was sterk versnipperd.⁹⁹ De lange, smalle kavels, van gemiddeld 14m breed en 4-5km lang, waren via bruggetjes met elkaar verbonden. Om deze afstand te overbruggen was men zo'n twee uur kwijt.¹⁰⁰ Met de 'zeer verspreide ligging van het grondeigendom' en de percelen 'met 'een zoodanigen ongunstigen vorm' of 'zo klein' van formaat, zou van een 'loonend bedrijf geen sprake' kunnen zijn.¹⁰¹ Door veenoxidatie daalden de bouwlanden bovendien, waardoor veel percelen te nat werden voor akkerbouw. Daar moest worden omgeschakeld naar grasland. Het verlies aan bouwlanden werd gecompenseerd door nieuwe ontginningen.

Ontginning van de Weitemanslanden

De grootste modernisering vonden plaats op de tot dan toe weinig productieve moerasgronden. Toen in 1926 de N.V. Ontginningsmaatschappij Overijssel werd opgericht, behoorde de Vriezeveense Weitemanslanden tot één van de eerste gebieden die men op het oog had om

mee aan de slag te gaan.¹⁰² Dit 'waar moeras' van 600ha groot zou men met behulp van zoveel mogelijk 'werklozen uit de groote steden' verbeteren en geschikt maken voor zowel de grotere landbouwbedrijven als voor de stichting van enkele woningen ten behoeve van fabrieksarbeiders.¹⁰³ Tot die ontginning was het vrijwel ongeschikt voor de landbouw. 'Het complex was steeds zeer nat en drassig zoodat er niets groeide, dan wat wild gras.'¹⁰⁴ De waterhuishouding was lastig te reguleren, omdat 'beken en riviertjes uit Noord-Oost-Twente en Duitschland hun watermassa's over dit gebied uitstorten'.¹⁰⁵ Natuurlijkhebbers kwamen er echter graag, omdat het gebied een geliefde vogelbroedplek was.¹⁰⁶

Voor het gebied ontgonnen kon worden, moest eerst een schikking worden getroffen met de enkele honderden eigenaren van de ca. 2800 percelen.¹⁰⁷ De landschapscommissie van het Oversticht werd gevraagd het natuur- en landschapsschoon in kaart te brengen. Het was één van de eerste keren dat het Oversticht bij een werkverschaffingsproject betrokken werd. De stichting pleitte onder andere voor behoud van een klein natuurgebiedje in het midden van de Weitemanslanden, de Kooypas - met positief resultaat. Trots meldde het Oversticht in haar jubileumboek: 'Het is [het Oversticht] mogen gelukken om de zeer fraaie Kooypas [een plas in de kern van dit gebied] met de oeverlanden als natuurreservaat te mogen behouden.'¹⁰⁸ Het behoud van het gebied zou ook bijdragen aan de aantrekkelijkheid van de omgeving.¹⁰⁹ Daar hield het niet op met de invloed van het Oversticht, zo bleek uit de voorwaarden voor uitgifte van de gronden: 'De gronden worden alleen uitgegeven op voorwaarde, dat de eigenaren zich voor bebouwing e.d. hebben te houden aan de aanwijzingen van Schoonheidscommissie en landschapscommissie van het Oversticht, zoodat in de toekomst een homogeene aantrekkelijk geheel zal ontstaan.'¹¹⁰

Afb. 4.20

Voor de ontginningen van de Weitemanslanden bestond het landschap nog uit uitgestrekte veenmoerassen, waar vanaf het voorjaar eenjarig wollegras en veenpluis bloeiden.

Afb. 4.21

De lange veenkavels waren ca. 7m breed en 4 á 5 km lang.

Afb. 4.22

Videostill uit een promotiefilmpje over de Weitemanslanden (daterend van na de oorlog)

Afb. 4.23

Tijdens grootschalige werkverschaffingsprojecten werd het landschap in enkele jaren getransformeerd. Vermoed wordt dat deze foto de arbeiders van de ontginning van het Oldenzaalse veen betrof.

Agrarische modernisering in Lonneker/Losser

In het deelgebied op de grens van Lonneker en Losser waren de arealen weiland en bos flink toegenomen ten opzichte van 1890. Procentueel was het areaal weiland sterker toegenomen dan het areaal bos, maar toch waren het de ontginningen voor boscultuur die het landschap het meest domineerden en bovendien op de meest grootschalige wijze werden aangepakt. Beide ontwikkelingen beschrijf ik kort.

Van heide naar weiland

In 1890 lag het grootste deel van de woeste gronden er nog altijd onontgonnen bij.¹¹¹ Rond 1900 zou daar verandering in komen. De op-richting van het coöperatiewezen maakte de weg vrij voor het gebruik van kunstmest, ook voor de kleinere boeren. Tot dan waren schapen belangrijke mestproducenten. In 1905 viel in *Ons Blad* te lezen: 'Kunstmest heeft het vertrouwen van alle boeren gewonnen, en tegenwoordig hoeft men geen gebrek meer aan mest te hebben. Schapen worden afgeschaft.'¹¹² Vanaf 1913 stelde de Overijsselsche Landbouwmaatschappij een speciale kunstmestcommissie in, die tot doel had ervoor te zorgen 'dat de landbouwer kreeg, wat hij noodig had'.¹¹³

Langzaam raakten de boeren over rationalisering en modernisering. Boeren lieten bijvoorbeeld hun melkopbrengst wegen en het vetgehalte onderzoeken.¹¹⁴ Stallen werden gemoderniseerd.¹¹⁵ Akkerbouw maakte langzaam plaats voor de melkveehouderij.¹¹⁶ Toch duurde het nog tot midden jaren dertig totdat het grootste deel van alle heidegronden in het gebied was ontgonnen.¹¹⁷

Boscultuur

De meeste boeren legden zich niet toe op boscultuur. Dit vergde een investering in de toekomst, een luxe die veel boeren zich niet konden permitteren. Boscultuur was dan ook vooral voorbehouden aan de grondbezittende fabrikanten uit de regio, maar ze gingen hierin voortvarend te werk. De voortrekkers waren de A.J. Blijdenstein en A.Ledeboer. Blijdenstein

was in die periode voorzitter van de Heidemaatschappij, Ledeboer vervulde diezelfde taak bij de Enschedese afdeling van die maatschappij.¹¹⁸ In 1892 kocht Ledeboer de tot dan toe enige onverdeelde grond van het Oldenzaalse Veen van de gemeente Oldenzaal voor f60,- per hectare.¹¹⁹ Hij was voornemens om deze te beplanten met dennen. Ruim een jaar later bleek dat hij zich niet bepaald geliefd maakte, omdat zijn plannen tot ontwatering van het veen zouden leiden tot wateroverlast in het aangrenzende buurtschap Lindermaten.¹²⁰ Hierdoor zou de 'hooibouw aldaar bij natte jaren totaal [...] mislukken en bij droge jaren alsnog voor het grootste gedeelte'.¹²¹

Zowel Blijdenstein als Ledeboer schakelden de Heidemij in voor het opstellen van advieswerk, maar stelden een eigen 'boschbaas' aan voor het leiden van de ontginningen. Met be-

Rechtsboven afb. 4.24

Bosweg op De Snippert

Linksonder afb. 4.26

De boscultuur met monocultuur van dennen leverde niet de 'schoonste' en meest vitale bossen op en werd daarom later vervangen door boscultuur met onderzaaiing.

111. Het Tijdschrift der Nederlandsche Heidemaatschappij meldde in 1890 dat de ontginningen die dan plaatsvinden voornamelijk door fabrieksarbeiders wordt verricht die een woning buiten de stad kregen toegewezen en daar met wat land- en tuinbouw voor eigen gebruik hun levensonderhoud wat aanvullen. De eigenerfden (grotere boeren) laten hun woeste gronden dan nog onproductief liggen. xxxi.

112. *Ons Blad* werd uitgegeven door de Lonneker Landbouwersbank en Handelsvereniging. Via: Buursink (1956), 79. De coöperatie heeft zelf sterk bijgedragen aan het stimuleren van het kunstmestgebruik. In de eerste plaats door het verschaffen van leningen en gezamenlijk inkopen van kunstmest, maar ook door het aanleggen van proefvelden waar de werking van kunstmest werd beproefd en bewezen.

113. HCO Toegangsnr. 0330.1, inv.nr. 1006, *De Kunstmestcommissie, doel en werkwijze*.

114. Buursink (1956), 202. Het betreft een briefwisseling uit 1903.

115. Buursink (1956), 231. Vanaf 1909 verdween de potstal langzaam uit Twente.

116. Buursink (1956), 231. Zie ook het verslag van den toestand der gemeente Lonneker, HCO Toegangsnr 0025, inv.nr 9632. In 1919 bezit de gemeente Lonneker in totaal 2533ha bouwland tegen 3279ha hooi- en weiland.

117. Zie topografische kaart ca. 1935.

118. A.J. Blijdenstein is voorzitter van 1889 tot zijn overlijden in 1896. A. Ledeboer wordt in 1896 Commissaris van de landelijke tak. In 1897 overlijdt hij.

119. Rotterdamsch nieuwsblad 02-05-1892. Het ging om zo'n 200ha, Tubantia, 25-01-1893.

120. Tubantia 13-05-1893.

121. Tubantia 17-05-1893.

hulp van een ploegwerktuig en een zesspan ossen werden grote arealen heide omgeploegd. In de omgeving van Enschede waren in 1890 meerdere fabrikanten actief met het ontginnen van gronden. Samen ontgonnen ze ongeveer 50ha per jaar, met een uitschieter van 110ha in 1894.¹²²

Na het overlijden van Blijdenstein en Ledeboer, in respectievelijk 1896 en 1897, zetten hun nabestaanden deze ontginningen voort en breidden ze het grondbezit verder uit. De ontginningcapaciteit voor Lonneker bleef rond de 50ha per jaar steken.¹²³ Doordat ontginningen niet gelijkmatig verdeeld waren over de gemeente, konden ze lokaal een grote impact hebben. Het areaal bos was toegenomen van 89,4ha in 1890 tot meer dan 200ha in 1907.¹²⁴

Van boscultuur naar natuurschoon

De dennenbossen werden aangelegd met een economisch doel, maar de houtverkopen bleef uiteindelijk zeer beperkt. Alleen tijdens periodes van grote schaarste - de Eerste Wereldoorlog en tijdens de economische crisis van de jaren dertig - vonden deze plaats.¹²⁵

Opvallend is dat veel erfgenamen van de ontginners van het eerste uur zich later ontpopten tot voorvechters van behoud van het natuurschoon.¹²⁶ Toen in 1928 de Natuurschoonwet van kracht werd, behoorden de landgoederen van de Blijdensteins, het Haagsche Bosch onder Lonneker en De Snippert onder Losser tot de eerste die zich onder deze wet openstelden.¹²⁷

4.3 Reconstructie fysieke landschap

Voor de reconstructie van het landschap is gebruikgemaakt van de topografische kaart die in 1954-1955 werd uitgebracht, waar mogelijk aangevuld met fotomateriaal.

Grondgebruik, houtopstanden en openheid

Tot de werkverschaffingsprojecten in de jaren dertig bestond het Twentse landschap feitelijk nog voor een heel groot deel uit woeste gronden. Vanaf 1928 werden de woeste gronden in een versneld tempo ontgonnen, zodat in 1938 nog maar een fractie van de woeste gronden resteerde. Afhankelijk van de waterhuishouding waren deze gronden omgezet naar weiland (relatief nat) of boscultuur (relatief droog). Er werd niet langer onderscheid gemaakt tussen weiland en hooiland. Er was maar één soort grasland en dat was weiland.

Ten opzichte van 1890 was er een sterke verschuiving te zien met betrekking tot houtopstanden. Houtwallen werden in toenemende mate geruimd en vervangen door prikkeldraad. Deze ontwikkeling was het sterkst ten tijde van de werkverschaffingen in de jaren dertig.

Door de heide-ontginningen naar boscultuur werd het areaal bos sterk uitgebreid, waardoor grote, aaneengesloten bossen ontstonden. De fijnmazige structuur van het houtwallenlandschap maakte plaats voor robuustere structuren. Dit had een effect op de mate van openheid. De 'onafzienbare' vlaktes van heide met bosschages maakten plaats voor duidelijk afgebakende 'kamers' van grasland, omringd door dichte bossen.

122. *Tijdschrift der Nederlandsche Heidemaaatschappij* 1890, xxxi.

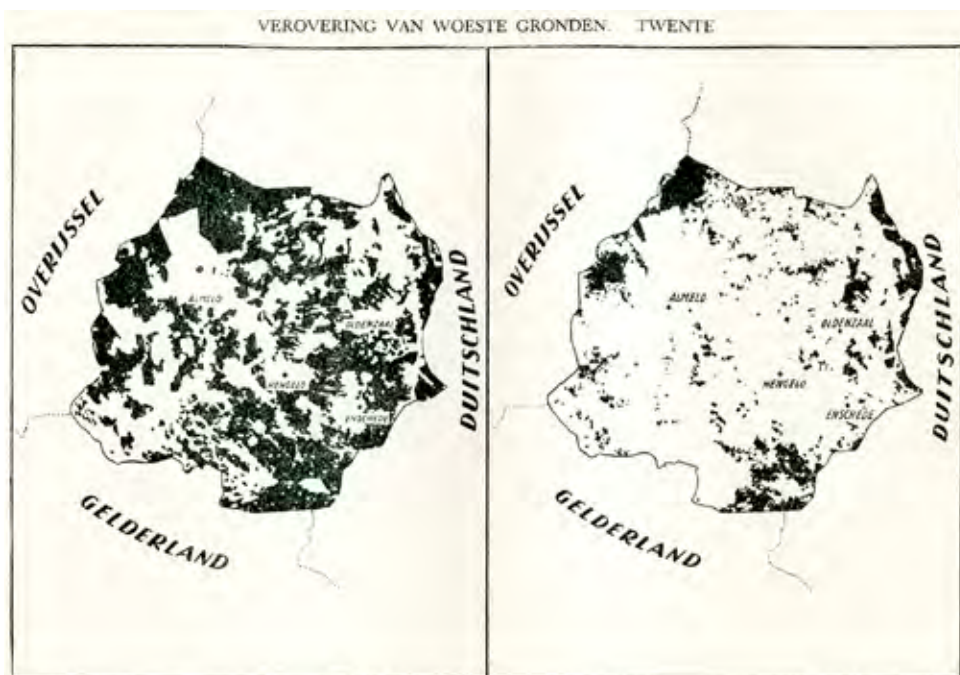
123. De opgaven van de jaarlijks ontgonnen gronden zijn terug te vinden in de gemeentelijke verslagen, HCO, Toegangsnr. 0025, inv. nr. 9622-9635. Enkele voorbeelden: 1913 40ha, 1915 20ha, 1925 70ha, 1926 60ha, 1927 25ha. De opgave voor 1894 is afkomstig uit *Tijdschrift der Nederlandsche Heidemaaatschappij* 1894, lvi. Er zijn geen gegevens voor de periode van de werkverschaffing.

124. Op de topografische kaart van 1907 is het bos al te zien. Alleen de Judithhoeve ontbrak nog.

125. Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 22-03-1918; Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 15-02-1936; Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 15-12-1937; Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 12-02-1937; Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 17-02-1940.

126. Het zal zeker niet alleen om het natuurschoon zijn gegaan, want de wet bood ook belastingvoordelen. Desondanks komen de fabrikantenfamilies ook veelvuldig terug in communicatie over bescherming van natuurschoon.

127. Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 09-03-1932.

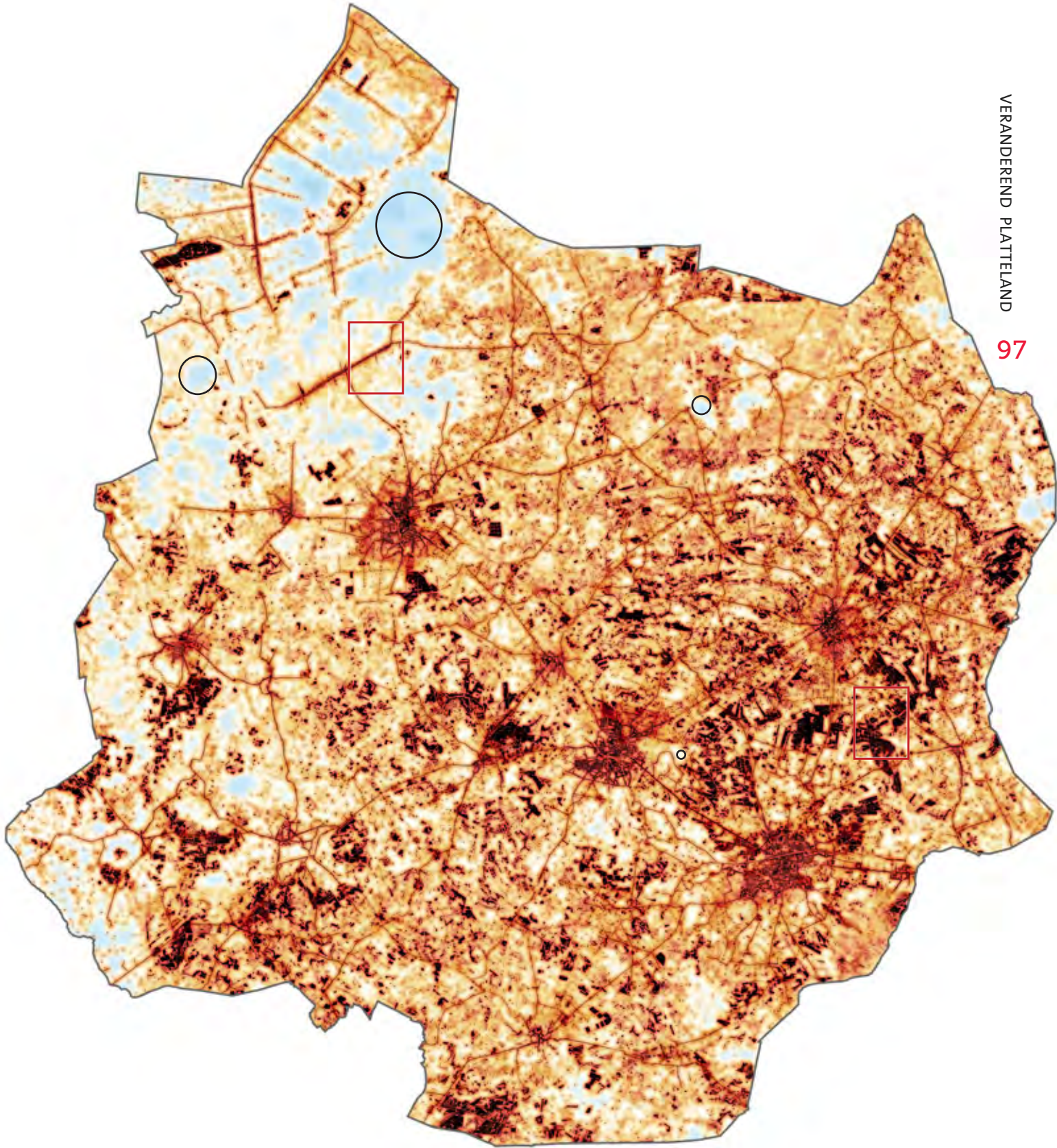
Afb. 4.27
'Verovering van woeste gronden in Twente', 1888-1938, afkomstig uit een jubileumboek van de Heidemij, *De Gulden Spade*.

4.29. Dichtheid opgaande beplantingselementen 1954

1:250.000

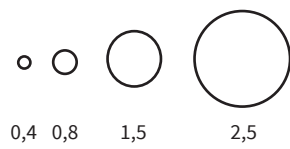
 Opgaande beplanting

4.30 Openheid 1954

- Zeer open
- Open
- Halfopen
- Enigszins gesloten
- Gesloten
- Zeer gesloten (bos)

Schaalniveaus [km]

1:250.000

Reconstructie van het landschap van Lonneker/Losser rond 1954

Grondgebruik

In 1954 verschilde het grondgebruik in het deelgebied Lonneker/Losser sterk met dan van 1890. Het areaal woeste grond was afgenomen van bijna 70% in 1890 tot 5,5% in 1954. Hiervoor in de plaats waren weilanden gekomen, die in areaal toe waren genomen van 0,8% in 1890 tot 36% in 1954, en (hakhout)bossen, waarvan het areaal bijna verdubbelde. Ook infrastructuur vroeg meer grond.

Openheid

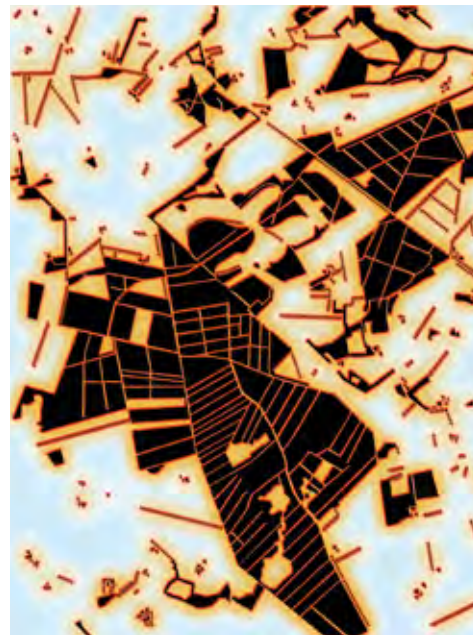
Door de toename van het areaal bos en de aanplant van houtwallen rondom weilanden en bomen langs wegen was de openheid van het gebied sterk afgenomen. Van een grootschalig landschap met verre zichtlijnen (ruim 3km) in 1890, kan in 1954 nog maar vanaf één punt maximaal 1,3km ver gekeken worden. Over het algemeen is het zichtveld veel beperkter dan dat.

Percelerling

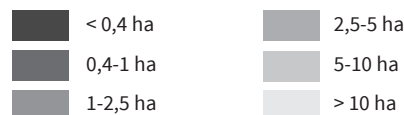
Sinds 1890 was de percelerling kleinschaliger geworden, van gemiddeld 1,73 ha in 1890 naar 1,19 ha in 1954. Dit had een grote impact op de omgeving. Hoewel de woeste grond in 1890 al wel was verdeeld, was dat niet of nauwelijks te herkennen aan perceelsafscheidingen. In 1954 waren die wel duidelijk zichtbaar, door de aanwezigheid van houtwallen, prikkeldraad en droge greppels.¹²⁸

128. Watervoerende sloten kwamen in dit deelgebied weinig voor.

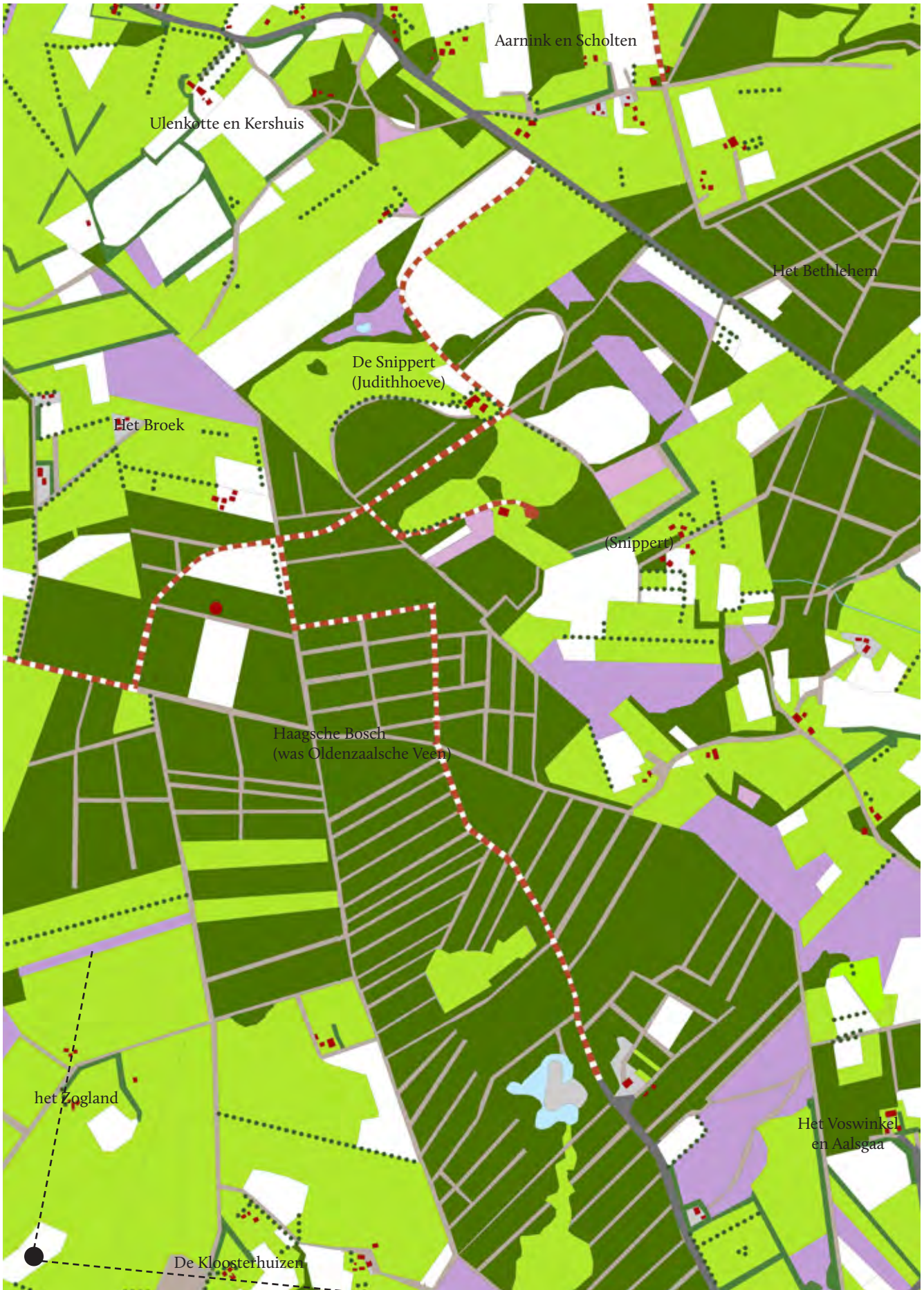
Afb. 4.30 Openheid Lonneker/Losser 1954.

Afb.4.31 Perceelsgrootte Lonneker/Losser 1954.

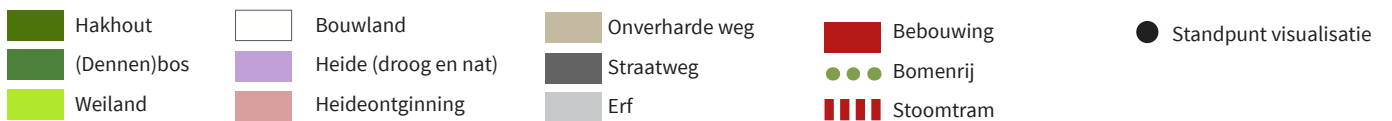

Bodemgebruik 1890 (in % van totaal)	Bodemgebruik 1954 (in % van totaal)	Verandering tov 1890	Openheid 1890	Openheid 1954	Percelen 1890 (in ha)	Percelen 1954 (in ha)
Bouwland 13,7%	Bouwland 13,1%	-2,2%	Maximale zichtlijn 3,3 km	Maximale zichtlijn 1,3 km	Mean value 1,73 Median value 0,81	Mean value 1,19 Median value 0,63
Weiland 0,8%	Weiland 36,0%	+4244,6%				
Heide 69,9%	Heide 5,5%	-92,0%				
Hooiland 0,4%	Hooiland 0%	-100%				
Hakhout en bos 13,5%	Hakhout en bos 36,4%	+174,6%				
Bebouwing <0,1%	Bebouwing 0,3%	+150,0%				
Overig 4,2%	Overig 8,8%	+375,0%				

1:3.000

4.32 Grondgebruik 1954

Afb. 4.33

Vogelvlucht-3D reconstructie van het landschap van Lonneker/Losser in 1954, vanuit het standpunt gemarkeerd op kaart 4.32

129. Waaronder het gebied De Kooyplas.

Reconstructie van het landschap van Vriezenveen rond 1954

Grondgebruik

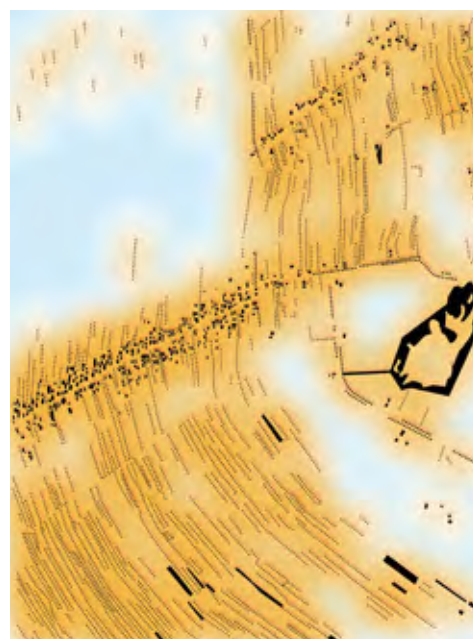
Ook in Vriezenveen verschilde het landschap van 1954 van dat van 1890, al waren de veranderingen minder ingrijpend. Zo bleef het areaal bouwland vrijwel gelijk. Wel vond er, met name in de omgeving van de bebouwing, een verschuiving plaats van bouwland naar weiland. Door oxidatie van het veen had namelijk verdere bodemdaling plaatsgevonden, waardoor het reliëf van het onderliggende zandlandschap steeds meer het bodemgebruik ging bepalen. Daar waar lokaal kleine dekzandkopjes lagen, kon men nog akkerbouw bedrijven. De nog woeste veen- en heidegronden uit 1890 waren in 1954 vrijwel alle omgezet in bouw- of weiland. De woeste gronden die resteerden, werden deels als particulier natuurreservaat beheerd.¹²⁹

Openheid

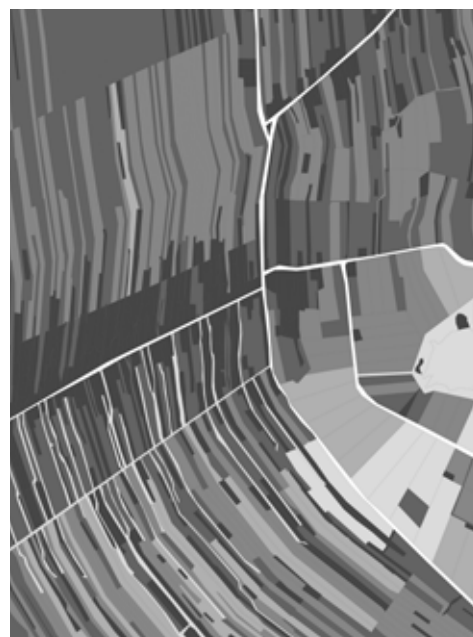
Vriezenveen bleef een landschap van grote contrasten. Het grote, open bouwlandcomplex in het noordwesten lag naast de kleinschalige, met elzensingels verdichte weilanden aan de zuidkant van Vriezenveen en rondom buurtschap de Pollen. Deze elzensingels waren relatief transparant, maar doordat het er veel waren, was het zicht toch sterk beperkt. De Weitemanslanden waren relatief open, maar minder open dan de bouwlanden in het noorden. Langs de wegen waren bomen geplant. Dat kwam elders in Vriezenveen niet voor.

Percelering

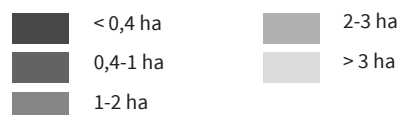
Er waren tussen 1890-1954 kleine verschuivingen geweest, als gevolg van erfdeling, maar ook samenvoeging van percelen. Dit verschil zal echter nauwelijks merkbaar zijn geweest. Het grote contrast in percelering tussen de Weitemanslanden en de rest van het gebied moet wel in het oog zijn gesprongen. Zowel de grootte van de percelen als verkavelingsrichting week af.

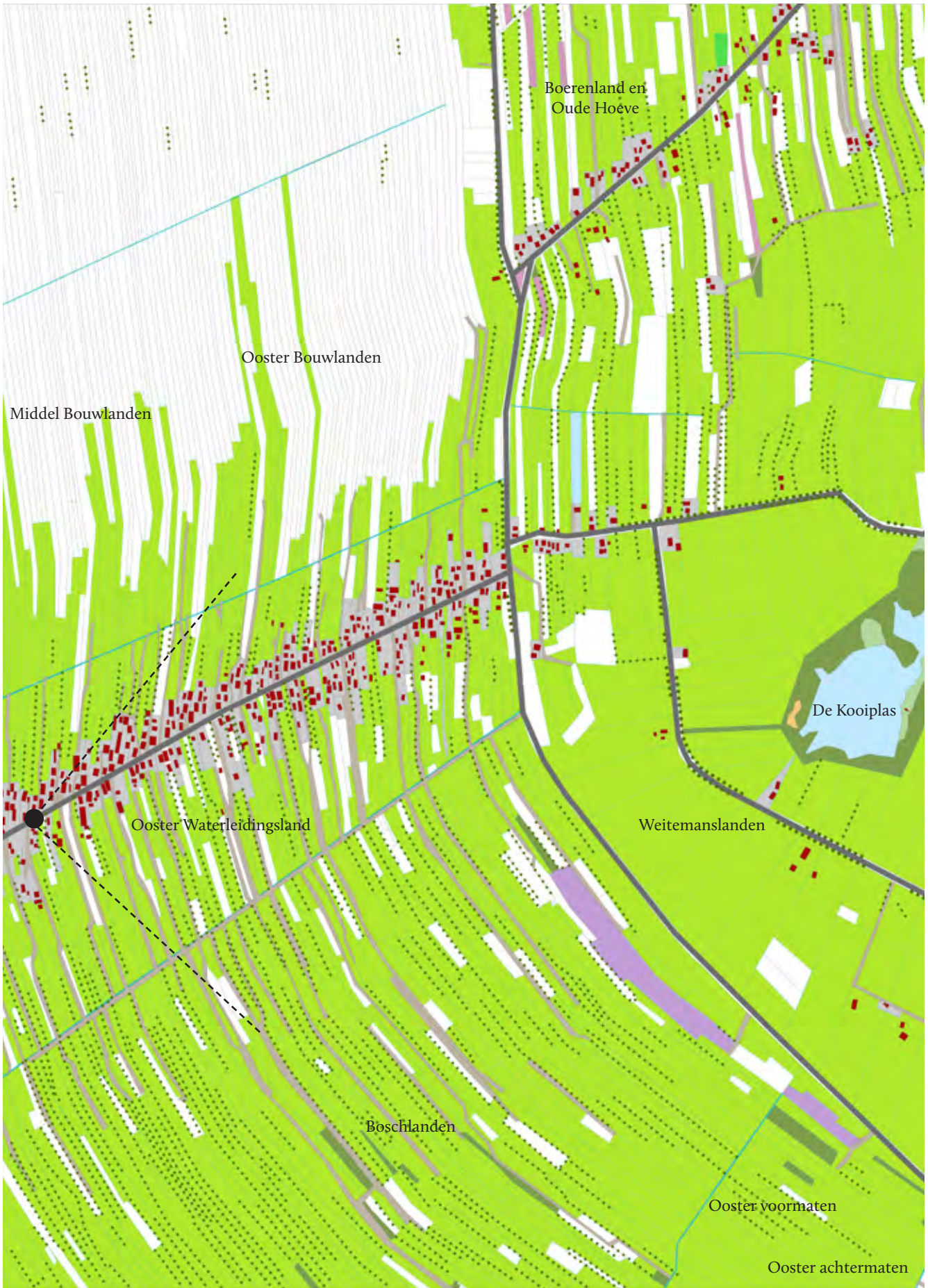
Afb. 4.34
Openheid Vriezenveen 1954

Afb. 4.35
Perceelsgrootte Vriezenveen 1954

Grondgebruik 1890 (in % van totaal)	Grondgebruik 1954 (in % van totaal)	Verandering tov 1890	Openheid 1890	Openheid 1954	Percelen 1890 (in ha)	Percelen 1954 (in ha)
Bouwland 25,1%	Bouwland 26,4%	+4,5%	Maximale zichtlijn 3 km	Maximale zichtlijn 1,3 km	Mean value 0,27 Median value 0,11	Mean value 0,49 Median value 0,28
Weiland 27,9%	Weiland 60,7%	+117,0%				
Woest 25,5%	Woest 1,0 %	-96,0%				
Hooiland 16,2%	Hooiland 0%	-100%				
Hakhout en bos 1,5%	Hakhout en bos 1,4%	-5,9%				
Bebouwing 0,5%	Bebouwing 0,9%	+76,5%				
Overig 3,3%	Overig 9,6%	+230,0%				

4.36 Grondgebruik Vriezenveen 1954

1:3.000

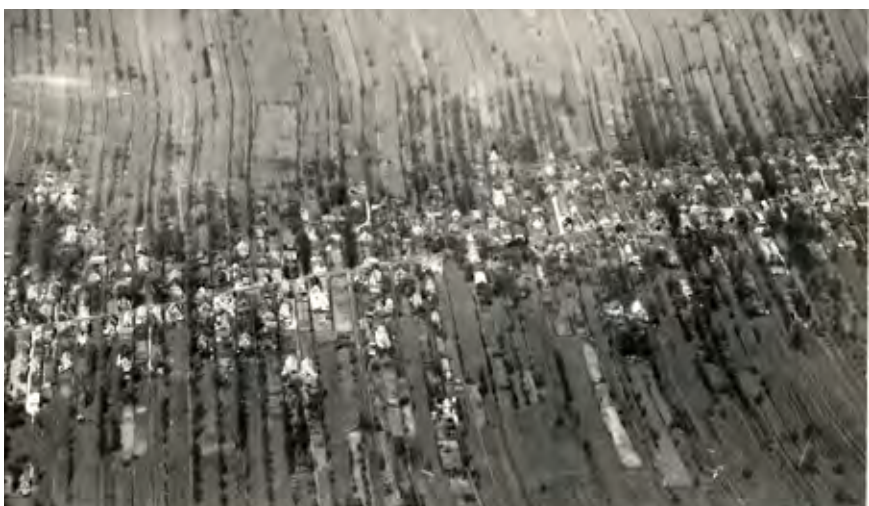
Afb. 4.37
Vogelvlucht-3D reconstructie van het landschap van Vriezenveen in 1954, vanuit het standpunt gemarkeerd op kaart 4.36

Vriezenveen voor de ruilverkaveling

Afb. 4-38

Er stonden soms wel drie tot vier boerderijen achter elkaar op percelen die vaak maar 14, soms zelf slechts 7 meter, breed waren.

Afb. 4-39

Vriezenveen werd in krantenartikelen wel een 'stokkam' genoemd. Het lintdorp van bijna 5 kilometer lang had aan beide zijden smalle percelen van enkele kilometers lang. Boeren bezaten zowel bouwland aan de noordzijde van het lint als grasland aan de zuidzijde en wat veengrond voor de turfwinning. Die percelen lagen door vererving en huwelijken vrijwel nooit naast elkaar. Het bezit was daardoor sterk versnipperd.

Afb. 4.40

De lange percelen waren overdwars doorsneden door enkele waterleidingen, die - vanaf het dorp geteld - de eerste, tweede en derde waterleiding werden genoemd. Om op het land erachter te kunnen komen, lagen er in elke waterleiding ongeveer 200 bruggen. Vriezenveen stond daardoor ook bekend als 'Het land der 1000 bruggen'. De houtwallendichtheid nam af per waterleiding. Tot de eerste waterleiding waren er veel houtopstanden, tussen de tweede en derde was dat al veel minder en na de derde was het landschap relatief kaal.

Afb. 4.41

Langs de sloten aan de zuidzijde was het landschap erg gesloten, vanwege de boom- en struikopslag. Met name in de zomer, als alles in het blad stond, kon je vaak nauwelijks verder kijken dan het volgende perceel.

Afb. 4.42 en 4.43

In het artikel in het Tijdschrift van de Leefomgeving uit 1957, waarbij de foto links van de 'slechte weg in Vriezenveen' is geplaatst, leest men het volgende: 'Wat de toestand van de wegen betreft, zit Overijssel letterlijk en figuurlijk in het moeras.' De natuurlijke omstandigheden maakten dat grote delen van de provincie bij langdurige regen met ernstige wateroverlast te kampen hadden. De overvloedige (zomerse) regenbuien uit de jaren 1954 en 1956 hadden de nodige mislukte oogsten tot gevolg. In Vriezenveen zou het natte jaar van 1954 een belangrijke motivatie zijn geweest om voor de ruilverkaveling te stemmen.

4.4 Landschapsbeleving 1891-1954

Voor de reconstructie van de landschapsbeleving in de periode 1891-1954 is gebruikgemaakt van een groot aantal contemporaine bronnen.¹³⁰

In deze bronnen is een sterke toename te zien van het *benoemen* en het *beschrijven* van landschappelijke veranderingen: het landschap zoals het was en hoe het is geworden of het landschap zoals het is en hoe men denkt dat het gaat worden als de plannen doorgaan. Deze veranderingen liet de mensen doorgaans niet onverschillig. Men waardeerde het landschap na verandering meer of juist minder.

In het vorige hoofdstuk is het jaartal 1865, als 'knip' gehanteerd in de landschapswaardering, omdat toen de tijdgeest, als gevolg van de industrialisatie, sterk begon te veranderen. Wat betreft de periode 1891-1954 is het logischer om het moment van de daadwerkelijke landschappelijke verandering als omslagpunt te kiezen en een indeling te maken in 'waardering in het landschap voor verandering' en 'waardering in het landschap na verandering'.¹³¹

Waardering van verschillende landschapstypen

Kampen- en essenlandschap

Het Twentse kampen- en essenlandschap genoot grote en unanieme waardering onder zowel boeren, burgers als buitenstaanders. Men roemde onder andere de hoge essen met 'bekoorlijke' wuivende rogge, de grote hoeven tussen hoog opgaand geboomte, de schilder-

achtige essen en vergezichten.¹³² De burgers en buitenstaanders benadrukten vooral de esthetische kwaliteiten, de boeren met name de goede oogst.¹³³ De schaarse negatieve reacties vanuit de boerengemeenschap waren puur gericht op de bedrijfsvoering. Ze hadden bijvoorbeeld betrekking op vervuiling van de grond of de aanwezigheid van oerbanken.¹³⁴

Veranderingen aan het kampen- en essenlandschap werden in deze periode niet zo heel vaak benoemd. Op kleine schaal werden al wel enkele ruilverkavelingsplannen gemaakt, waar de boerengemeenschap duidelijk positiever op reageerde dan de burgers en de buitenstaanders.¹³⁵ Boeren waren blij met kleine modernisering die het leven eenvoudiger maakten.¹³⁶

Veenontginnings- en vervinglandschap

Het veenlandschap komt enkel voor in de omgeving van Vriezenveen en werd daardoor veel minder vaak in bronnen genoemd dan het kampen- en essenlandschap. In tegenstelling tot het essenlandschap, dat men unaniem positief waardeerde, riep het veenlandschap meer gemengde gevoelens op.

Vooraf over het vervinglandschap waren de meningen verdeeld. Men wist niet zo goed wat men ervan moest vinden en vond het landschap 'eigenaardig en enigszins melancholiek', van een 'ongeciviliseerde schoonheid' of met 'een geheel aparte bekoring'.¹³⁷ Over de turfwinning was men stellig: dit zou niet meer van deze tijd zijn.¹³⁸

Over het veenontginningslandschap, met de weelderige plantengroei langs de slootkanten, waren burgers en buitenstaanders duidelijk po-

130. Om zoveel mogelijk perspectieven te verzamelen, maakte ik gebruik van oa. plaatsbeschrijvingen (toeristenfolders), bijdragen van natuurliefhebbers, krantenberichten, gemeenteverslagen, poëzie, folkloristische literatuur, e-documenten, reisverslagen, landbouwverslagen, etc. De waardeoordelen over de verschillende landschappen zijn als volledig citaat opgenomen in bijlage 5. Daarnaast zijn ze - voor zover een locatie bekend was - verwerkt in een landschapswaarderingkaart van Twente (afb. 4.40) en tabellen van de landschapswaardering per subgroep, per landschapstype.

131. Wanneer een waardeoordeel werd uitgesproken over een plan voor verandering, is dit ingedeeld bij 'waardering na verandering'. In deze paragraaf wordt een andere indeling in landschapstypen gehanteerd dan in paragraaf 3.4. De verschillende typen woeste gronden (heide, broekgronden/ moeras en veen) werden niet anders gewaardeerd. Een samenvoeging tot 'woeste gronden'. De hooi-, wei- en groenlanden werden vanaf ca. 1910 door 'verbeteringen' (oa. door kunstmestgebruik) niet meer apart onderscheiden van weilanden. Deze zijn samengevoegd tot 'weilanden'. Daarnaast gaven de bronnen aanleiding tot de introductie van een viertal nieuwe categorieën, te weten: 'het beekdal-landschap' (beken en aangrenzend oeverland), 'kleine houtopstanden' (houtwallen, erfbeplanting, singels, wegbepantingen) en 'boscultuur'. Deze laatste categorie week in zoverre af van het bos, zowel in natuurwaarden, esthetische waarden als gebruikswaarde dat deze duidelijk anders gewaardeerd werd en daardoor beter apart beschreven kon worden.

132. Oa. Anrooy (1917), 360; Dingeldein (1959, geschreven voor 1954), 3; Deirse (1925), 8; Nieuwsblad van het Noorden 04-08-1934; Blink (1902-1906), 218; Heimans (1899), 291.

133. Oa. Dingeldein (1952), 91; Elderink (1924), 94;

134. Staatscommissie landbouw (1912), 372, 373.

135. De Hoogh, Sanders & Het Oversticht (1950), 96, 98; HCO Toegangsnr 0025, inv.nr. 19127 (1934), 20.

136. Uitspraak tijdens een vergadering van de Loncker landbouwersbank in 1906, via: Meijer (1907), 135.

137. Oprechte Haarlemsche courant 30-04-1941; Oprechte Haarlemsche courant 30-04-1941.

138. De Kampioen (1949), nr 10.

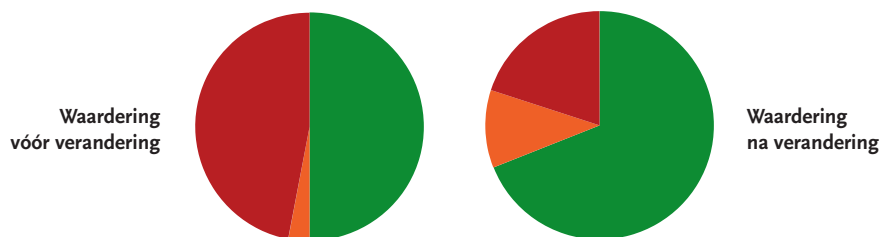
Afb. 4.44

Door de 'ontdekking' van het Twentse platteland als ongerept en authentiek landschap, maar ook door grootschalige veranderingen die in deze periode plaatsvonden, nam het aantal bronnen waarin geschreven werd over veranderingen in het Twentse landschap sterk toe. Het platteland moderniseerde en ook de sobere leefwijze werd langzaam minder sober. Op de foto een schaapskooi te Enschede (voor 1905).

Waardering vanuit verschillende perspectieven*
1891-1954

Perspectief	Landschapstype	Waardering voor verandering		
Boerenperspectief (1891-1954)	Kampen - en essenlandschap	3 positief, 1 neutraal, 1 negatief, totaal 5 bronnen	●	
	Veenontginnings- en verve- ningslandschap	0 positief, 0 neutraal, 2 negatief, totaal 2 bronnen	●	
	Bos	1 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 1 bron	●	
	Boscultuur	-		
	Woeste gronden	6 positief, 0 neutraal, 6 negatief, totaal 12 bronnen	●	
	Weilanden	2 positief, 0 neutraal, 2 negatief, totaal 4 bronnen	●	
	Beekdallandschap	0 positief, 0 neutraal, 1 negatief, totaal 1 bron	●	
	Kleine houtopstanden	2 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 2 bronnen	●	
	Infrastructuur	0 positief, 0 neutraal, 2 negatief, totaal 2 bronnen	●	
	Landgoed	-		
	Stad	-		
	Dorp	-		
	Cultuurlandschap	1 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 1 bron	●	
	Totaal voor verandering		15 positief (50%), 1 neutraal (3%), 14 negatief (47%), gebaseerd op in totaal 30 bronnen	

Perspectief	Landschapstype	Waardering na verandering		
Boerenperspectief (1891-1954)	Kampen - en essenlandschap	2 positief, 0 neutraal, 1 negatief, totaal 3 bronnen	●	
	Veenontginnings- en verve- ningslandschap	2 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 2 bronnen	●	
	Bos	1 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 1 bron	●	
	Boscultuur	1 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 1 bron	●	
	Woeste gronden	10 positief, 1 neutraal, 3 negatief, totaal 14 bronnen	●	
	Weilanden	1 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 1 bron	●	
	Beekdallandschap	1 positief, 1 neutraal, 1 negatief, totaal 3 bronnen	●	
	Kleine houtopstanden	2 positief, 0 neutraal, 1 negatief, totaal 3 bronnen	●	
	Infrastructuur	3 positief, 0 neutraal, 1 negatief, totaal 4 bronnen	●	
	Landgoed	-		
	Stad	0 positief, 1 neutraal, 0 negatief, totaal 1 bron	●	
	Dorp	-		
	Cultuurlandschap	1 positief, 1 neutraal, 0 negatief, totaal 2 bronnen	●	
	Totaal na verandering		24 positief (69%), 4 neutraal (11%), 7 negatief (20%), gebaseerd op in totaal 35 bronnen	

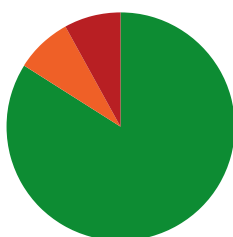

* De verzameling waardeoordelen over de verschillende landschapstypen, waar bovenstaande tabel op is gebaseerd, is opgenomen als bijlage 5. *Landschapsbeleving en waardering uit contemporaine bronnen, 1891-1954.*

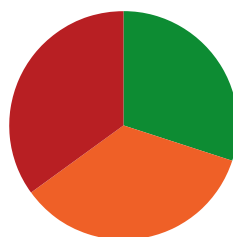
Perspectief	Landschapstype	Waardering voor verandering	
Burgergemeenschap (1891-1954)	Kampen - en essenlandschap	27 positief , 0 neutraal, 0 negatief, totaal 27 bronnen	●
	Veenontginnings- en verve- ningslandschap	1 positief , 1 neutraal , 0 negatief, totaal 2 bronnen	●
	Bos	24 positief , 0 neutraal, 0 negatief, totaal 24 bronnen	●
	Boscultuur	3 positief , 3 neutraal , 2 negatief, totaal 8 bronnen	●
	Woeste gronden	32 positief , 6 neutraal, 7 negatief, totaal 45 bronnen	●
	Weilanden	-	
	Beekdallandschap	7 positief , 0 neutraal, 0 negatief, totaal 7 bronnen	●
	Kleine houtopstanden	4 positief , 0 neutraal, 0 negatief, totaal 4 bronnen	●
	Infrastructuur	7 positief , 1 neutraal, 1 negatief, totaal 9 bronnen	●
	Landgoed	13 positief , 1 neutraal, 0 negatief, totaal 14 bronnen	●
	Stad	1 positief , 0 neutraal, 1 negatief, totaal 2 bronnen	●
	Dorp	4 positief , 1 neutraal, 2 negatief, totaal 7 bronnen	●
	Cultuurlandschap	4 positief , 0 neutraal, 0 negatief, totaal 4 bronnen	●
	Totaal voor verandering	127 positief (83%) , 13 neutraal (8,5%), 13 negatief (8,5%), gebaseerd op in totaal 153 bronnen	

Perspectief	Landschapstype	Waardering na verandering	
Burgergemeenschap (1891-1954)	Kampen - en essenlandschap	0 positief, 0 neutraal, 2 negatief , totaal 2 bronnen	●
	Veenontginnings- en verve- ningslandschap	0 positief, 1 neutraal , 0 negatief, totaal 1 bron	●
	Bos	4 positief , 1 neutraal, 1 negatief, totaal 6 bronnen	●
	Boscultuur	3 positief , 0 neutraal, 0 negatief, totaal 3 bronnen	●
	Woeste gronden	8 positief, 11 neutraal , 8 negatief, totaal 27 bronnen	●
	Weilanden	0 positief, 0 neutraal, 1 negatief , totaal 1 bron	●
	Beekdallandschap	0 positief, 6 neutraal , 4 negatief , totaal 10 bronnen	●
	Kleine houtopstanden	0 positief, 2 neutraal, 4 negatief , totaal 6 bronnen	●
	Infrastructuur	10 positief , 3 neutraal, 3 negatief, totaal 16 bronnen	●
	Landgoed	1 positief , 1 neutraal , 0 negatief, totaal 2 bronnen	●
	Stad	0 positief, 1 neutraal, 4 negatief , totaal 5 bronnen	●
	Dorp	0 positief, 4 neutraal , 1 negatief, totaal 5 bronnen	●
	Cultuurlandschap	0 positief, 0 neutraal, 2 negatief , totaal 2 bronnen	●
	Totaal na verandering	26 positief (30%), 30 neutraal (35%) , 30 negatief (35%) , gebaseerd op in totaal 86 bronnen	

Waardering
vóór verandering

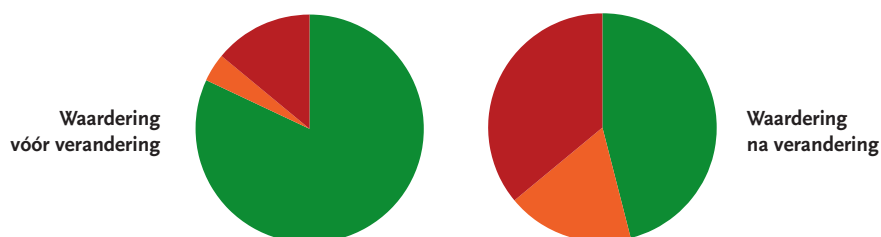
Waardering
na verandering

* De verzameling waardeoordelen over de verschillende landschapstypen, waar bovenstaande tabel op is gebaseerd, is opgenomen als bijlage 5. *Landschapsbeleving en waardering uit contemporaine bronnen, 1891-1954.*

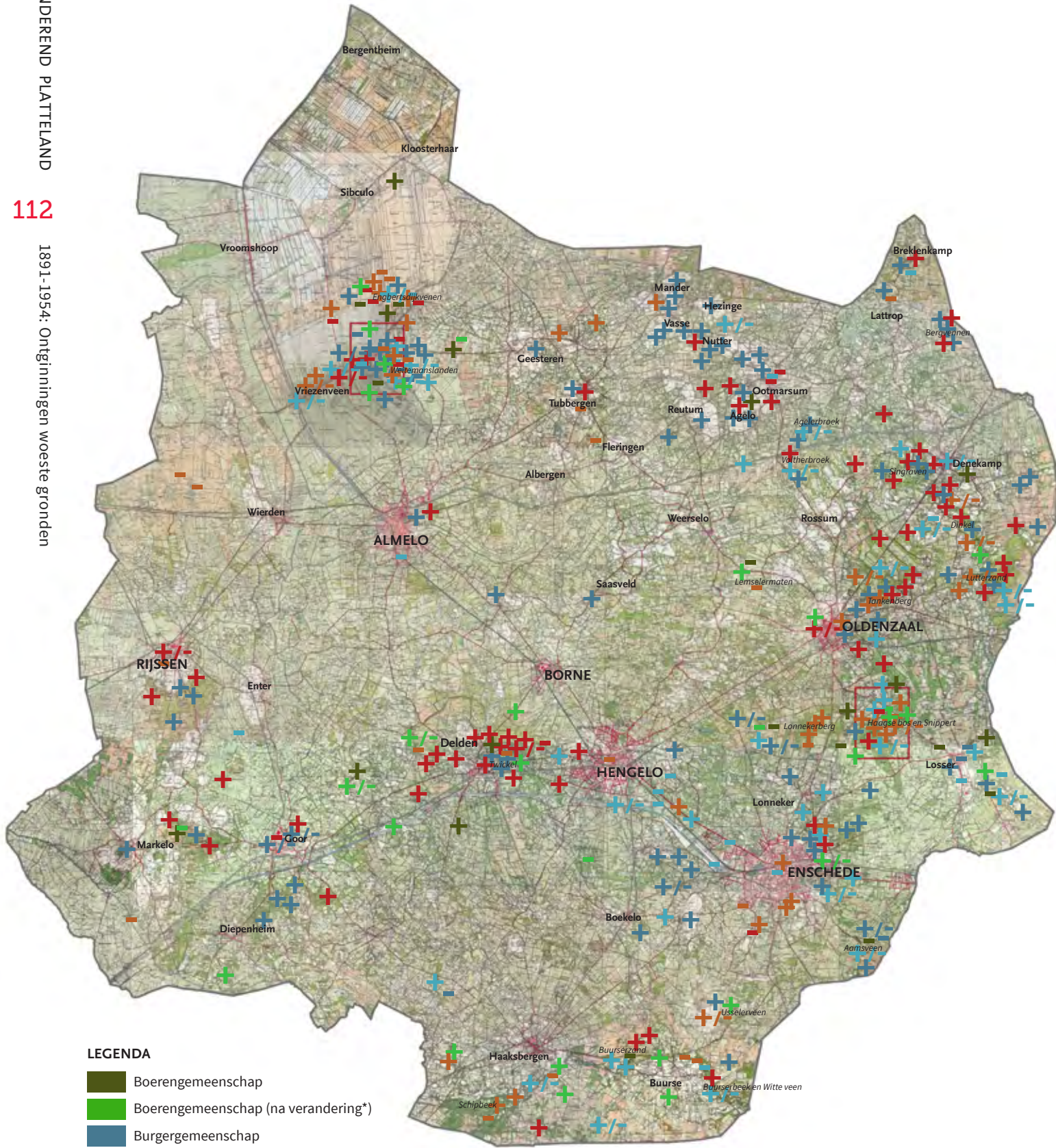
Perspectief	Landschapstype	Waardering voor verandering	
Buitenstaanders (1891-1954)	Kampen - en essenlandschap	12 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 12 bronnen	●
	Veenontginnings- en verve- ningslandschap	0 positief, 0 neutraal, 1 negatief, totaal 1 bron	●
	Bos	24 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 24 bronnen	●
	Boscultuur	3 positief, 2 neutraal, 0 negatief, totaal 5 bronnen	●
	Woeste gronden	32 positief, 6 neutraal, 7 negatief, totaal 45 bronnen	●
	Weilanden	4 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 4 bronnen	●
	Beekdallandschap	9 positief, 0 neutraal, 1 negatief, totaal 10 bronnen	●
	Kleine houtopstanden	3 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 3 bronnen	●
	Infrastructuur	0 positief, 0 neutraal, 3 negatief, totaal 3 bronnen	●
	Landgoed	5 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 5 bronnen	●
	Stad	0 positief, 1 neutraal, 1 negatief, totaal 2 bronnen	●
	Dorp	3 positief, 1 neutraal, 1 negatief, totaal 5 bronnen	●
	Cultuurlandschap	1 positief, 0 neutraal, 1 negatief, totaal 2 bronnen	●
	Totaal voor verandering	87 positief (82%), 4 neutraal (4%), 15 negatief (14%), gebaseerd op in totaal 106 bronnen	

Perspectief	Landschapstype	Waardering na verandering	
Buitenstaanders (1891-1954)	Kampen - en essenlandschap	0 positief, 2 neutraal, 4 negatief, totaal 6 bronnen	●
	Veenontginnings- en verve- ningslandschap	1 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 1 bron	●
	Bos	2 positief, 0 neutraal, 1 negatief, totaal 3 bronnen	●
	Boscultuur	6 positief, 3 neutraal, 4 negatief, totaal 13 bronnen	●
	Woeste gronden	12 positief, 3 neutraal, 10 negatief, totaal 25 bronnen	●
	Weilanden	4 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 4 bronnen	●
	Beekdallandschap	2 positief, 2 neutraal, 6 negatief, totaal 10 bronnen	●
	Kleine houtopstanden	-	
	Infrastructuur	4 positief, 1 neutraal, 1 negatief, totaal 6 bronnen	●
	Landgoed	5 positief, 2 neutraal, 0 negatief, totaal 7 bronnen	●
	Stad	1 positief, 1 neutraal, 1 negatief, totaal 3 bronnen	●
	Dorp	1 positief, 1 neutraal, 0 negatief, totaal 2 bronnen	●
	Cultuurlandschap	1 positief, 0 neutraal, 4 negatief, totaal 5 bronnen	●
	Totaal na verandering	39 positief (46%), 15 neutraal (18%), 31 negatief (36%), gebaseerd op in totaal 85 bronnen	

* De verzameling waardeoordelen over de verschillende landschapstypen, waar bovenstaande tabel op is gebaseerd, is opgenomen als bijlage 5. *Landschapsbeleving en waardering uit contemporaine bronnen, 1891-1954.*

Afb. 4.45 Landschapsbelevingskaart
1891-1954

LEGENDA

- Boerengemeenschap
- Boerengemeenschap (na verandering*)
- Burgergemeenschap
- Burgergemeenschap (na verandering*)
- Buitenstaanders
- Buitenstaanders (na verandering*)

* Onder verandering wordt ook verstaan 'het plan tot verandering'.

sitiever.¹³⁹

Het boerenperspectief liet een verschuiving in waardering zien ten opzichte van de periode 1800-1890. Toen waren de boeren overwegend positief over het veenontginningslandschap, maar dat sloeg in deze periode om naar negatief. De inefficiënte verkaveling leverde steeds meer problemen op en leende zich nauwelijks voor mechanisering.¹⁴¹ Verbeteringen of plannen daartoe werden dan ook positief beoordeeld.¹⁴²

Bos en boscultuur

Boscultuur had duidelijk een andere status dan bos en zijn daarom apart geïnventariseerd. Gemengd, oud loofbos kon, met name bij burgers en buitenstaanders, op grote waardering rekenen. Boscultuur week daarvan af, omdat het ging om relatief jong bos, aangeplant op heide-ontginningen. In de beginjaren werd bovendien vaak een monocultuur van grove den aangeplant, waardoor variatie ontbrak.

Een enkeling was blij dat de kale, dorre heide was vervangen door bos, maar een veel groter deel bleef kritisch over de jonge dennenbossen.¹⁴³ Men noemde ze 'eentonig', 'somber', 'doodsch', bossen met een zekere 'bekoring, al haalt 't niet in schoonheid bij een loofbosch'.¹⁴⁴ Nog kritischer waren de opmerkingen 'dennenakkers', 'onafzienbare dennenbosschen, nog akeliger dan kale vlakten' en 'dennenbosch, wensch ik alleen daar waar niets anders wil groeien'.¹⁴⁵

Boscultuur leverde eentonige bossen op, die, vanwege de monocultuur, gemakkelijk ten prooi vielen aan vraatschade door schadelijke insecten, wat zowel het aanzien als de houtopbrengst van de bossen niet ten goede kwam.¹⁴⁶ De aanleg concurreerde bovendien met het streven naar zoveel mogelijk productieve landbouwgrond.¹⁴⁷

De boerenstand was gematigd positiever, deels omdat ze zelf boscultuur bedreven, deels omdat er bijverdiend kon worden in de boscultuur bij de 'grote grondbezitters'.¹⁴⁸

Naarmate de bossen groeiden en er - door ander beheer - een gevarieerder loofbos ontstond, veranderden de inzichten.¹⁴⁹ Men beschouwde deze bossen van 'grote betekenis voor vreemdelingenverkeer en toerisme', die door het nieuwe beheer 'ontegenzeggenlijk aan bekoring' zouden hebben gewonnen.¹⁵⁰

Woeste gronden

De woeste gronden kregen in deze periode aanzienlijk meer waardering van de buitenstaanders, die hier tot 1890 nog uitgesproken negatief hierover waren. Van de, eentonige, dorre, ellendige, onafzienbare woestijn veranderden de woeste gronden rond 1900 eerst in 'primitieve natuurtafereelen' of gebieden 'waarin weinig opmerkenswaardig wordt aangetroffen'. Dankzij menig pleidooi van natuurliefhebbers werd dit al vrij snel

'een ideaal-heide', een 'woeste natte heide' vol 'aantrekkelijkheden voor een vriend van wilde natuur' of een 'brok wilde, ongestoorde natuur'.¹⁵¹

Onder burgers en buitenstaanders werd de liefde voor natuur steeds breder gedragen en daarmee nam de waardering voor de woeste gronden sterk toe.¹⁵² Hoe meer woeste gronden er door ontginningen verdween, hoe meer het behoud van de restanten onderdeel werd van het publieke discours:

'Ongetwijfeld zijn er velen, die in dit uitgestrekte moeras de nog ongerepte natuur zien, maar daartegenover staat de meening van anderen, die bij het aanschouwen van deze omgeving van een troosteloze woestij spreken. De vraag is nu maar wie gelijk heeft'.¹⁵³

Het discours werd overigens niet alleen bepaald door voor- en tegenstanders. Een groot aantal droeg een veel genuanceerder standpunt uit. Daaronder waren burgers, die het ongerepte landschap graag wilden behouden, maar ook begrip hadden voor de vraag naar productieve landbouwgronden.¹⁵⁴

Ook de boerengemeenschap was veel genuanceerder. De schepers zagen hun geliefde landschap, waar zij en hun voorouders met hun kudde hadden gelopen, steeds verder inkrimpen. Boeren 'van de oude stempel' hadden heimwee naar vroeger en ook de imkers raakten snel terrein kwijt.¹⁵⁵ Voor de veehouderij was de ontginning van de woeste gronden juist veelbetekenend. Het bracht nieuwe mogelijkheden. Zij reageerden hier dan ook positief op.

Hoewel een enkele boer zeker de natuurwaarden van heide en veen kon waarderen, werd de waarde voor de boer doorgaans uitgedrukt in praktisch nut: 'De schoonheid is voor den bezoeker van buiten. Zij interesseert den bewoner van het veenland nauwelijks. Hem boezemt de practijk van het leven meer belang in'.¹⁵⁶

Niet geheel onverwacht leidden ontginningen van de woeste gronden bij boeren tot een positievere waardering van deze gronden. Bij de burgers en buitenstaanders was het juist omgekeerd. Hoe meer er ontgonnen werd, hoe negatiever men over die veranderingen oordeelde.

Hooi- en weilanden

Hooi- en weilanden werden weinig genoemd in bronnen en dat is enigszins opvallend, omdat juist het areaal weiland in deze periode zo snel toenam. De grootschalige ontginningen van heide en broekgrond in weiland leverde op wat wel een 'cultuursteppe' werd genoemd: Een eindeloze, boomloze vlakte met percelen die afgezet waren met paaltjes en prikkeldraad. Deze konden niet op ieders waardering rekenen.¹⁵⁷ Met houtwallen omzoomde weilanden kon op meer waardering rekenen.¹⁵⁸ Door modernisering, zoals de aanleg bevoeiingsystemen, het gebruik van kunstmest en het scheuren van het gras, nam de kwaliteit van het hooi

139. Venneman (1941), 30.

140. De Kampioen (1949), nr 10.

141. Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant 24-11-1934

142. HCO Toegangsnr 0025, inv.nr. 19127 (1934), 20; Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant 24-11-1934; Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 25-09-1937.

143. Algemeen Handelsblad, 26-06-1916; De Gooi- en Eemlander : nieuws- en advertentieblad, 06-09-1937.

144. Hogeslag (1927), 41, 6; Poortman & Het Oversticht (1939), 42.

145. Van Balen & De Heidemij (1938), 22-23; Ericus (1893), 5-6, 15.

146. Idem.

147. Met de boscultuur nam men de grond immers voor minstens 40 jaar uit productie. Van Balen & De Heidemij (1938), 5;

148. Landbouwcommissie (1890), VIII, 3.

149. Van Balen & De Heidemij (1938), 22-23. De functie veranderde vaak ook, van productiebos naar natuurschoon, waardoor kap niet langer grootschalig plaatsvond.

150. Landbouw - veeteelt en industrie (1936), 62; Van Balen & De Heidemij (1938), 23.

151. Vereniging ter bevordering van het Vreemdelingenverkeer voor Oldenzaal en Omstreken (1903), 60; Blijdenstein (1890), 72; Heimans (1899), 290, 293; Bernink (1978, herdruk uit 1916), 29.

152. In contemporaine bronnen van burgers en buitenstaanders trof ik maar liefst 64 positieve oordelen over de ontgonnen, woeste gronden aan.

153. Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 15-12-1929.

154. Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 13-10-1933; De Kampioen (1949), nr 10; Elderink (1924), 78.

155. Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 15-01-1936; Hosmar (2004), 177-178; De Kampioen (1953), nr 8; Hosmar (2004), 55.

156. Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 25-09-1937.

157. Meer hierover bij kleine houtopstanden.

158. Blijdenstein (1890), 81; Van den Bergh (1917), 61, 62; HCO Toegangsnr 0233.1, inv.nr. 454. Brief 10 mei 1928.

159. Blijdenstein (1890), 81; Staatscommissie landbouw (1912), 372-373, 375.
 160. O.a. Geïllustreerde gids Enschede (1924), 45; Blijdenstein (1890), 58; Heimans (1899), 210; Blink (1902-1906), 218; Mooy (1921), 111; Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 11-06-1929; Dingeldein (1959), 3-5; Thijssse (1943), 372-373.
 161. Visser (1914), 153; Dingeldein (1959, geschreven voor 1954), 4; Koster (1927), 389; Coeverden (1934), 1.
 162. Staatscommissie landbouw (1912), 373.
 163. Poortman & Het Oversticht (1939), 9.
 164. Oa. HCO Toegangsnr 0025, inv.nr. 19127 (1934), 20; Vereniging ter bevordering van het Vreemdelingenverkeer voor Oldenzaal en Omstreken (1903), 52, 55-56; Geïllustreerde gids Enschede (1924), 43.
 165. Poortman & Het Oversticht (1939), 10-11, 35, 139; HCO Toegangsnr 0025, inv.nr. 19118 (1929), 11.
 166. De Hoogh, Sanders & Het Oversticht (1950), 33; HCO Toegangsnr 0025, inv.nr. 19118 (1929), 11; HCO Toegangsnr 0025, inv.nr. 19127 (1934), 20.
 167. Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 09-03-1932; Dingeldein (1964), 93.
 168. Poortman & Het Oversticht (1939), 40.
 169. Een aparte tabel hierover is opgenomen als bijlage 9.
 170. Een deel van het gebied was al ontgonnen voor boscultuur vóór 1890, andere delen, zoals het zuidelijk deel van het 'Haagse Bos' en Landgoed

toe, waardoor de waardering eerder toe dan afnam.¹⁵⁹

Beekdallandschap

In de periode 1800-1890 werden beken nauwelijks genoemd in bronnen, maar vanaf 1900 ontdekte men op grote schaal de schoonheid ervan. Tegelijkertijd werden beken ook steeds vaker genormaliseerd, zodat overstromingen grotendeels tot het verleden gingen behoren.¹⁶⁰ Beeknormalisaties hadden positieve effecten voor de landbouw, maar vormden een aantasting van het 'natuurschoon'. Met name het Dinkelbeekdal, de Buurerbeek en de Schipbeek waren onderwerp van discussie, omwille van hun schoonheid en natuurwaarden, maar ook de dreiging van aantasting van diezelfde waarden door normalisatie.

In dit licht is het niet verwonderlijk dat de boerengemeenschap positiever werd na beeknormalisaties en de burgergemeenschap en buitenstaanders hier juist overwegend afwijzend tegenover stonden. Over één aspect waren alle groepen het eens: De grootschalige vervuiling van de beken door de textielindustrie moest stoppen.¹⁶¹

Kleine houtopstanden

De Twentse houtopstanden werden regelmatig geroemd. Het ging dan niet alleen om bos, maar zeker ook om kleinere houtopstanden, zoals bosjes, solitaire bomen, erf- weg- of slootbeplanting of singels en houtwallen rondom akkers en weilanden. Net als bij beeknormalisatie zorgde ook hier modernisering voor een spanningsveld tussen boeren en burgers. De populariteit van prikkeldraad en het streven naar productieverhoging leidde in deze periode tot de verwijdering van veel van die kleine houtopstanden. Zo meldde de Staatscommissie van de Landbouw in 1912 met enige trots:

'Op tal van plaatsen zijn deze houtwallen uitgeroeid, de moerassige laagten aangevuld en ziet men nu vruchtbare grashellingen naast de bouwkampen. De nieuwe richting van het landbouwbedrijf [doet] de niet meer loonnende exploitatie van houtwallen, deze meer en meer verdwijnen.'¹⁶²

Terwijl Het Oversticht in 1939 juist met droefenis constateerde dat er:

'[...] zeker niet minder schade aan ons rijke natuurschoon is voortgekomen uit het opruimen van kleine boschjes bij de boerderijen en van het eikenhakhout. Houtwallen, singels en hagen moesten plaats maken voor paaltjes en prikkeldraad om den grond meer productief te maken.'¹⁶³

Buitenstaanders leken zich het minst druk te maken om de Twentse houtopstanden, mogelijk omdat ze zich minder bewust waren van de veranderingen die plaatsvonden. Hun oordelen zijn daardoor het minst genuanceerd. Zij waren ofwel voor- of tegen.

Infrastructuur

Infrastructuur lijkt één van de weinige thema's waarbij boeren en burgers ongeveer dezelfde ontwikkeling doormaakten. Bij de meeste thema's werden boeren positiever naarmate modernisering werd doorgevoerd en gold voor burgers juist het omgekeerde. Bij verbeteringen aan de infrastructuur profiteerde iedereen mee en dat zorgde ervoor dat ook burgers steeds positiever werden.¹⁶⁴ Wel was het zo dat vanuit de burgergemeenschap op een gegeven moment ook steeds meer kritische geluiden te horen waren. Zo luidde vaker het pleidooi om niet alle rurale zandwegen te verharderen en wegen niet dusdanig te verbeteren dat daardoor alle fraaie beplantingen en schilderachtige bochten zouden sneuvelen.¹⁶⁵ De boerengemeenschap was voor een goede bedrijfsvoering vooral aangewezen op diezelfde rurale zandwegen en deelde deze visie dan ook niet.¹⁶⁶

Landgoed

Landgoederen konden op een onverminderd grote waardering rekenen onder burgers en buitenstaanders. Ze werden vooral gewaardeerd om hun oude houtopstanden en zorg voor het natuurschoon.¹⁶⁷ Juist het uitblijven van de modernisering, het vrijwel afwezig zijn van het streven naar een hogere landbouwproductiviteit, leek één van de belangrijkste pluspunten te zijn.

'De fraaiste boschcomplexen behoren tot die groote landgoederen, waar de schoonheid van het bosch hooger geschat wordt dan de waarde van het hout.'¹⁶⁸

Landschapsbeleving in Lonneker/Losser

In tegenstelling tot voorgaande periode, bracht de periode 1891-1954 ruim voldoende bronnen voort om in te kunnen zoomen op de landschapsbeleving in dit deelgebied.¹⁶⁹

Door de aanleg van boscultuur op ontgonnen heidegrond vond een drastische transformatie plaats.¹⁷⁰ Toch werd juist die transformatie zelf nauwelijks benoemd. De focus lag vooral op de daaropvolgende transformatie: Van productiebos, met een monotone aanplant van grove den, naar de gevarieerde loofbossen die onder natuurschoon werden geschaard. Rond 1890 werd het gebied hoogstwaarschijnlijk nog niet als natuurschoon beschouwd.

De burgergemeenschap

Toen rond 1900 de 'plaatsbeschrijvingen' in populariteit toenamen en de mooiste plekken van Twente in publicaties voor toeristen werden beschreven, kwam de omgeving van Oldenzaal er steevast zeer goed vanaf. Het gebied werd geroemd om de prachtige bossen. Een nadere analyse van deze plaatsbeschrijvingen leert dat de aangeprezen wandelroutes steeds vooral de omgeving aan de noordoostzijde betreffen, richting de Tankenberg, Hakenberg, Dene-kamp, Ootmarsum, de Dinkel, de Lutte of de grens over naar Bentheim, waar de oudere bossen te vinden zijn.

Het Haagse bos (toen nog Haagsche bosch), dat aan de zuidoostzijde van Oldenzaal ligt, werd daarentegen nooit aangeprezen.¹⁷¹ De boscultuur viel duidelijk niet bij iedereen in de smaak. Het predicaat 'dennenakker', dat veelvuldig gebruikt werd voor de dennenboscultuur, spreekt nu ook niet bepaald tot de verbeelding. Naarmate het bos volwassener werd en het gebied vanaf 1932 onder de Natuurschoonwet werd opengesteld, verschoof de focus van boscultuur naar natuur, waarmee het bos in aantrekkelijkheid toenam. Burgers gingen het bos daarna meer waarderen.¹⁷²

A.J. Blijdenstein, ontginning van het eerste uur, verantwoordelijk voor de ontginning van het noordelijk deel van het Haagse bos en de nabij gelegen Lonnekerberg, tevens mede-oprichter en voorzitter van de Heidemij, had overigens al in 1890 grote verwachtingen van de boscultuur toen hij schreef:

'De veelvuldige aanplant van bosschen in alle delen der gemeente Lonneker zal zekere een gunstigen invloed hebben op de wildstand aldaar en misschien voor de jagers den gouden tijd van voorheen doen terugkeren.'¹⁷³

De boerengemeenschap

De boeren die landbouw bedreven op omliggende percelen waren vooral verheugd om de voortgaande modernisering in het eigen boerenbedrijf. Zij leken zich niet erg te bekomme-

ren om de schoonheid van de omliggende bossen. Illustratief is volgend citaat uit 1906:

'Wanneer wij ons even den toestand van vóór 1896 in herinnering roepen, dan valt het ons op hoe bij tal van boeren, waar destijds drie a vier koetjes nauwelijks konden worden onderhouden, nu 7 a 8 — en bij sommigen zelfs 10 tot 15 flinke koeien op stal staan. Hoe verscheidene boerenwoningen, welke destijds aan of in de heide lagen, nu omringd zijn van prachtige weiden, hoe in die woningen, waarin men vroeger smerige, stinkende potstallen vond, waarin geen koe zindelijk te houden was, nu frissche, gezonde groepstallen worden aangetroffen.'¹⁷⁵

Buitenstaanders

Buitenstaanders die het gebied bezochten en daarover schreven, kwamen grotendeels uit de organisatie van de Heidemij.¹⁷⁶ Uit alle delen van het land kwam de ontginningse elite bij elkaar op excursie en deed daar na afloop verslag van.

Terwijl bij de andere subgroepen te zien was dat men na verloop van tijd steeds positiever werd, is bij deze, specifieke groep buitenstaanders juist te zien dat men steeds kritischer werd. Zo werden verbeteringen in de beplanting rond 1900 nog met veel optimisme beschreven:

'In de laatst aangelegde beplantingen wordt het eikenhakhout vervangen door opgaand eikenhout. [...] De nieuwste beplantingen der Nederlandsche Heide-maatschappij zijn er op aangelegd om ons de heerlijke eikenwouden onzer voorouders terug te geven.'¹⁷⁷

Dertig jaar later bezoekt de Heidemij het gebied opnieuw en dan is dat aanvankelijke optimisme aanzienlijk getemperd. Terwijl men lyrisch schreef over de andere bezochte landgoederen waar men boscultuur bedreef, moet

Afb. 4.46 Landgoed De Snippert in 1936, waar loof- en naaldhout door elkaar werden geplant.

'De Snippert' volgden kort daarop. Dit werd ontgonnen tussen 1892-1902, zie: De Gooi- en Eemlander : nieuws- en advertentieblad, 06-09-1937. Een hernieuwde kadastrale hulpkaart werd opgemaakt in 1903. De Snippert volgde tussen 1915-1919, zie HCO toegangsnr 0233.1, inv. nrs 293-296.

171. In één zo'n plaatsbeschrijving stond een route die door het buurtschap Berghuizen voerde, niet ver van het Haagse bos. Er werd daarin een kleine detour langs het erf Boerskotten aangeraden met de expliciete opmerking 'vooral aanbevolen aan liefhebbers van houtteelt.' Vereniging ter bevordering van het Vreemdelingenverkeer voor Oldenzaal en Omstreken (1903), 51.

172. Dingeldein (1964, herdruk uit 1948), 38.

173. Blijdenstein (1890), 72.

174. Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 09-03-1932.

175. Uitspraak tijdens een vergadering van de Lonneker landbouwersbank in 1906, via: Meijer (1907), 135.

176. Waar de ontginners van het Haagse bos zelf ook deel van uitmaken

177. Het nieuws van den dag, 19-09-1899, 2.

het Haagse bos het doen met:

‘Daar is nog een stuk van de oude open heide gespaard, met een aardigen plas, maar verder domineert daar de grove den.’¹⁷⁸

Opvallend is dat De Snippert, veel later ontgonnen dan het Haagse bos, vrij kort na de aanleg al op meer waardering kon rekenen dankzij ‘haar goed groeiende bosschen.’¹⁷⁹ Men had blijkbaar geleerd van eerdere misstappen met de monocultuur van dennen en plantte een gevarieerder bos aan, wat al in een vroeg stadium een fraaier resultaat opleverde.

178. De Telegraaf, 05-09-1937.

179. Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant, 29-08-1921.

180. Hosmar (2004), 55; Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 25-09-1937; Hosmar (2004), 177-178.

181. HCO Toegangsnr 0025, inv.nr. 19127 (1934), 20; H. Abbink (1954). In: Abbink 2008 (2008), 18-19.

182. Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant 24-11-1934.

183. Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 25-09-1937.

184. Idem.

185. Van Balen & De Heidemij (1938), 17-18.

Landschapsbeleving in Vriezenveen

Vermoedelijk waren er weinig regio's in Twente waar de waardeoordelen over het landschap zo haaks op elkaar stonden als in Vriezenveen. Het landschap, met name het verveningslandschap of de nog onontgonnen venen, moeras en heide, maakte nogal wat los. Men kon er lyrisch over zijn of het verafschuwen. Omgekeerd werden de ontginningen van datzelfde landschap dan ook ofwel veroordeeld ofwel afgekeurd. De ontginning van de Weitemanslanden in 1930 maakte helemaal veel los. Hierbij was het zeker niet zo dat de standpunten verschilden per subgroep. Onder zowel boeren, burgers als buitenstaanders trof men voor- en tegenstanders.

De boerengemeenschap

Het ‘oude’ landschap had grote betekenis voor bepaalde boeren, met name de schepers, turfstekers en imkers voor wie dat landschap hun werkterrein was.¹⁸⁰ De omvorming ervan tot landbouwgrond betekende voor hen verlies. Een ander deel van de boerengemeenschap had andere zorgen.¹⁸¹ Zij die op het veenontginninglandschap boerden liep tegen de grenzen van dat landschap aan:

‘[...] als men bedenkt, hoeveel grond op het oogenblik aan stegen en slooten verloren gaat en hoe moeilijk men bij de gebrekkige waterafvoer van de lagere gedeelten in den polder de russchen de baas kan blijven [...]’¹⁸²

Landschappelijke schoonheid behoorde niet tot de zorgen van de boer.¹⁸³ Een verandering ten goede was een verandering waaraan verdiend kon worden.¹⁸⁴

Buitenstaanders

Genuanceerde meningen over de ontginningen van de Weitemanslanden waren schaars onder de buitenstaanders. Dat leverde vaak een sterk gepolariseerde discussie op. Om dit te illustreren een tweetal stellingen die haaks op elkaar stonden:

‘Zoo vindt men beoosten Almelo en Vriezenveen, de zgn. Weitemanslanden; eveneens tot voor kort een morsige landstreek wier toekomst hopeloos leek. Want de geheele uitgestrektheid bestond uit niets dan moerassige heide en veen van nauwelijks eenige waarde [...] een vacuüm dat niet eens landschappelijke bekoring bezat [...] Natuurschoon viel hier niet te bederven, want er was letterlijk niets.’¹⁸⁵

En:

‘Wij behoeven slechts, te denken aan het enorme verlies, dat geleden werd toen de Weitemanslanden bij Vriezenveen, orchideeënrijke blauwgraslanden met een bijzondere flora en een enorme vogelrijk-

dom, verloren gingen.¹⁸⁶

De burgergemeenschap

De burgergemeenschap was veel genuanceerder in haar oordeel. Het deed velen verdriet om het landschap te zien veranderen, maar aan de zijde van de burgers was ook de meeste begrip voor de boeren. Men zag over het algemeen in dat het onvermijdelijk was dat moderniseringsingen moesten worden doorgevoerd. In een kleine gemeenschap als Vriezenveen leefden boeren en burgers naast elkaar en waren daardoor ook meer betrokken bij elkaars zorgen. De volgende twee citaten illustreren de spagaat van de burgers:

'De huidige Dienst der Cultuurtechnische Commissie in ons land grijpt met zijn ruilverkaveling, ontwatering en wat dies meer zij, zodanig om zich heen en dikwijls met zo weinig respect voor natuurlijke schoonheid [...] dat ook in dit gebied de betreffende instanties een halt moet worden toegeroepen, al gunnen wij de om grond schreeuwende, op emigratie aangewezen jonge boeren gaarne hun boerderij en de mogelijkheid om te bestaan.'¹⁸⁷

En:

'Velen misschien hebben dezen zomer dit uitgestrekte gebied wel eens doorkruist, om te zien hoe hier de zegevierende cultuur voortschreed en overwinning op overwinning boekte op de wildernis, die, hoe taai zij ook stand hield, ten lange leste tusschen de beschermende boschjes van het Weitenbosch en de veilige omwalling van den Kooyplas teruggedrongen werd. De overwinning is volkomen. Tot onafzienbaren einder rijen zich de groene weiden, de gele stoppelvelden en de zwarte ontginningen. En hoewel wij niet anders dan ontzag kunnen hebben voor dit cultuurwerk, toch stemt ons dezen zegevierenden opmarsch weemoedig en met heimwee denken wij terug aan de heerlijke dagen doorgebracht te midden der gael en riet-wildernissen van Heulaand en Weitepölle.'¹⁸⁸

186. De Hoogh, Sanders & Het Overzicht (1950), 192. (geschreven door J. van Dijk)

187. De Kampioen (1949), nr 10.

188. Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant 13-10-1933.

Afb. 4-47

Burgermeester Alberda van Vriezenveen plant de eerste boom in de ontgonnen Weitemanslanden in 1930. Burgers en boeren leefden hier naast elkaar, waardoor de betrokkenheid groter was en ook het wederzijds begrip.

4.5 Conclusies en synthese

Tijdgeest en krachtvelden

De periode 1891-1954 is niet eenvoudig terug te brengen tot de essentie, omdat er zoveel ontwikkelingen gelijktijdig plaatsvonden. Toch zou gesteld kunnen worden dat er drie hoofdthema's zijn, die elk van grote invloed waren op de landschapsbeleving. Ook bepaalden deze grotendeels de lust of tegenzin om te veranderen.

De sprong voorwaarts

Het eerste thema is het al eerder genoemde streven naar vergaande moderniserings-¹⁸⁹ juist tijdens crisissen en oorlogen bleek het belangrijk om klappen op te kunnen vangen en de groeiende bevolking te kunnen blijven voeden. Buitenstaanders, zoals het Rijk, de Overijsselse Ontginningsmaatschappij en de Heidemij, zetten dan ook vol in op modernisering van de landbouw.

Ook veel textielabrikanten vielen, zeker in eerste instantie, onder de moderniseringsgezinden, maar maakten daarin een ontwikkeling door.¹⁹⁰ Het geloof in de vooruitgang en modernisering, deelden zij met de buitenstaanders, die vaak ook hun inspiratiebronnen vormden. Tegelijkertijd voelden zij een grote betrokkenheid en verantwoordelijkheid voor de regio. Zij waren zich niet alleen bewust van de positieve, maar ook de negatieve effecten van moderniseren. De moderniseringsdrang raakte daardoor al na enkele decennia wat getemperd. Niet dat het verdween, maar de vaart was eruit. Veel textielabrikanten raakten toen meer onder invloed van andere tendensen uit deze periode: de liefde voor natuur en regionale folklore.¹⁹¹

Natuurlijke liefde en het regionalisme

Het Twentse essen- en kampenlandschap genoot vóór 1890 al grote waardering, maar na 1890 ontstond die waardering ook voor de onontgonnen, woeste gronden, die tot dan toe door burgers en buitenstaanders vrijwel unaniem veruisd werden. Eerst alleen bij een selecte groep natuurliefhebbers, maar vanaf 1900 bij een steeds groter deel van de bevolking.¹⁹² Met de opkomst van het dagtoerisme werd het bovendien steeds gebruikelijker om op zondag in een natuurgebied te bivakkeren.

Terwijl de stad steeds verder moderniseerde, verliepen moderniserings op het platteland heel wat trager. Het platteland werd herontdekt vanwege het ongerepte, ouderwetse karakter. Het werd een plek waar de stedeling kon ontsnappen aan de dagelijkse beslommeringen en de drukte van de stad.

Die liefde voor natuurschoon en 'het ouderwetse' heeft een grote impact gehad op de

waardering van het platteland en daarmee ook op de beleving van veranderingen. Veel burgers en buitenstaanders gaven er dan ook de voorkeur aan dat het platteland bleef zoals het was en als het veranderde, dacht men met weemoed terug aan vroegere tijden.

Ook onder boeren kon weemoed en vasthouden aan het oude een rol spelen, maar dat had een andere oorsprong. Voor de stedeling was het platteland de tijdelijke vlucht uit de stad, de plek om te recreëren. Voor de plattelandsbewoner was het dat niet. Meestal was men zich niet eens bewust van de schoonheid ervan. Zoals Rientjes dat in 1945 nogal kort door de bocht formuleerde: 'Zoo weinigen uit eigen dorp zien de schoonheid van de streek. Zij hebben het alleen van haaren zeggen van de "stadsche lui".¹⁹³ Hoewel bovenstaande opmerking een typische opmerking van een stedeling is, zat er zeker een kern van waarheid in. De boer bekommerde zich niet erg om schoonheid. Het platteland had boven alles een functionele waarde, als woon- en werkplek. Maar dat betekende niet dat het landschap hem onverschillig liet. Het was het landschap van zijn voorouders. Hij ontleende er zijn identiteit aan, was er op zichtbare en onzichtbare manier nauw mee verbonden. Het gaat hier om *sense of place*, niet om esthetische of ecologische waarden. Verlies aan natuurschoon of de sobere leefstijl was dus zeker niet wat de boer weemoedig maakte. Een veranderende band met dat landschap zeker wel.

De natuurbeweging werd in eerste instantie ingezet van buitenaf, door natuurliefhebbers als Van Eeden, Heimans en Thijsse, maar ook in de eigen burgergemeenschap werd dit al vanaf 1900 opgepakt, door Twentenaars als Bernink, Dingeldein en Van Heek.¹⁹⁴

De liefde voor het oude en de regionale folklore was eveneens een landelijke tendens, maar werd op regionale schaal breed opgepakt door de oprichting van verenigingen voor vreemdelingenverkeer, oudheidkundige verenigingen en mensen als Van Deinse, Ter Kuile en Eldering.¹⁹⁵

In 1928 werd het Oversticht opgericht, een stichting dat zich wilde inzetten voor behoud van natuur- en landschapsschoon. Het Oversticht presenteerde zich hierbij niet als opponent, maar zocht samenwerking met de ontginningsmaatschappijen om verlies aan natuur- en landschapsschoon zoveel mogelijk te beperken. Met de oprichting van het Oversticht kon echter niet gesteld worden dat de sprong voorwaarts en de liefde voor de natuur en landschapsschoon voortaan hand in hand gingen. Het ging meer om 'damage control'.

De boer aan het roer

De boerenemancipatie, door boerencoöperaties ingezet, maakte dat de boerengemeenschap voortaan voor zichzelf kon opkomen. Wet- en regelgeving werd nog steeds van buitenaf opgelegd en voor grootschalige ontginningen was

189. Die eerder 'dankzij', en dus niet 'ondanks', de verschillende crisissen en oorlogen in deze periode, extra daadkrachtig waren ingezet.

190. Deze elitegroep is lastig in één subgroep te plaatsen. Met hun elite-status stonden ze enigszins boven de burgergemeenschap, maar - ondanks hun agrarische activiteiten - waren ze ook niet tot de boerengemeenschap te rekenen. Voor de groep 'buitenstaanders' waren ze echter te betrokken bij de regio en teveel getuige van veranderingen in de eigen samenleving.

191. In vrijwel alle regio's is rond 1900 sprake geweest van een sterke opleving van het regionalisme. In twintig kende deze stroming veel liefhebbers.

192. Onduidelijk is hoe groot deze groep precies was en of bijvoorbeeld ook de onderklasse de natuur op zocht. Populaire plekken als het Lutterzand hadden in ieder geval zeer te lijden onder hun populariteit, omdat het vaak zo druk was dat zo'n plek snel vervuilde en de bezoekers schade veroorzaakten. De arbeidersklasse mengde zich in ieder geval niet in het discours als voor- of tegenstander van de ontginningen.

193. Rientjes (1945), 1.

194. Meester Bernink werd al eerder genoemd. Met hulp van kapitaal van Twentse fabrikantenfamilies, onder meer van Van Heek, Jannink, Scholten en Blijdenstein, richtte hij in 1911, met hulp van meester Dingeldein, Natura Docet in Denekamp op. Onder de fabrikantenfamilies waren veel natuurliefhebbers, maar leden van de familie Van Heek spande mogelijk de kroon. Dankzij hun financiële bijdragen werd het Naardermeer de eerste aankoop van Natuurmonumenten. De Twentse natuurgebieden het Buurserzand en het Molenvan zijn door hen geschonken aan Natuurmonumenten.

195. Cato Elderink was dochter van een fabrikant. Ze was via moederskant verbonden met de Blijdensteinfamilie. Ze heeft een grote betekenis gehad in het vastleggen van oude, Twentse volksverhalen, vaak in streektaal. Haar bekendste werken zijn *Oet et laand van al eer* (1921) en *Twenther leu en laand en levens* (1937). Ko van Deinse, Zeeuw van oorsprong, was zeer geïnteresseerd in alles wat met het verleden van Twente te maken had. In 1905 richtte hij samen met G.J. Ter Kuile en H.B. Blijdenstein de Oudheidkamer Twente op. Zijn levenswerk was *Uit het land van katoen en heide* (1922). Ter Kuile schreef onder andere *De Twentsche watermolens* (1922).

eveneens kapitaal en mankracht van buiten nodig, maar de boeren hadden duidelijk veel meer zeggenschap dan in de negentiende eeuw. Toen waren het nog vooral de buitenstaanders die modernisering stimuleerden of opdrongen. Vanaf begin twintigste eeuw, kreeg het grootste deel van de boerengemeenschap zelf ook de wens om te moderniseren. Door het coöperatievezen kon die wens veel meer daadkracht worden bijgezet.

Verskil in perspectief

Deels tekende het verschil in perspectief zich al af bij de eerder beschreven krachtvelden. In grote lijnen kan namelijk gesteld worden dat 'de sprong voorwaarts' gedomineerd werd door de buitenstaander, de 'liefde voor natuur en het sobere leven' door de burgergemeenschap en de boerenemancipatie door de boerengemeenschap.

Toch ligt het allemaal net iets genuanceerder dan dat. Zo 'bewogen' de textielabrikanten tussen de subgroepen, maar ook de burgergemeenschap was allerm minst een homogene groep. Het maakt namelijk veel uit of het om stedelijke burgers ging of om dorpingen. Beide hadden een andere verhouding met het platteland en daardoor ook een ander perspectief.

De burgergemeenschap

Toen op het platteland de modernisering - veel later dan in de stad - momentum kregen, had een aanzienlijk deel van de bevolking inmiddels een andere verhouding met het platteland. Vanaf de zijlijn zag men de gewaardeerde, sobere, authentieke volksaard op het platteland langzaam moderniseren en de geliefde woeste gronden verdwijnen, soms op zeer grote schaal. Dit wordt mooi geïllustreerd aan de hand van volgend citaat over het platteland uit 1934:

'De stedeling heeft zich nu eenmaal bepaalde gedachten daarover gevormd en van die gedachten uit ziet hij zekere verschijnselen. [...] De stedeling zoekt bij op het boerenland het antieke en wordt dan soms zelfs onaangenaam verrast als dit blijkt te zijn vervangen door het moderne.'¹⁹⁶

De burgergemeenschap was dan ook het minst blij met de modernisering van het platteland. Hun waardering daalde van 83% positief vóór veranderingen naar 30% erna.¹⁹⁷

In dit onderzoek is geen onderscheid gemaakt tussen dorpingen en stedelingen. Dankzij de casestudy over Vriezenveen, waarvan zeker is dat veel van de bronnen daadwerkelijk afkomstig zijn van Vriezenveense dorpingen, krijgen we hier toch meer inzicht in. Een vergelijking van de uitkomsten voor Vriezenveen met de uitkomsten van de burgergemeenschap met de uitkomsten van de burgergemeenschap van heel Twente laat zien dat de Vriezenveense dorpsgemeenschap veel genuanceerder was in hun reactie op veranderingen. Onder de burgergemeenschap van heel Twente had 'slechts' 35% een genuanceerd oordeel, van de Vriezenveense was dat maar liefst 54%.¹⁹⁸ Per saldo was men hier overigens zeker niet positiever over het landschap na de veranderingen. Zij vonden het net zo erg om hun geliefde landschap te zien veranderen, maar hadden tegelijkertijd wel meer begrip voor de boerengemeenschap, met wie zij hun landschap deelden en een sterke sociale binding hadden.

De boerengemeenschap

Boeren zagen hun landschap over het algemeen juist verbeteren, doordat het mogelijk werd om hogere opbrengsten van hun grond te telen en meer vee te houden. Hun waardering steeg dan ook van 50% positieve oordelen vóór veranderingen naar 69% erna.¹⁹⁹

196. Schermerhorn (1934), 23.

197. Zie tabel in paragraaf 4.4.

198. Zie tabellen in paragraaf 4.4. en bijlage 10.

199. Zie tabel in paragraaf 4.4.

Afb. 4.48

De transformatie van het platteland was groot in de periode 1890-1954. Woeste gronden verdwenen in hoog tempo. Op de Weitemanslanden na, bleven de veengebieden van Vriezenveen nog gespaard.

Buitenstaanders

Buitenstaanders zagen het landschap meestal niet veranderen. Men reageerde op wat men ter plaatse zag gebeuren en oordeelde daarover. Hun oordelen waren daardoor het minst genuanceerd. Men was voor of tegen, meer smaken waren er bijna niet. Ook deze subgroep was - net als de burgergemeenschap - overwegend negatiever na modernisering. De positieve waardering daalde van 82% naar 44%.²⁰⁰

De invloed van modernisering op de landschapsbeleving

In het vorige hoofdstuk werd al duidelijk dat modernisering, met name in de laatste decennia van de periode 1800-1890 niet altijd positief werden ontvangen en dat men bewust werd van de schaduwzijde ervan. Toch bleef in die periode het gevoel overheersen dat de winst van modernisering veel groter waren dan het verlies. In de periode 1891-1954 zijn daarin verschuivingen te zien. Modernisering bleef men over het algemeen zien als noodzakelijk - vaak zelfs door sceptici - maar het verlies aan culturele waarden, natuurschoon en landschapsschoon werd steeds vaker benadrukt.

Het 'moderne' tegenover het 'ongerepte'

Over smaak valt niet te twisten en dat ging dus ook op voor de periode 1891-1954. Wat de één fraai of waardevol vond, kon de ander genadeloos afkeuren. Alleen al de tegengestelde houdingen ten opzichte van de woeste gronden illustreerde dat. De één werd haast lyrisch van de schoonheid en wilde de 'reine heidelucht met diepe teugen in zijn longen zuigen', de ander vond het een 'morsige landstreek wier toekomst hopeloos leek'.²⁰¹

Toch waren, er wel bepaalde tendensen te ontdekken in de collectieve smaakontwikkeling. Deze tendensen hing samenhang met de toenemende afkeur van 'het moderne' of de toenemende waardering van het tegenovergestelde, 'het ongerepte'. Voor 1890 werd 'het moderne' beschouwd als praktisch en net, maar ook karakterloos en weinig artistiek. Gedurende deze periode ging men nog meer waardering ontwikkelen voor oudheden, maar - in tegenstelling tot voorgaande periode - ook dat wat sober en vervallen was begon men mooi te vinden.²⁰²

In 1948 beschreef Dingeldein die veranderingen in collectieve smaak treffend, aan de hand van een citaat van Boom van honderd jaar daarvoor:

'Behalve de kerk heeft Ootmarsum weinig, dat aan de grijze oudheid herinnert. Te veel is gesloopt en "verfraaid". [...] Dat zijn dus nog van die "vele ouderwetse en wonderlijk gebouwde en versierde huizen, die in verregerende insubordinatie langs de hobbelige straten staan en voor elkander heen kijken" en niet in de smaak vielen van

de reiziger Harm Boom, die in de herfst van 1846 het stadje bezocht en niet kon nalaten, overal zijn geestige spot uit te storten over de "rampzalige stadspoorten" en dito huizen, waarvan wij thans de verdwijning zo zeer betreuen. Tijden, smaken en inzichten veranderen wèl!²⁰²

Ook Van Heuvel beschreef die verandering toen hij het oude Rijssen rond 1875 vergeleek met het Rijssen uit 1925: 'Wie dat alles ziet, nu er al zooveel verdwenen en gemoderniseerd is, die beseft er iets van, hoe het hier was voor een zestig jaar. Vuil en rommelig ja, maar ook goeddelijk en schilderachtig'.²⁰⁴

Niet alleen verval kreeg steeds meer waardering, maar eigenlijk alles wat niet met de tijd was meegegaan. Met name de buitenstaanders die uit regio's kwamen die veel verder gevorderd waren in het moderniseringsproces, zoals de Hollandse provincies, keken hun ogen uit op het Twentse platteland, waar nog zoveel 'ongerepheden' te vinden waren. Een van de mooiste voorbeelden daarvan was afkomstig van een randstedelijk lid van de Heidemij die in 1921 mee was op excursie naar Twente. Ondanks dat juist de leden van de Heidemij tot de meest moderniseringsgezinden behoorden, kon hij zijn bewondering voor het weinig rationale, romantische Twentse landschap niet onder stoelen of banken schuiven:

'Wel zeer groot is hier het verschil met het Hollandsche landschap, in Holland het vlakke en geconstrueerde van rechte weiden, doorsneden van rechte slooten, waarin meer „intellectueel", het geestige van molens en zeiltippen, hier in Twente een meer zinnelijk, zwoel romantisch landschap, hoogten en laagten, de weiden en bouwland altijd omzet van een warm-aandoende beplanting of zich vlijend tegen een krachtigen bosch-rug'.²⁰⁵

De industrialisatie begon tegelijkertijd hoe langer hoe meer weerzin op te roepen. Kon men in de vorige periode of aan het begin van deze soms nog esthetiek zien in de 'slanke schoorsteenpijpen', enkele decennia later is daar weinig van over:

'[...] het rumoerige ploeterende zwoegende Hengelo, de groote fabrieksstad met de „materialistische" industrieelen. [...] De „hel" der fabrieken zal zich uitbreiden. Meer zullen de industrieën zich concentreren. [...] Steden zullen geen steden meer zijn, maar een groot complex fabrieksgebouwen.[...] stampende, dreunende, slordige Hengelo'.²⁰⁶

Sociale modernisering

Ook modernisering binnen de sociale structuur hadden invloed op de landschapsbeleving. Tot 1890 waren het vooral elitegroepen - en dan met name elites van buiten de regio - die van alles 'vonden' van het Twentse landschap en de wijze waarop het gemoderniseerd moest

200. Zie tabel in paragraaf 4.4.

201. Bernink (1978, herdruk uit 1916), 48; Van Balen & De Heidemij (1938), 17.

202. De Romantiek moet hier een grote invloed op hebben gehad. Hoewel deze ontwikkeling al ruim voor 1890 was ingezet, had deze blijkbaar tot dan een beperkte invloed op de collectieve smaak gehad. Toen was men nog vooral verguld over steden zoals Almelo, welke statige, goed onderhouden, oude panden bezat. Stadjes als Ootmarsum en Oldenzaal, die net als Almelo, veel oudheden bezaten, maar ook veel sporen van verval, kwamen er toen niet zo goed vanaf. Na 1890 en zeker na 1900 veranderde dat op grote schaal.

203. Dingeldein (1964, herdruk uit 1948), 197-198.

204. Van Heuvel (1925), via: Veldhuizen, A. van, & Waterink, J. (1925), 144.

205. Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant, 29-08-1921.

206. Van den Bergh (1917), 64-65.

worden. Deze elite had daarmee bij wijze van spreken een 'monopolie op de tijdgeest'.

In de periode 1890-1954 kreeg de regionale bevolking, zowel boeren als burgers, geleidelijk een veel grotere zeggenschap over de eigen regio.²⁰⁷ Journalisten, onderwijzers, (amateur) natuurkenners, etc., hadden in toenemende mate invloed op het publieke discours en de tijdgeest. De samenleving werd meer een zelf-corrigerend systeem en men stond opener voor discussie. Men probeerde 'de andere partij' vaker tegemoet te komen.

Voorbeelden voor de nuancering en het begrip voor de positie van de ander kwamen al voorbij in de casestudy over Vriezenveen, maar zijn legio. Een goed voorbeeld vanuit de natuur-beweging kwam van Thijsse, die op zoek was naar een balans tussen ontginningen en behouden van de woeste gronden. Ook hij was zich ervan bewust dat de ontginningen nodig waren en pleitte dus niet uitsluitend voor behoud van het natuurschoon:

'De tijd is nu gekomen, dat wij de eenvoudige en eerbiedwaardige praktijk van het „halfemijn” kunnen toepassen: voor elke hektare woeste grond die ontgonnen wordt een andere hektare woeste grond als zoodanig behouden, voor elke gulden, die de overheid geeft als subsidie voor ontginning en werkverschaffing een andere gulden besteed voor het behoud van natuurschoon. Jammer dat we dit niet dadelijk kunnen vaststellen in een noodwetje.'²⁰⁸

Ook de Heidemij was zich er in 1938 van bewust dat een grote groep burgers de ontginningen als een bedreiging voor het natuurschoon ervoeren, maar vroeg zich tegelijkertijd af of men daar niet in doorschoot:

'Waar nu precies het juiste evenwicht zal liggen, zal van persoonlijke gevoelens afhangen en het kan dan ook waarlijk geen kwaad dat er te dezer zake een zekere wrijving van denkbeelden blijft bestaan, mits er maar geen eenzijdig fanatisme wordt doorgedreven. Is ook het begrip natuurschoon in den loop der eeuwen niet gebleken, aan voortdurende wijziging onderhevig te zijn? [...] Nog niet zo lang geleden dweepten onze eigen voorouders met theekepels en lommerijke prieelen langs de Vecht, terwijl zij de heide of het dennenbosch als onoogelijke wildernis verafschuwden. En vlak achter ons ligt een periode van nogal armzaligen prentbriefkaartstijl die elk winderig lapje woeste grond aan ons meende te kunnen voortzetten als het alleenig echte natuurschoon van mooi-dit-of-dat. [...] De culturele nalatenschap onzer voorvaders behoren wij in eere te houden. Maar even dom als moedwillige schending is, even verkeerd zou klakkeloos behoud van dingen zonder waarde zijn, of koppig verzet tegen nieuw leven van eigen tijd.'²⁰⁹

Landbouwmodernisering

De vaart waarmee woeste gronden verdwenen, beken werden genormaliseerd, zandpaden werden verhard en houtwallen werden gekapt, maakte burgers en buitenstaanders bezorgd om verlies aan natuurschoon en culturele waarden. Het had een negatieve invloed op de landschapswaardering. Zelfs binnen de boerengemeenschap ontstonden kritische geluiden. Zo maakte Zwijnenberg (een veearts) zich in 1936 zorgen om de 'hyperintensivering van het landbouwbedrijf':

'Wij wijzen op een ongelimiteerd gebruik van kunstmeststoffen, een te ver doorgevoerde verfijning van het vee tengevolge van de zucht om tot steeds groeiende melkproductie te geraken [...]. Men begripte dat de natuur zich slechts tot een bepaald punt straffeloos laat forceeren. De hedendaagsche wetenschap heeft te bedenken dat de boerenstand het contact met de natuur niet mag verliezen.'²¹⁰

In 1951 zetten de boeren vol in op moderniseren, maar volgens Buursink was dat niet altijd tegen wil en dank van de boeren zelf:

'De klacht van de moderne tijd is veelal, dat wij [de boeren] er weliswaar nog steeds de vaart er in hebben - vooral na de tweede wereldoorlog is er overall een zich bezinnen op culturele waarden te constateren - maar dat wij tegen wil en dank in de stroom zijn opgenomen, dat we dus wel mee moeten blijven doen om niet onbarmhartig aan de kant geslingerd te worden.'²¹¹

Het lijkt er dan ook op alsof vrijwel alle subgroepen hun bedenkingen hadden en - op de boeren na - overwegend negatief waren over de effecten van de modernisering op het landschap en natuurschoon. Toch leek het grootste gedeelte van de betrokkenen er niet aan te twijfelen dat deze modernisering noodzakelijk waren. De trein reed al, men moest door.

207. Een zeker opleidingsniveau was hiervoor wel een vereiste, waarmee indirect uiteraard wel kan worden afgeleid dat de arbeidersklasse en de onderklasse van de agrarische gemeenschap zeker nog geen deel uitmaakte van het discours. Hoewel ook deze groepen vanaf de invoering van de Leerplichtwet in 1901 verplicht naar school moesten tussen het 6e en 12e jaar, duurde het nog decennia voordat hier daadwerkelijk breed gehoor aan werd gegeven. Vooral plattelandsgemeenschappen bleven nog heel lang op de oude voet doorgaan. Ook omdat hier weinig toezicht op was. De échte onderklasse mengde zich overigens tot vrij recent nauwelijks in het publieke discours. Door de populariteit van sociale media als Facebook en het populisme in de politiek, zijn hier pas verschuivingen te zien. De democratisering van de samenleving vanaf ca. 1900 en de opkomst van landbouwcoöperaties en arbeiderspartijen heeft de onderklasse misschien wel meer een stem gegeven, maar de vertegenwoordiging van die onderklasse, bleef toch het domein van de hoger geschoolden.

208. Thijsse, J.P. (1927). Woeste gronden. In: De levende natuur, 32 (1927), 129-132., p131.

209. Van Balen & Heidemij (1938), 21-22.

210. Zwijnenberg in: *Landbouw - Vee-teelt en Industrie* (1936). 64e jaargang, nr. 198, 38.

211. Buursink (1956, herdruk uit 1951), 324.

RUILVERKAVELING

DIENT U EN ONS LAND

CULTUURTECHNISCHE DIENST UTRECHT

1955-1985

De landbouw komt op
stoom: Ruilverkave-
ling, specialisatie, in-
tensivering en schaal-
vergroting

5

5.1 Historische context

De belangrijkste, historische ontwikkelingen gedurende de periode 1955-1985 worden hieronder, op hoofdlijnen, beschreven. Deze vormden de achtergrond waartegen de fysieke, landschappelijke veranderingen en de landshapsbeleving in diezelfde periode tot stand zijn gekomen.¹

Wederopbouw en arbeidsmoraal

Na de Tweede wereldoorlog stond Nederland voor een grote opgave. Bombardementen hadden veel schade veroorzaakt, in steden, maar ook op het platteland.² Hoewel de industriële productie al in 1947 weer op hetzelfde peil stond als in 1938 en de infrastructuur een jaar later goeddeels weer op orde was, gold dat zeker niet voor dagelijkse leefomstandigheden.³ Er was een groot woningtekort en ook de immateriële schade was groot. Uit naam van economisch herstel en modernisering van de natie, moest er veel worden opgeruimd en vergeten.⁴ Er werd een groot beroep gedaan op de gezamenlijke arbeidskracht en men stak massaal de handen uit de mouwen.⁵

De werkloosheid was extreem laag. De overheid had hierin een sterk regulerende en stimulerende rol. Om werk en voedsel voor (bijna) iedereen te kunnen garanderen, werden de lonen kunstmatig laag gehouden. Ook waren veel exportproducten alleen 'op de bon' verkrijgbaar. Het was weliswaar een zeker, maar ook erg sober bestaan.⁶

Ook op het platteland waren de effecten van het sociaal-economische stimuleringsbeleid groot. In achterstandsgebieden, waar de landbouw te weinig perspectieven bood, werd volop ingezet op industriële ontwikkelingen. Dit leidde tot ingrijpende, ruimtelijke en demografische veranderingen.⁷ Werkloze landarbeiders en overvloedige boerenzoons en dochters trokken in grote aantallen naar de steden om in de industrie te werken.⁸

Ondanks het sobere bestaan, was het wel een periode van optimisme. Het enorme tempo van herstel en vernieuwing, waar men gezamenlijk aan bijdroeg, wekte bewondering en zorgde voor een gevoel van trots en saamhorigheid.⁹

Nooit meer honger

Ondanks dat de landbouw het met steeds minder arbeidskracht moest stellen, steeds de productiviteit aanzienlijk. Ook hierin had de overheid een flink aandeel. Vlak na de oorlog was voedsel - door schade aan landbouwgronden - schaars, wat de prijzen enorm opdreef.¹⁰ Onder het motto 'Nooit meer oorlog, nooit meer honger', pakte de overheid het landbouwbeleid van voor de oorlog weer zo snel mogelijk op, onder andere door de Landbouw Voorlichtingsdienst flink uit te breiden.¹¹ Ook de Ruilverkavelingswet van 1954 moest de landbouw efficiënter maken.

Na de Tweede Wereldoorlog verlegde de overheid de nadruk van *land saving technologies* (heideontginningen met behulp van kunstmest, teeltverbeteringen) naar *labour saving technologies* (mechanisatie, intensivering, rationalisatie specialisatie en schaalvergroting).¹² Arbeid werd, kortom, vervangen door kapitaal.¹³

Het economisch wonder

Door elkaar opvolgende loongolven begon Nederland vanaf begin jaren zestig in snel tempo welvarend te worden.¹⁴ Er waren geen tekorten aan goederen en diensten. De steeds grotere bestedingsruimte maakte dat er geld overbleef voor een zekere mate van luxe, waardoor er een consumptiemaatschappij ontstond. Ook voor de lagere klassen kwamen zaken als een fiets, wasmachine of zelfs een auto binnen bereik.¹⁵

Vrije tijd voor iedereen

In 1960 werd de vijfdaagse werkweek ingevoerd. Dit leverde meer vrije tijd op dan men ooit had gehad. Door de gestegen welvaart beschikte men nu - massaler dan ooit - over de middelen om te gaan recreëren. Nadat Nederlanders één of twee weken doorbetaalde vakantiedagen kregen en er ook nog eens vakantiegeld werd uitgekeerd, kreeg een steeds grotere groep de mogelijkheid om op vakantie te gaan.¹⁶

Ook het toeren per auto werd vanaf de jaren zestig populair. De ANWB zette door het hele land tientallen bewegwijzerde toerroutes uit. Hierbij werden enkele van de mooiste, landelijke routes geasfalteerd voor recreatief autobebuilding.¹⁷ Terwijl men in de jaren vijftig nog per fiets op vakantie ging naar de natuurcamping of kampeerboerderij, raakte de fiets in de jaren zestig uit de gratie en werd de auto een statussymbool.¹⁸ Die situatie zou tot eind jaren zeventig blijven bestaan. Door de verbeterde mobiliteit werden afstanden verkleind. Ook werd een ver oord steeds vaker als vakantiebestemming verkozen boven het eigen platteland.¹⁹

Recreatiedruk platteland

Dat nam niet weg dat het platteland - ook in de zestiger jaren - populair bleef. De recreatiedruk op het platteland nam zulke vormen aan dat de boerengemeenschap steeds meer rekening moest houden met de recreant en dat soms zelfs als bedreigend beschouwde. Een jonge boer sprak zich uit:

'Recreatie is bereikbaar geworden voor de massa. Dat is verheugend, maar ook bangstigend [...]. Een noodzakelijk gevolg zal zijn, dat voor recreatie landbouwgronden aan hun bestemming moeten worden onttrokken. [...]Het moderne landbouwbedrijf eist een vergroting van schaal als gevolg van nieuwe werk-en produktiemethoden. De recreatie zou evenwel historisch gegroeide landschapsvormen zoveel mogelijk willen behouden.'²⁰

1. Ontwikkelingen waren complexer en meer verweven dan in voorgaande periodes. Doordat processen veelal gelijktijdig plaatsvonden, was een volledig chronologische opbouw niet mogelijk.
2. In Twente was de schade vergeleken met de zuidelijke provincies en de provincies die geïnundeerd waren, Zuid-Holland en Zeeland, relatief gezien mee. Wel waren veel wagens, karren en werktuigen tijdens de oorlog door de bezetters geïndexeerd. Bieleman (2008), 461.
3. Schuyt & Taverne (2000), 38.
4. Schuyt & Taverne (2000), 39.
5. Lörzing (2014), 11. Dit gold zeker voor de mannelijke bevolking.
6. De bevolking deelde nauwelijks mee in de beloofde welvaart, wat in de jaren vijftig tot een piek aan emigraties leidde. Tussen 1950-60 vetrokken 320.500 mensen, om elders een beter bestaan op te bouwen. Lörzing (2014), 14.
7. Andela (2000), 16.
8. Idem.
9. Lörzing (2014), 83.
10. In het westen van het land bestond het dagelijks dieet in 1945 slechts uit 617 kilocalorieën; Decorrespondent.nl/1666/nooit-meer-oorlog-nooit-meer-honger-wil-de-europeaan-die-dat-nog-gelooft-nu-opstaan/76859244-acc08b40, geraadpleegd op 10-09-2017.
11. Beris, Corporaal & Stortelder (2009), 86.
12. Bieleman (2008), 463.
13. De grootschalige inzet op arbeidsbesparing vond vooral plaats na 1960-63, toen het matigende loonbeleid van de overheid werd losgelaten en arbeidslonen sterk stegen.
14. Lörzing (2014), 15, 132-133; Schuyt & Taverne (2000), 45. Tussen 1973-1976 bevond de economie zich in een laagconjunctuur, waardoor het inkomenspeil tijdelijk daalde.
15. Lörzing (2014), 15.
16. Van Bergen (2014), 191-192. In 1950 ging 18% van de Nederlanders op vakantie, in 1960 30% en in 1970 50%.
17. Lörzing (2014), 144. Een groot deel daarvan is inmiddels weer voor autoverkeer afgesloten.
18. Van Bergen (2014), 131, 163; Lörzing (2014), 288.
19. Lörzing (2014), 288-289; Van Bergen (2014), 184.
20. Tijdens een lezing op de Bondsdag van de Christelijke Plattelandsjongeren in 1964; Tijdschrift van de Leefomgeving (jaargang 1964), 373-374.

Overigens zagen niet alle boeren de recreant als bedreiging. Mits er een goede balans gezocht werd tussen landbouw en recreatie en men ervoor zou waken dat men van het platteland geen museum zou willen maken, zou de recreatie de leefbaarheid van het platteland zeker ten goede kunnen komen en zouden boeren kunnen profiteren van de nieuwe bron van inkomsten die de plattelandsrecreatie bracht.²¹

Industrialisatie en deïndustrialisatie

Tot 1947 waren de landbouw en de industrie de grootste werkgevers geweest, maar toen wisselde de landbouw stuivertje met de dienstensector.²² De landbouw zou daarna alleen maar verder aan belang verliezen; de industrie- en dienstensector zouden verder groeien. In 1947 was de industrie nog veruit de grootste. De sector en gaf werk aan bijna de helft van de beroepsbevolking.²³ Tot halverwege de jaren zestig bleef de industrie groeien, maar toen keerde het tij en kwam Nederland in een deïndustrialisatieproces terecht gekomen.²⁴ De dienstensector werd uiteindelijk de grootste.²⁵ Vanaf de jaren zeventig spreekt men daarom van een *postindustriële samenleving*.²⁶

Suburbanisatiegolf

De verstedelijkings zette zich in eerste instantie voort, maar gedurende de zestiger en zeventiger jaren, raakten de steden hun aantrekkingskracht kwijt.²⁷ Door de verbeterde mobiliteit en het toenemend autobezit raakte ook het pendelen naar het werk steeds meer ingeburgerd. Er kwam een suburbanisatiegolf op gang, waarbij gezinnen uit de stad vertrokken naar het platteland.²⁸

Ook deze ontwikkeling had grote gevolgen voor de band met het platteland. Voor deze groep was het hun woonlandschap geworden. De boerengemeenschap was inmiddels in de minderheid. Deze ontwikkeling had invloed op het collectieve discours en de tijdgeest. Agrarische modernisering werden hierdoor steeds kritischer bekeken, omdat deze vaak een bedreiging voor de kwaliteit van het woonlandschap vormden.

Het 'ik-tijdperk'

Tijdens de periode van ongekende, economische groei tussen 1960-80, vond een sterke individualisering plaats.²⁹ Socioloog Berting duidt de samenleving die toen ontstond als een 'individualistische prestatiesamenleving'.³⁰ Hierin ontstond het idee dat men in de samenleving en het beroepsleven vooral vooruit kon komen door 'eigen inspanningen'.³¹ Dit ging gepaard met een duidelijk 'vooruitgangsoptimisme' en een toekomstgerichte blik.³²

Maatschappelijke middengroepen kregen, door betere scholing, mobiliteit en sterke, economische groei, kansen als nooit tevoren.³³ Dit was helemaal het geval vanaf de jaren zestig. In die periode steeg de welvaart en keuzevrijheid

aanzienlijk en werd men kritischer op gezag, maakte men zich steeds meer los van instituties als politieke partijen, vakbonden of kerken, raakte men, kortom, steeds zelfstandiger en steeds meer gericht op zichzelf en het eigen gezin.³⁴

De jaren zeventig worden door meerdere auteurs aangeduid als het 'ik-tijdperk', als een periode van zelfontplooiing.³⁵ Deze ontwikkeling vond zo massaal plaats dat ook wel van massa-individualisering wordt gesproken.³⁶ De gemeenschapszin zou daar, volgens verschillende auteurs, onder geleden hebben.³⁷

Ook op het platteland - binnen de boerengemeenschap - raakte men meer op zichzelf. Door ruilverkavelingen en 'streekverbeteringen' was het boerenbedrijf steeds vaker buiten het dorp geplaatst. Door specialisatie en mechanisatie was de boerengemeenschap ook steeds minder op elkaar, het noaberschap, of op coöperaties aangewezen.³⁸ Karel schrijft hierover: 'De boer verscheen niet langer als vanzelfsprekende vertegenwoordiger van het plattlandsbeeld op de voorgrond. Als modern ondernemer had hij zich teruggetrokken op zijn bedrijf'.³⁹

Nederland als ordeningsstaat

Er was inmiddels een heuse traditie ontstaan op het gebied van de ruimtelijke ordening. De belangen van verstedelijking, landbouw, infrastructuur en natuurbehoud vereisten steeds meer afstemming op nationaal niveau.⁴⁰ Planners, juristen, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten ontwikkelden hiervoor een ordeningsstelsel dat vanaf 1960 ondersteund werd door wetgeving, middels regelmatig vernieuwde rijksnota's.

De eerste *Nota Ruimtelijke Ordening* (1960) was nog vrij bescheiden en vooral van toepassing op concentraties van bevolking en welvaart in de Randstad.⁴¹ Met de *Tweede Nota* uit 1966 nam de overheidsinvloed op de ruimtelijke ordening sterk toe. In deze nota werd een voorkeur uitgesproken voor een scheiding tussen agrarische gebieden enerzijds en recreatie- en natuurgebieden anderzijds.⁴²

Hoewel de landbouw hierdoor in bepaalde gebieden werd ingeperkt, pleitte een groot deel van de boerengemeenschap ervoor dat men zich nu eens moest uitspreken. De onzekerheid hield verdere modernisering tegen:

'We dienen nu wel eens te weten welke groene gebieden er voor de landbouw overblijven en dan zal er voor gezorgd moeten worden dat deze gebieden zo modern mogelijk worden ingericht'.⁴³

In Twente zorgde het in 1966 opgestelde ontwerp-streekplan Twente voor veel beroering. Het leverde ruim 2000 bezwaarschriften op, van zowel boeren als burgers.⁴⁴

21. Tijdschrift van de Leefomgeving (jaargang 1964), 376-378.

22. Landbouwcommissie Overijssel (1957), 23.

23. Idem.

24. Rond het hoogtepunt van de industrialisatie, in 1960, was het aandeel werkzaam in de industrie verder gegroeid tot 55%.²⁹ Tijdens de volkstelling in 1971 was de dienstensector echter al tot ruim 41% gestegen.²⁴ De industriesector was toen nog steeds het grootst, maar de piek was inmiddels gepasseerd. Volkstelling.nl. Beroepentelling 1960, document 10B T1; Volkstelling.nl. Beroepentelling 1971, document BRT_1971_15B-H6.pdf; Schuyt & Taverne (2000), 44.

25. Schuyt & Taverne (2000), 48.

26. Schuyt & Taverne (2000), 44.

27. Cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-verstedelijking, storymap Verstedelijking, geraadpleegd op 16-08-2017. Het ging om een tijdelijk fenomeen. Vanaf midden jaren 80 begonnen steden weer te groeien.

28. Van de Wouden & De Bruijne (2001), 9. Deze ontwikkeling had een veel grotere omvang in de Randstad dan in Twente; Atlas van Nederland (2003), 4. Dorpen, via: Avn.geo.uu.nl.

29. Die individualisering en het toekomstgerichte optimisme lijken niets nieuws onder de zon. Gedurende de negentiende eeuw, tijdens de opkomst van de industrialisatie, speelde dit namelijk ook al. Toen betrof het echter een verschijnsel dat met name bij de elite leefde. Ditmaal ging het om een veel bredere, maatschappelijke ontwikkeling.

30. Berting (2006), 97.

31. Idem.

32. Berting (2006), 98, 102.

33. Berting (2006), 102.

34. Lindenberg (2006), 18,19,50, 51. De culturele revolutie en de opkomst van nieuwe media zou hierin een belangrijke rol hebben gespeeld. Ook het loskomen van de verzuiling, die volgens Wielenga halverwege de jaren vijftig het hoogtepunt had bereikt en daarna op haar retour ging, droeg eraan bij dat men loskwam van instituties. Wielenga (2010), 208.

35. Hellema (2012), 186.

36. Hellema (2012), 187.

37. Idem.

38. Karel (2013), 51.

39. Karel (2013), 17.

40. Van Schendelen (1999), 226.

41. Lörzing (2014), 193.

42. Van Schendelen (1999), 227.

43. Tijdschrift van de Leefomgeving (jaargang 1966), 5.

44. Bezwaarschriften (1966).

Groeiende milieuproblematiek

Door de toegenomen welvaart werd de ruimtelijke claim op het gebied van verstedelijking, infrastructuur, industrialisatie en intensivering in de landbouw er, ondanks de nota, niet minder om.⁴⁵ Met name de natuur- en milieubeweging trok begin jaren zeventig steeds feller ten strijde tegen enerzijds de oprukkende verstedelijking en anderzijds het 'agrarisches front', dat met intensivering en bio-industrie grote schade dreigde toe te brengen aan het natuurlijke milieu.⁴⁶

Uit een, in 1974 gehouden, enquête onder Overijsselse plattelandsgezinnen bleek dat niet alleen burgers, maar ook de boerengemeenschap de problemen onderkende, al vond men overwegend dat het op dat moment nog wel meeviel en zag men de vervuiling vooral als probleem voor de toekomst.⁴⁷ Enkelen gaven aan 'dat men wel tot inkrimping van de bio-industrie [kon] overgaan, mits de kosten van inkomensbeperking voor de boer door de overheid [werden] gedragen.'⁴⁸ De boeren voelden zich vaak speelbal. Het stimulerende overheidsbeleid van de periode ervoor had hen tot moderniseren en schaalvergroten aangezet en toen men er goed de vaart in had gezet en grote investeringen had gedaan, werd moderniseren juist ongewenst.

Zijn er grenzen aan de groei?

Het voortdurend streven naar economische groei en het volop ruimte geven aan het moderniseringsproces werd steeds kritischer bekeken. Het in 1972 verschenen rapport *Grenzen aan de groei* van de 'Club van Rome' werd in Nederland opvallend goed verkocht.⁴⁹ Hierin werd een doemscenario geschetst over de consequenties van de voortschrijdende industriële groei. De bio-industrie werd hierin zeker niet als enige boosdoener aangewezen. Het consumptiegedrag en streven naar ongebreidelde groei van de westerse wereld ten koste van de derde wereld werden aangewezen als overkoepelende problemen. De landbouw had hier een aandeel in, vanwege het ruime gebruik van pesticiden en mest.⁵⁰ Vanaf die tijd werden vervolgens steeds meer overheidsmaatregelen genomen om milieuverontreiniging aan banden te leggen.⁵¹

Culturele revolutie en protesten

Niet alleen de milieubeweging liet van zich horen. Steeds meer mensen organiseerden zich in de strijd tegen de gevestigde orde. In de jaren zestig was het vooral gegaan om het doorbreken van de conservatieve taboes die de samenleving in zijn greep hielden. Vanaf midden jaren zeventig werd actie gevoerd tegen allerlei vormen van onrecht en ongelijke behandelingen. De anti-conservatieve geest van de jaren zestig transformeerde in een anti-kapitalistische geest in de jaren zeventig. In 1974 waren in Nederland maar liefst 400 actiegroepen actief.⁵² Men protesteerde tegen kruisraketten, oorlog, huisjesmelkers, de aanleg van snelwegen, apartheid en dieren mishandeling en vóór meer zeggenschap

en hogere lonen. Ook de boeren kwamen massaal in actie tegen het verslechterende economische klimaat en voor een openere, meer directe vorm van belangenbehartiging.⁵³

Spanningsveld en groene nota's

Tussen 1947-1971 nam de Overijsselse boerengemeenschap af van ruim een kwart tot slechts 11% van de bevolking.⁵⁴ De sterk gekrompen boerengemeenschap bepaalde, door ruilverkavelingen en schaalvergrotingen, echter nog steeds grotendeels hoe het platteland eruit kwam te zien. Het maatschappelijk draagvlak voor deze gang van zaken nam echter steeds verder af. De conflicten tussen stedeling en landbouwer waren onderwerp van een artikel in het tijdschrift van de Heidemaatschappij uit 1975:

'De aard van de belangstelling van de stedeling voor het platteland heeft in de loop van de laatste 150 jaar een sterke wijziging ondergaan. Tegenwoordig wordt deze belangstelling vooral gekenmerkt door de wens een deel van de vrije tijd in het landelijke gebied door te brengen, door de behoefte van sommige stedelingen buiten te wonen en door de zorg voor behoud van natuur en landschap. Deze wensen van de stedelingen aanzien van het platteland komen niet zelden in conflict met de behoefte van de landbouw vaak ingrijpende veranderingen aan te brengen in het cultuurlandschap.'⁵⁵

Het groeiend milieubesef, de behoefte aan een prettige leefomgeving en een grotere biodiversiteit, alsmede behoud van landschappelijke waarden, leidde tot de 'Groene Nota's', welke een uitbreiding waren op de Tweede Nota.⁵⁶ Waardevolle natuurgebieden werden aangewezen in de *Nota Nationale Parken*, waardevolle cultuurlandschappen in de *Nota Nationale Landschapsparken* en in de *Relatienota*, tot slot, werden gebieden aangewezen waarin de agrarische bedrijfsvoering moest aansluiten aan het natuur- en landschapsbeheer.

Crisis en een nieuwe koers

In 1981 bereikte de crisis haar hoogtepunt. De werkeloosheid was nog nooit zo groot. Door de stijgende werkeloosheid, de onzekerheid over de toekomst, maar ook door teleurstelling en vermoeidheid bij activisten, vond er begin jaren tachtig een politieke omslag plaats.⁵⁷ De sociale koers van kabinet van Agt werd opgevolgd door de conservatievere koers van kabinet Lubbers.⁵⁸ Er ging een andere wind waaien. De burger bleef mondig, maar 'het collectief' viel weg en het 'gemeenschapsbelang' deed er minder toe.⁵⁹ Toch werden juist in deze tijd, onder het kabinet Lubbers, de nodige maatregelen getroffen die het collectieve belang zouden moeten dienen. 'Recreatie', 'natuur' en 'milieu' werden nieuwe beleidsterreinen, die werden ondergebracht bij ministeries.⁶⁰

45. Van Schendelen (1999), 227.

46. Van Schendelen (1999), 228.

47. Tijdschrift voor de leefomgeving (Jaargang 1974), 125.

48. Idem.

49. Hellema (2012), 36.

50. Bovendien werd vaak zo extreem ontwaterd dat verzilting optrad; Meadows, Meadows & Club of Rome (1972), 98.

51. Hellema (2012), 37.

52. Schuyt & Taverne (2000), 44.

53. Bieleman (2008), 472. Een gesloten overlegorgaan als belangenbehartiger het Landbouwschap verloor in die tijd snel aan draagvlak.

54. Landbouwcommissie Overijssel (1957), 23. In 1947 werkten in Overijssel 54.000 in de dienstensector en 53.000 in de landbouw, resp. 27% en 26,5% van de totale, mannelijke beroepsbevolking in Overijssel; Volkstelling.nl. Beroepentelling 1971, document BRT_1971_15B-H6.pdf. Voor een goede vergelijking met de cijfers uit 1947 is alleen de mannelijke beroepsbevolking van Overijssel berekend.

55. Tijdschrift van de Leefomgeving (jaargang 1975), 311.

56. Tijdschrift van de Leefomgeving (jaargang 1975), 418.

57. Hellema (2012), 300. Hellema noemt in dit verband ook een hernieuwde energie bij een nieuwe generatie conservatief-liberalen.

58. In Engeland waren de conservatieven twee jaar daarvoor aan de macht gekomen, waarna Thatcher het land met ijzeren hand regeerde. Bij de Nederlandse verkiezingen in 1982 verloor de sociaal-liberale D66 sterk en was er flinke winst voor de conservatief-liberale VVD.

59. Hellema (2012), 300-301.

60. Natuur en recreatie werden vanaf 1982 ondergebracht bij het Ministerie van Landbouw en Visserij, milieu bij het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM). Vanaf 1989 werd 'natuurbeheer' zo belangrijk gevonden dat de naam van het ministerie veranderde in Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Sinds 2010 is 'natuur' weer uit de naam van het ministerie verdwenen.

Gezonde buitenlucht

1978 was het dieptepunt als het om fietsgebruik ging, maar vanaf begin jaren tachtig ontstond weer een opgaande lijn toen de fiets werd herontdekt.⁶¹ De aandacht voor het milieu, maar zeker ook voor de gezondheid, maakte dat steeds meer hoogopgeleiden de fiets kozen voor recreatieve fietstochten.⁶² Plattelandsrecreatie was inmiddels niet meer weg te denken uit de samenleving. Massaal zocht men het platteland op in het weekend. Ondertussen stonden boer en burger verder van elkaar af dan ooit. In tien jaar tijd was de boerengemeenschap nog eens gehalveerd, waardoor in 1980 nog maar een krappe 6% van de totale, Nederlandse beroepsbevolking in de landbouw werkte.⁶³ De ruimteclaim van de stedeling op het platteland werd ondertussen alsmaar verder opgevoerd.

Van wie is het platteland nu eigenlijk?

De landbouwpraktijk werd steeds vaker onderwerp van discussie. De Groene Nota's bleken niet langer toereikend. De nota's waren gebaseerd op vrijwilligheid vanuit de boerengemeenschap; de *Nota Landelijke Gebieden* (1977), die uiteindelijk pas in 1983 werd ingesteld, nam de keuzevrijheid en ontplooiingskansen van de *gehele* bevolking als uitgangspunt.⁶⁴ Het zette in veel gebieden een rem op zowel de stedelijke uitbreidingsdruk als de landbouw.

Met de totstandkoming van de *Landinrichtingswet* in 1985 werd het tijdperk van de ruilverkavelingswet uit 1954 definitief afgesloten.⁶⁵ De nieuwe wet vormde een kader voor de toekomstige inrichting van het Nederlandse landschap.

61. Van Bergen (2014), 162.

62. Van Bergen (2014), 170. Het 'actieve toerisme' werd halverwege jaren tachtig ook dankbaar geadopteerd door de VUTters die hun vrije tijd graag actief doorbrachten.

63. De totale beroepsbevolking in 1980 bedraagt 5293.000 (CBS Statline: Beroepsbevolking; vanaf 1800). In de landbouw werken dan 305.000 mensen (CBS Statline: Landbouw; vanaf 1851). Hierbij is geen onderscheid meer gemaakt tussen mannen en vrouwen.

64. Andela (2000), 222-223.

65. Andela (2000), 224.

66. NPS/VPRO, 17 januari 1995, *Na de oorlog (3): 1949 De lotgevallen van koe Meibloem*.

67. Deze vormden de aanzet voor de ruilverkavelingswet van 1954.

68. Sprokkereef (1977), 12; CLO/CBS. Tussen 1970 en 1980 vond bijna een verdriedubbeling plaats van de Nederlandse rundveestapel, van 1.890.000 naar 5.226.000, de varkensstapel verdubbelde ruim, van 5.533.000 naar 12.383.000.

69. Bieleman (2008), 476.

70. geheugenvannederland.nl, NG-1982-17-52.

71. Bieleman (2008), 465.

72. Bieleman (2008), 464.

73. Tijdschrift voor de Leefomgeving (jaargang 1955), 248.

74. Van Bergen (2014), 287.

75. Bioscoopjournaal weeknummer 68-22 (1-05-1968).

76. Zie afb. 4.15.

77. Bieleman (2008), 472.

78. Van de Berg (1974), 77.

79. Noordhoff (2011), 496.

80. Dungen (1977), 5.

81. Schuyt & Taverne (2000), 44.

82. Noordhoff (2011), 496.

83. Schuyt & Taverne (2000), 42.

84. Noordhoff (2011), 528.

85. Van Bui *et al.* (2017), 6. Het gaat hier om de toegevoegde waarde.

86. Van Bergen (2014), 162.

87. Keiser (1967), 125.

88. Lörzing (2014), 324. Dat is 8,5% van het huidige snelwegennetwerk.

89. Van Schendelen (1999), 226. Dit viel onder de Contact Commissie inzake Natuurbescherming (CC), waar onder andere V. Westhoff en J.T.P. Bijhouwer deel van uitmaakten. Ook de Heidemij, Grontmij en Staatsbosbeheer sloten zich in 1940 en 1947 bij de CC aan.

90. Het blijft dan nog bij een plan. Pas later, in het Streekplan Twente van 1990 werd hier echt werk van gemaakt, waarna, vermoedelijk in 1993, het gebied de status *Waardevol Cultuurlandschap* (WCL) kreeg. In 2005 werd het gebied één van de 20 *Nationale Landschappen*.

91. Wielenga (2010), 208.

92. Noordhoff (2011), 536.

93. Bieleman (2000), 14.

Tijdbalk ontwikkelingen 1955-1985

STAATKUNDIG-POLITIEK

	1945 Einde WOII	1948 Oprichting Benelux	1954 Oprichting West-Europese Unie	1960 Eerste Nota Ruimtelijke Ordening	1965 Ministerie van Cultuur, Recreatie & Maatschappelijk Werk
1945			1955		
	1945 Oprichting Verenigde Naties			1957 Verdrag van Rome (oprichting EEG)	1962 Boswet
					1965 Wet op de Ruimtelijke Ordening

LANDBOUWKUNDIGE ONTWIKKELINGEN

	ca. 1949-50 In de koelcellen in Nederland ligt voor ongeveer een jaarvoorraad aan boter ⁶⁶	1953 Herstelwerkzaamheden Walcheren na watersnoodramp ⁶⁷	1954 Tweede ruilverkavelingswet en instemming ruilverkaveling Vriezenveen	1962 Instelling Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB)
1945			1955	
		1951 Oprichting Borgstellingsfonds met Marshallsteun ⁷²	1954 en '56 Extreme regenval in Overijssel, met grote schade voor de landbouw ⁷³	1964 Voor het eerst meer tractoren dan paarden in de landbouw ⁷⁴

SOCIAAL-ECONOMISCH

	1944-45 Hongerwinter	1949 Invoering werkloosheidswet (WW)	1957 Invoering Algemene Ouderdomswet (AOW)	1961-62 Invoering vijfdaagse werkweek	1964 Recordaantal woningen gebouwd (100.850) ⁷⁹
1945			1955		
		1948-1952 Marshallhulp voor wederopbouw	1951-1973 Periode van snelle economische groei, aangedreven door industrialisatie en export.	1959 Algemene Weduwen wezenwet (AWW)	1960 12% van de beroepsbevolking is werkzaam in de landbouw ⁸⁴

LANDSCHAPSINRICHTING & NATUUR

		1950 Instelling Nationaal Park Kennemerduinen		1963 10,6% van het oppervlakte van Twente is bebost ⁸⁷
1945			1955	
	1944 Oprichting Werkgroep Cultuurlandschappen ⁸⁹			

CULTUUR & TIJDGEEST

		Jaren 50 Veel zekerheid, maar een zeer sober bestaan, wat velen doet besluiten te emigreren naar bijv. Canada.	Jaren 60 De auto wordt gezien als statussymbool, de fiets juist niet.
1945		1955	
		1954 Het bisschoppelijke mandement zou als hoogtepunt (en dus ook begin van het einde) van de verzuiling kunnen gelden ⁹¹	Vanaf jaren 60 Suburbanisatiegolf. Hoger opgeleiden vertrekken massaal uit de grote steden naar buitenwijken of plattelandskernen.

1966 Tweede Nota Ruimtelijke Ordening	1968 Natuur- bescher- mingswet	1974 Derde Nota Ruimtelijke Ordening	1977-1983 Nota Landelijke Gebieden	1982 Milieu, natuur en recreatie worden beleidsterreinen	1985 Landinricht- ingswet	1989 Ministerie Land- bouw, Natuur- beheer & Visserij
1975				1985		
1966 Bijdrageregeling voor openstelling van bossen	1968 Rijkswegenplan, grote toename snelwegen	1975 Drie Groene Nota's (Natio- nale Parken, Nationale Land- schapsparke & Relatienota)	1976 Verstedelijkings- nota (oa. groeikernen)	1977 Regeling Bos- bijdrage	1984 Structuurschema Natuur en Landschapsbehoud	1988 Vierde Nota Ruimtelijke Ordening

1962 Bestrijdings- middelenwet	1970 De varkens- en rundveestapel neemt zeer sterk toe ⁶⁸	1971 Grote demonstratie boeren in Brussel tegen plannen EEG ⁶⁹	1980 Demonstratie van boeren tegen de EG- landbouwvoorstellen ⁷⁰	1985 Piek stikstof- gebruik (>500 miljoen kg/jr) ⁷¹
1975			1985	
1968 Het overschot aan melk- producten leidt tot een 'boterberg' en melkoorlog. ⁷⁵	1970 De teelt van snijmaïs neemt sterk toe ⁷⁶	1974 Massale boeren- protesten ⁷⁷	1974 Twentse boeren en burg- ers houden 15 vogelreser- vaten in stand ⁷⁸	

1966 Invoering Wet Arbeidsongeschikten (WAO)	1966 Werkeloosheid Twente 1,8% ⁸⁰	1973 Eerste oliecrisis	1974 In Nederland zijn maar liefst 400 actiegroepen actief ⁸¹	1981 Recordaantal werklozen (475.000) ⁸²
1975			1985	
1965 Algemene Bijstandswet (ABW)	Ca. 1965 Piek aantal wer- kenden in de industriesector	1969 Dienstensector verant- woordelijk voor 56% Nederlandse economie ⁸⁵	1978 Dieptepunt Fietsgebruik ⁸⁶	1979 Tweede oliecrisis

1967 Streekplan Twente	1973 Piekjaar wegenbouw, 212km nieuwe snelwegen ⁸⁸	1980-81 Herziening streekplan Twente	1985 Streekplan Twente	1990 Natuur beleidsplan (EHS)	
1975			1985		
1966 Ontwerp- streekplan Twente	1970 Opkomst term Landschaps- park, combinatie landbouw/ natuur	1975 Plan tot oprichting 20 Nationale Landschapsparke, waaronder NO-Twente ⁹⁰	1979 Herziening streekplan Twente	1983-84 Voorontwerp streekplan Twente	1986 Plan Ooievaar (EO Wijers- prijsvraag)

1972 Rapport Grenzen aan de groei van de Club van Rome verschijnt . Hierin wordt een verband gelegd tussen economische groei en de gevolgen hiervan voor het milieu, wat de aanzet vormt tot de 'Tweede Groene Golf'.	Vanaf ca. 1980 De populariteit van het platteland neemt (opnieuw) toe als recreatiegebied.		
1975		1985	
Vanaf jaren 70 Postindustriële tijdperk: industriesector neemt af in belang, dienstensector wordt de grootste werkgever.	1975-85 Maatschappelijke onvrede leidt tot massale protesten tegen oa. kernwapens, apartheid, 'huisjesmelkers' en milieuvervuiling, etc. ⁹²		

1955-1985 in beelden

Afb. 5.2
Voor de wederopbouw werd een beroep gedaan op de arbeidskracht van de bevolking. Men zette de schouders er gezamenlijk onder.

Afb. 5.3
Gedurende de zestiger en zeventiger jaren raakten de binnensteden tijdelijk hun aantrekkingskracht kwijt. De middenstand trok massaal weg naar het omliggende platteland, waar kleine groeikernen ontstonden. In de binnensteden leidde dit tot leegstand en verloedering.

Afb. 5.4
Door de bevolkingsgroei werden steden sterk uitgebreid met nieuwe woonwijken aan de randen. De groei van steden ging ten koste van het omliggende, agrarische land. Op de foto een deel van de uitbreidingen van Almelo in 1959.

Afb. 5.5-5.7
De evolutie van de recreatie in het buitengebied in de jaren 50-80 wordt mooi geïllustreerd aan de hand van promotieposters van het Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen uit de jaren 1959, 1975 en 1982. De auto was vanaf de zestiger jaren het populairste vervoermiddel, ook voor recreatie. De fiets miste status en was hoogstens hip onder progressievelingen. Vanaf eind jaren zeventig vond - onder invloed van milieu- en gezondheidsoverwegingen - een omkering plaats. Daarmee nam ook de populariteit van het platteland als recreatiegebied toe.

Afb. 5.8

De vijfdaagse werkweek, die in 1960 werd ingesteld, en de vrije tijd die dat opleverde, leidde tot meer recreatie. Door de toegenomen welvaart raakte de auto ingeburgerd, ook onder de midden- en onderklassen. In 1960 haalde de auto de fiets in wat populariteit betrof. Bermtoerisme werd een heus fenomeen.

Afb. 5.10

Begin jaren zeventig was de caravan sterk in opkomst in Nederland, ook voor vakantie in eigen land.

Afb. 5.11

Ook de boerengemeenschap kwam in 1980 in protest tegen de EG-landbouwvoorstellen om de melkprijzen te bevriezen op het prijspeil van twee jaar daarvoor.

Afb. 5.9

De zestiger jaren kenmerkten zich door de opkomst van progressieve protestbewegingen die zich vooral verzetten tegen het conservatisme en taboes binnen de verzuilde samenleving. In de jaren zeventig werd protesteren bijna 'mainstream'. Ongeacht leeftijd, politieke voorkeur of geloofsovertuiging ging men massaal de straat op om te demonstreren tegen het kapitalisme en zeer diverse vormen van onrecht.

Afb. 5.12

Het milieubewustzijn nam toe. Door vervuiling en verzuring werd het draagvlak steeds groter.

5.2 Agrarische ontwikkelingen

Begin jaren vijftig had de landbouw zich al grotendeels hersteld van de meest directe gevolgen van de Tweede Wereldoorlog.⁹³ De ontginningen uit de periode ervoor hadden de boeren wat ademruimte gegeven, waardoor de gemiddelde bedrijfsgrootte op de zandgronden was toegenomen naar 8ha, maar het plafond was bereikt.⁹⁴ Het resterende areaal woeste gronden was beperkt en wat er nog over was, betrof doorgaans gronden met een dermate slechte kwaliteit of geringe omvang dat ontginning nauwelijks rendabel was.⁹⁵ Voor verdere modernisering van de landbouw was het belangrijk om de productie van de bestaande landbouwgronden op te voeren en tegelijkertijd de boerengemeenschap in omvang terug te brengen. Hiervoor werden verschillende stimuleringsmaatregelen getroffen.

Sanering boerengemeenschap

Er was op de zandgronden een wanverhouding ontstaan tussen het hoge aantal landarbeiders en de beperkte hoeveelheid grond per bedrijf, wat leidde tot een lage arbeidsprestatie.⁹⁶ Dit betekende dat - om de landbouwsector op de zandgronden gezond te houden - de agrarische sector niet meer mocht groeien. Gemiddeld zou bijna 70% van de agrarische jongeren moeten afvloeien.⁹⁷ Met deze drastische sanering van de sector zou de arbeidsprestatie van de resterende boeren sterk toenemen.⁹⁸

Kapitaalinjectie voor de mechanisatie en motorisering

Het Borgstellingsfonds, dat in 1951 door het Rijk werd ingesteld dankzij steun in het kader van de Marshallhulp, werden boeren in staat gesteld om machines en gebouwen te financieren.⁹⁹ Deze kapitaalinjectie leidde onder andere tot een vertienvoudiging van het aantal melkmachines in tien jaar tijd.¹⁰⁰

De geallieerden brachten na de oorlog ook hulpmiddelen in voor grondverzet, zoals bulldozers en draglines. Grootschalige ruilverkavelingen werden hierdoor sterk vereenvoudigd.¹⁰² In eerste instantie kwam de mechanisatie moeizaam op gang, vanwege de lage kostprijs van arbeid. Hierdoor bleef de spade nog lang het belangrijkste hulpmiddel. De herstelwerkzaamheden na de watersnoodramp in 1953 vormden echter een nieuwe stimulans.¹⁰³ Bij cultuurtechnische werken bleken deze machines al gauw niet meer weg te denken. In 1955 sprak de Heidemij haar leden vol optimisme toe met de woorden:

‘Dames en Heren, hier is geen terug meer mogelijk, de machine heeft bij het cultuurtechnische werk haar intrede gedaan en zal bij dit zware werk een steeds meer overheersende rol gaan spelen.’¹⁰⁴

De vraag naar arbeiders in de nog altijd groeiende industriële sector maakte arbeidskracht bovendien steeds duurder, waardoor mechanisatie en motorisering in toenemende mate aan draagkracht wonnen.¹⁰⁵ Vanaf de jaren zestig kwamen de ontwikkelingen écht in een stroomversnelling. In 1964 werd het paard en wagen ingehaald door de tractor.¹⁰⁶

Ruilverkaveling en streekverbetering

De mechanisatie zou geen succes worden als het platteland niet mee zou moderniseren. Het oude cultuurlandschap leende zich doorgaans slecht voor het gebruik van machines. De grond was drassig of vol kuilen, er was sprake van een ongunstige gebruiksverkaveling en slechte bereikbaarheid.¹⁰¹ Het was het grote landbouwvraagstuk van die tijd.¹⁰⁷

Dit probleem speelde in vrijwel alle delen van Nederland, maar de doorgaans zeer inefficiënte verkavelingsstructuur en het relatief lage percentage onverharde wegen maakte dat Overijssel tot de provincies hoorde met de laagste arbeidsproductiviteit.¹⁰⁸

In 1954 waren nog altijd 5200km aan wegen in de provincie onverhard.¹⁰⁹ Deze verkeerden bovendien in zo'n 'desolate toestand' dat gemotoriseerd verkeer hierop vrijwel uitgesloten was.¹¹⁰ Wat de verkavelingssituatie betrof, was het kleine formaat of de grillige vorm niet het enige probleem. Vaak lagen de percelen ook ver uit elkaar. De Overijsselse boer was daarvoor veel reistijd kwijt. Dat zou er, volgens de Heidemij, ook toe leiden dat de veraf gelegen percelen 'stiefmoederlijk' behandeld werden, doordat de boer er geen stalmeest naartoe zou brengen of rantsoenbeweiding op zou toepassen.¹¹¹

Dergelijke problemen moest men gezamenlijk oppakken, onder meer door ruilverkavelingen en streekverbeteringen, waarbij niet alleen de verkavelingsstructuur op de schop ging, maar waarbij een algehele moderniseringsslag kon worden gemaakt. Denk aan het verbeteren van de waterhuishouding, een herziening en verbetering van de infrastructuur, krotopruiming en aansluiting op nutsvoorzieningen. Ook de verhuizing van boerenbedrijven uit het dorp dichterbij de percelen was een noodzakelijke stap in het moderniseringsproces.

In de vernieuwde Ruilverkavelingswet werden veel financiële en juridische obstakels opgeruimd uit de wet van 1938, waardoor veel boeren na 1954 alsnog overstag gingen. Vriezenveen was één van de eerste regio's waar de ruilverkaveling plaats had onder de nieuwe wet. Daarna ging het hard. Tussen 1924-57 waren in Overijssel 22 ruilverkavelingen voltooid onder de oude wet.¹¹² Deze hadden een bescheiden omvang van 21.127ha.¹¹³ Onder de nieuwe wet waren in 1957 al 18 blokken in uitvoering en 105 blokken in aanvraag of voorbereiding.¹¹⁴ De gezamenlijke omvang bedroeg maar liefst 246.523ha.¹¹⁵

94. Maris (1951), 41.

95. Maris (1951), 35.

96. Maris (1951), 16; Landbouwcommissie Overijssel (1952), 23, 39-40. In Twente had in 1952 71% van de boeren minder dan 10ha grond. Landbouwcommissie Overijssel (1952), 5.

97. Maris (1951), 85. Hiervoor probeerde men de plattelandsjongeren te stimuleren om een opleiding te volgen voor werk in een andere sector.

98. Maris (1951), 87-94. Gevolg van dit beleid was overigens dat al in 1955 gevreesd werd dat 10-20 jaar later mogelijk een tekort aan opvolgers zou ontstaan.; Buursink (1956), 348-349. De jongeren gaven er, volgens een enquête uit 1955, steeds vaker de voorkeur aan in de industrie of in de bouw te gaan werken, omdat er voor hen weinig aantrekkelijks in zat, vaders voetsporen op te volgen. Door lage lonen, seizoenwerkloosheid, slecht onderwijs en slechte sociale voorzieningen is generaties lang het stempel van minderwaardigheid gedrukt op het beroep van landarbeider.

99. Bieleman (2008), 464; Andela (2000), 38, 42.

100. Bieleman (2008), 465. Het aantal steeg van 4000 in 1950 tot 39.000 in 1960.

101. Maris (1951), 94,95.

102. Tijdschrift voor de Leefomgeving, jaargang 1949, 318-321; Eshuis (1963), 19.

103. Eshuis (1963), 19.

104. Tijdschrift voor de Leefomgeving (jaargang 1955), 248.

105. Eshuis (1963), 19.

106. Bieleman (2008), 465.

107. Tijdschrift voor de leefomgeving (jaargang 1957), 246-247.

108. Tijdschrift voor de Leefomgeving (1959), 190. Het arbeidsinkomen van een boer op de gemengde bedrijven op de zandgronden in Overijssel bedroeg in 1959 (bij 2900 arbeidsuren) f4.750,-. Een Friese of Zeeuwse boer op de klei had een arbeidsinkomen van meer dan f11.000,- (bij 2900 arbeidsuren). Alleen de akkerbouwbedrijven in het Oldambt doen het slechter dan de Overijsselse zandgrond-boeren, met een arbeidsinkomen van f2.150,-. Zie ook Buursink (1956), 341.

109. Tijdschrift voor de Leefomgeving (1957), 272.

110. Idem.

111. Tijdschrift voor de Leefomgeving (1957), 274. Dit had uiteraard een negatief effect op de opbrengst.

112. Landbouwcommissie Overijssel (1957), 14.

113. Landbouwcommissie Overijssel (1957), 14.

114. Idem.

115. Idem.

Afb. 5.13

Uitplaatsing van boerderijen, vanuit het dorp naar de bouwlanden op het platteland, verkleinde de reistijd voor de agrariër aanzienlijk, maar had ook impact op de sociale structuur. De boer was niet langer de buurman van de burgers.

Europese Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB)

Het landbouwbeleid van vlak na de oorlog, plan Mansholt (1947), was gericht op groei en productiestijging, wat onder meer bereikt werd door middel van een garantieprijsbeleid.¹¹⁶ Het was niet langer de markt die het prijspeil bepaalde. Het loonde om continu meer te produceren. De boer kreeg immers toch wel betaald. Al rond 1950 ontstond de eerste boterberg.¹¹⁷ Overschotten werden vaak voor dumprijzen verkocht in derdewereldlanden. Toen in 1962 de EEG werd opgericht en er een gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) werd ingesteld, waren de zorgen voorlopig voorbij.¹¹⁹

Specialisatie

Op de zandgronden maakte het gemengde bedrijf snel plaats voor gespecialiseerde melkvee-, varkens- en pluimveebedrijven. Dat was een logisch vervolg, aldus Buursink, die in 1956 schreef:

'De simpele vooruitzichten van de groeiende stad met haar toenemende bevolking deed de opvatting wettigen, dat de veeteelt meer perspectieven bood dan de akkerbouw. De graanramp van de crisisjaren lag nog te vers in het geheugen [...].'¹²⁰

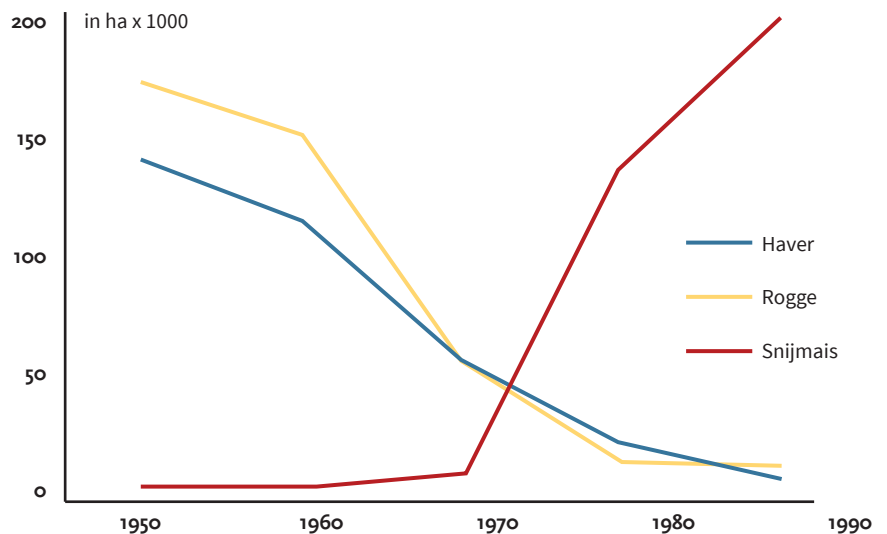
De specialisatie in veeteelt maakte dat de akkerbouw in dienst kwam te staan van de veeteelt. De geteelde gewassen werden grotendeels gebruikt als veevoer.

Van rogge naar maïs

De Twentse 'eeuwige roggebouw' paste niet meer in de nieuwe bedrijfsvoering van het gespecialiseerde, gemoderniseerde veeteeltbedrijf. De arbeidsintensieve rogge werd vervan-

gen door gras en vanaf 1970 steeds vaker door het energierijkere snijmaïs.¹²¹ In Twente besloeg het areaal maïs in 1971 nog 3% en in 1980 was dit al gestegen naar 14%.¹²²

Een gewas als maïs stelt hoge eisen aan de ontwatering, maar is verder weinig ziektegevoelig en kan daardoor jaren achtereenvolgend op dezelfde percelen worden verbouwd.¹²³ Het gewas werd daardoor veel verbouwd op de hogere essen, waardoor het landschap een heel ander aanzien kreeg. Ook vereiste het in veel gevallen een daling van het (ondiepe) grondwater, waardoor nabijgelegen natuurgebieden verdroogden.¹²⁴

Afb. 5.14

Teelten in Nederland 1950-90. Met de omschakeling van akkerbouw naar veeteelt begon het areaal rogge en haver sterk af te nemen. Vanaf 1970 werden hoogenergetische voedertelten, vooral snijmaïs, populair als vervanging van of aanvulling op gras.

116. Schuyt & Taverne (2000), 153.

117. NPS/VPRO, 17 januari 1995, *Na de oorlog (3): 1949 De lotgevallen van koe Meibloem*.

118. Van der Heiden & Stortelder (2013), 84-85.

119. NPS/VPRO, 17 januari 1995, *Na de oorlog (3): 1949 De lotgevallen van koe Meibloem*.

120. Buursink (1956), 342.

121. Wonink (1977), 143. Telde Twente en Salland samen in 1960 nog 17.200ha rogge, tien jaar later was dat nog maar 6.500ha en in 1975 nog maar 2.100ha.

122. Katteler & Kropman (1982), 23. Deze ontwikkeling loopt synchroon met de rest van Nederland (zie afb 5.14).

123. Linden & Oosterveld (1978), 41. Brilman (1974), 35.

124. In Twente ging het, in de periode 1950-1990, om een gemiddelde daling van 20-40cm, met uitschieters van meer dan 40cm. CBS, PBL, Wageningen UR (2003). Grondwatersituatie, landelijk beeld, 1950-1990 (indicator 0283, versie 03 , 2 december 2003).

Afb. 5.15
Het oude cultuurlandschap van Vriezenveen werd aangepast aan de eisen van de modernere landbouw. Men streefde naar een zo rationeel en efficiënt mogelijke verkavelingsstructuur.

Afb. 5.18
De afwatering van gebieden werd sterk verbeterd tijdens ruilverkavelingen. Links een niet verbeterde sloot, rechts een verbeterde watergang, waarvan de afvoercapaciteit vele malen groter was. Locatie: Vriezenveen.

Afb. 5.19
Vanaf halverwege de zeventiger jaren werd op zeer kleine schaal geëxperimenteerd met biologische landbouw en alternatieve energie. De Kleine Aarde was in 1973 één van de eerste pioniers. Ze kregen weinig navolging. De échte opmars van de biologische landbouw liet vervolgens op zich wachten tot begin eenentwintigste eeuw.

Afb.5.16
In 1964 waren er binnen het landbouwbedrijf voor het eerst meer tractoren in gebruik dan paarden.

Afb.5.17
De technische ontwikkelingen volgden elkaar in hoog tempo op. Nog geen twee decennia nadat de tractor het paard had ingehaald, waren ook de eerste tractoren ingehaald door hun veel grotere broers.

Afb. 5.20
De landbouw stond vooral in het teken van schaalvergroting en intensivering. De bio-industrie, waarbij zoveel mogelijk dieren per vierkante meter werden gehouden, had de toekomst.

Opnieuw overschotten en het (2e) plan van Mansholt

De landbouwproductie was, door de gespecialiseerde veehouderij, verder toegenomen mechanisering en (Europese) stimuleringsregelingen, al snel opnieuw groter dan de vraag, waardoor binnen de EEG enorme overschotten ontstonden. Eind jaren zestig was het probleem zo nijpend dat er op Europese schaal grote hervormingen nodig waren. Het was Sicco Mansholt, landbouwcommissaris, zelf agrariër en tussen 1945-1958 minister van Landbouw, die hiervoor de contouren schetste.¹²⁵

In 1968 lanceerde hij het plan 'Landbouw 1980'. Voor een gezonde landbouw zou (opnieuw) een drastische sanering van de boerengemeenschap nodig zijn, maar niet op nationale schaal, zoals in de jaren na de oorlog, maar op Europese schaal.¹²⁶ Kleine boeren zouden met behulp van financiële regelingen gestimuleerd moeten worden om te stoppen, zodat hun grond ten goede zou kunnen komen aan de grotere, wel levensvatbare boeren.¹²⁷ Hiermee zou in 1980 de helft van de Europese boeren verdwenen zijn.

Hoe goed zijn bedoelingen ook waren, het leverde hem de bijnaam 'boerendoder' op.¹²⁸ In 1971 gingen de boeren massaal in protest. Het plan werd, op kleine onderdelen na, niet uitgevoerd, maar door de marktwerking voltrok dit proces, een drastische inkrimping van de boerengemeenschap, zich alsnog, omdat kleine boeren geen weerstand konden bieden aan de concurrentie van grote boeren.¹²⁹

Schaalvergroting en intensivering

Het aantal 'kleine boeren' in Twente, bedrijven onder de roha, daalde sterk, van 52% in 1960 tot 32% in 1974.¹³⁰ Na 1970 begon ook het aantal bedrijven tussen 10-15ha terug te lopen en groeide het aandeel bedrijven van meer dan 15ha.¹³¹ De grond van kleine boeren werd overgenomen door de grotere, die daardoor in areaal toenamen.¹³² Vanaf 1970 nam ook de melkveestapel elke drie jaar met zo'n 20-25% toe.¹³³ De kleine boer zou door al deze ontwikkelingen uiteindelijk verdwijnen, voorspelde het landbouwrapport al in 1965:

'Het extensieve kleinbedrijf zal als type verdwijnen, daar dit bedrijf moeilijkheden bij een verantwoorde mechanisatie ondervindt. [...] Op een groot bedrijf is de aanschaf van een bepaalde machine gauw rendabel terwijl op een klein bedrijf [...] lichte machines worden aangeschaft, die door lange stilstand een gering rendement opleveren.'¹³⁴

Schaalvergroting, intensivering en mechanisering waren, kortom, een must geworden.

Spanningsveld boer en samenleving

'De successtory [van de landbouw] toonde in de loop van de jaren 1970 steeds duidelijker haar

keerzijde', schreef Bieleman.¹³⁵ De intensieve productiemethoden legden een zware druk op milieu, natuur en landbouw.¹³⁶ Het continue streven naar productieverhoging leverde een spanningsveld op tussen boeren en samenleving. De agrarische sector had de vaart erin en voerde de ene na de andere modernisering door.¹³⁷

Het streven naar productieverhogingen ging nauwelijks gepaard met enige vorm van landschapsverzorging of natuurbehoud. Binnen de ruilverkavelingswet van 1954 gold de verplichting om minimaal 5% van het totaaloppervlak in te ruimen voor natuur, maar meer dan dat zat er meestal niet in. De boerengemeenschap, die in feite niet anders handelde dan de eeuwen daarvoor, had geen nut meer voor houtwallen en andere, overbodig geworden perceelsafscheidings- en ruimde deze bij voorkeur op. Voor het vee werden geen stallen meer gebouwd van streekeigen, eiken gebinten, afgewerkt met riet of dakpannen, maar van goedkope, moderne materialen als beton en golfplaten. In de weilanden kregen hoogproductieve grassoorten, zoals Italiaans raaigras, de voorkeur, waardoor de gevarieerde flora verdween en er 'groene biljartlakens' overbleven.

In het kader van de beoogde productieverhoging waren dit allen logische keuzes, maar de burgergemeenschap zag het platteland verarmen en er ontstond steeds meer druk op het Rijk om de boer een halt toe te roepen. Het *Streekplan Twente* uit 1966 was een vroege poging daartoe. Hierin werd een toekomstbeeld geschetst van de Twentse ontwikkelingen tot 1985. In het plan werd getracht een toekomstbestendige infrastructuur uit te rollen en de bevolkingsgroei en verstedelijking in goede banen te leiden. Voor de boerengemeenschap waren de gevolgen vele malen groter dan voor de burgers, omdat het grotendeels hun gronden betrof die 'bevrozen' werden voor de aanleg van toekomstige nieuwe wegen en dorpsuitbreidingen. Het voorstel om gebieden aan te wijzen die bestemd waren voor recreatie of die de classificatie 'landschappelijk waardevol gebied', 'natuurgebied' of 'natuurmonument' kregen. De consequenties van deze bestemmingswijzigingen hadden grote impact op de bedrijfsvoering. Boeren maakten dan ook massaal bezwaar.¹³⁸ Hoewel de soep niet zo heet getogen werd als 'ie werd opgediend en het plan dan ook niet geheel tot uitvoer kwam, was het grote 'touwtrekken' om het Twentse platteland begonnen.¹³⁹

De vrijheid aan banden

Om de landbouw verder te reguleren en overproductie tegen te gaan werden in de tachtiger jaren verschillende landbouwquota ingesteld, als eerste het melkquotum in 1984, waarna ook quota's voor de akkerbouw volgden. De boer mocht niet meer produceren dan zijn vastgestelde quotum. Het inkomensverlies werd gecompenseerd door directe inkomenssteun. Zo werd de productie enigszins aan banden gelegd.

125. Bieleman (2008), 467; Hellema (2012), 36. Sicco Mansholt zou hierbij sterk beïnvloed zijn geweest door het rapport van de *Club van Rome*. Hij pleitte voor versoering en matiging.

126. In de jaren na WOII was het ook Sicco Mansholt die, tijdens zijn ministerschap, de kleine boer en zijn nakomelingen had gestimuleerd om de landbouw op te geven en werk te zoeken in de industrie. Ook was hij het die in 1962 de grondlegger was van het Europese landbouwbeleid.

127. Bieleman (2008), 467.

128. Decorrespondent.nl/1666/nooit-meer-oorlog-nooit-meer-honger-wilde-europeaan-die-dat-nog-geloof- nu-opstaan/76859244-acc08b40, geraadpleegd op 10-09-2017.

129. Idem. In 1974 verdiende 70% van de melkveehouders, ondanks productieverhoging, nog altijd minder dan in een gelijkwaardige functie elders, doordat de kosten harder waren gestegen dan opbrengsten; Katteler & Kropman (1982), 22.

130. Katteler & Kropman (1982), 23.

131. Katteler & Kropman (1982), 23; Linden (1980), 21.

132. De gemiddelde grootte van het Twentse landbouwbedrijf ging van 11,9 ha in 1971 naar 12,7 ha in 1977. Linden (1980), 21.

133. Katteler & Kropman (1982), 23.

134. Provinciale Planologische Dienst van Overijssel (1965), 9.

135. Bieleman (2008), 478.

136. Idem.

137. Toch leek ook in delen van Twente vanaf ongeveer 1974 de échte vaart er wel een beetje uit te zijn. De intensieve veehouderij nam nog steeds toe, maar niet meer zo sterk als in de jaren ervoor. In Twente bedroeg de gemiddelde groei van de intensieve veeteelt in de periode 1971-1974 6% per jaar, tussen 1974-1976 ging het om 1,5% per jaar. De landelijke gemiddelde waren resp. 2,4% en 1,5%. Zie ook Linden & Oosterveld (1978), 22.

138. Bezwaarschriften (1966). Het overgrote deel van de bezwaarschriften, naar schatting zo'n 90-95%, was afkomstig van de boerengemeenschap. De overige 5-10% was afkomstig van landgoedeigenaren, natuur- en landschapsorganisaties en enkele gemeenteraden.

139. Bij bestudering van het plan blijken overigens veel van de voorstellen in een veel later stadium alsnog tot uitvoer te zijn gekomen. *Streekplan Twente* (1966).

140. Van der Horst & Van der Linde (2016), 59.

141. Dit middel had tot massale sterfte onder vogels en andere dieren geleid. Van der heiden & Strotelder (2013), 87.

142. Jaarboek ecologische geschiedenis (2007), 145.

143. De Landbode (1974), 203.

144. De Landbode (1974), 203.

145. Zo was de Wet Verontreiniging Oppervlaktewater, die in 1970 van kracht werd, vooral gericht op bestrijding van industriële lozingen. Uitspoeling van meststoffen werd daarmee niet tegen gegaan. Alleen in waterwingebieden waren extra regels gesteld. De Nota Gewasbescherming uit 1984 bleef volgens Bieleman niet veel meer dan een 'dode letter'. Pas in 1991, met het instellen van het Meerjarenplan gewasbescherming werden er echt zaken in gang gezet. Bieleman (2008), 479.

146. <http://wetten.overheid.nl/BWBR0004054/2016-03-01>. Het daadwerkelijk gebruik van meststoffen werd pas in 1997 aan banden gelegd in het *Besluit gebruik meststoffen*. Vanaf 2002 werd regulering van de ammoniakemissie geregeld in de *Wet ammoniak en veehouderij*.

147. Van der heiden & Strotelder (2013), 87.

148. Van der Heiden en Stortelder (2013), 88.

149. Linden (1999), 11.

150. 2.500ha biologische landbouw op een totaal landbouwareaal van rond de 2.400.000 in 1989; Agriholland.nl/dossiers/landbouwgrond, geraadpleegd op 10-09-2017.

151. CBS Statline; Landbouw; gemeenten, 1980 - 2000.

152. De Landbode (1974), 19-04-1974.

153. Idem.

154. Van de Berg (1974), 72-81.

155. Van de Berg (1974), 80. Men kreeg daar toen nog geen vergoeding voor.

156. De Landbode (1975), 1103.

157. Katteler & Kropman (1983), 85.

158. Katteler & Kropman (1983), 177, 196-197. In de ideale situatie stond de overhoed hierbij naast de boer. Een dwangmatig karakter stootte veel boeren tegen de borst.

159. Katteler & Kropman (1983), 102. De bereidheid hing wel samen met een financiële compensatie voor het inkomstenverlies.

160. Het tijdschrift van de Heidemij (1980), 122-123.

161. Linden (1980), 44-45. Het inkomen van de ondernemer kwam ver onder het CAO loon van vakarbeiders. Zo lag dat CAO-loon in 1976/77 op f 33.100,- en verdiende de ondernemer gemiddeld f1050,-. Het netto-bedrijfsoverschot was tussen 1975-1978 negatief, gemiddeld -f35.567,- voor de kleinere bedrijven onder 123 sbe en -f 28.700,- voor de grotere bedrijven.

Ook op het gebied van gewasbeschermingsmiddelen werden steeds meer regels gesteld. Vlak na de oorlog had de overheid het gebruik ervan juist gestimuleerd. Zo vertelt tuinder Arend-Jan Vahl: 'je kon direct merken dat de opbrengst omhoogging. We waren de koning te rijk. [...] Als de overheid zei dat het goed was, werkte je gewoon met die rommel.'¹⁴⁰ Vanaf halverwege de jaren zestig werden de nodige maatregelen getroffen om het aantal insecticiden terug te brengen. Zo werd in 1966 al het gebruik van DDT verboden.¹⁴¹

Het jaar 1970, het Europees natuurbeschermingsjaar, was een echt omslagpunt voor het denken over natuur en milieu.¹⁴² De al vaker aangehaalde Sicco Mansholt lanceerde in 1974 een plan om 'milieuzuivere' boeren te belonen. De intensieve veeteelt, dat hij met zijn landbouwbeleid in de periode na WOII zelf had helpen stimuleren, had zulke vormen aangenomen dat het 'geen landbouw meer [te] noemen [was], zelfs geen veeteelt'.¹⁴³ Volgens hem was het een 'vlees-of-ei-industrie' geworden en zou daardoor ook behandeld moeten worden als industrie.¹⁴⁴ Toch bleef de landbouw in aanvullende milieuwetgeving nog lange tijd buiten schot.¹⁴⁵ Een eerste vorm van regulering van het mestoverschot werd bijvoorbeeld pas in 1986 aangepakt in de *Meststoffenwet*.¹⁴⁶ Nederland behoorde midden jaren tachtig tot één van de grootste gebruikers van gewasbeschermingsmiddelen.¹⁴⁷

Geïntegreerde en bio(dynamische) landbouw

Toen verreweg het grootste deel van de boerengemeenschap nog altijd streefde naar productieverhoging en intensivering, kwam omstreeks 1970 de alternatieve landbouw op, waaronder de biologische en biologisch dynamische landbouw. Deze ontwikkeling hing samen met de opkomst van de milieubeweging. Halverwege de jaren tachtig ontstonden ook termen als 'geïntegreerde landbouw' en 'duurzame landbouw'.¹⁴⁸ Het aanbod was toen nog zeer klein. In 1985 ging het in Nederland om een areaal van in totaal slechts ca. 2.500ha.¹⁴⁹

Het beperkte areaal biologische landbouw (0,1% van het totale areaal) laat echter zien dat het milieubesef in die tijd met name leefde bij de burgers en (nog) nauwelijks bij de boerengemeenschap.¹⁵⁰ In welke mate verbrede, biologische of natuurinclusieve landbouw onderdeel was van de Twentse landbouwpraktijk is onbekend, omdat gegevens hierover pas sinds 1998 worden bijgehouden door het CBS.¹⁵¹ De Landbode Overijssel was in 1974 in ieder geval weinig positief over bio(dynamische) landbouw. In een artikel werd een rapport van het WHO geciteerd, waarin het biologisch geproduceerde 'gezondheidsvoedsel' ronduit 'voedselkwakzalverij' wordt genoemd.¹⁵² De wetgeving van de landbouw zou onder invloed van angst kwekende 'hysterische pressiegroepen' tot stand komen.¹⁵³

De boerengemeenschap mag echter niet geheel onder een kam geschoren worden, want bij een kleine groep leefde natuur en milieu zeker wel. Zo is bekend dat verschillende Twentse boeren vanaf 1966 vogelreservaatjes begonnen in te stellen.¹⁵⁴ Hierbij werd samengewerkt met natuurorganisaties en vogelwerkgroepen. Dit ging op basis van vrijwilligheid en op ideële gronden.¹⁵⁵

Ook vond er vanaf 1974 regelmatig overleg plaats tussen natuur- en milieufederaties en Twentse landbouworganisaties om te praten over zaken als de intensieve veehouderij, onderhoud van kleinschalige landschapselementen, de bouw van torensilo's of de drie groene nota's.¹⁵⁶ De bedoeling hiervan was nader tot elkaar te komen.

Uit een, in 1983 gehouden, onderzoek naar de inpasbaarheid van natuur- en landschapszorg in de bedrijfsvoering onder Twentse boeren bleek tweederde van de ondervraagden bereid te zijn houtwallen te laten staan en ruim de helft achtte extensief maaibeheer inpasbaar.¹⁵⁷ Maar liefst 44% vond zichzelf betrokken bij natuur en een meerderheid van 71% was van mening dat de landbouw een taak kon hebben in het beheer van natuur en landschap.¹⁵⁸ Ook bij de boerengemeenschap was dus beslist een transitie gaande. Dat neemt niet weg dat het stoppen met zaken als het gebruik van onkruidverdelgers, uitrijden van drijfmest en scheuren en herinzaaien van de grond voor respectievelijk 58%, 87% en 96% van de boeren nog geen optie was.¹⁵⁹

Kamperen bij de boer

Op kleine schaal ontstaat rond 1980 nog een nieuw fenomeen dat enkele boeren neveninkomsten verschafte: 'kamperen bij de boer'. Hoewel deze ontwikkeling de nodige protesten opleverde - vaak zag men het als landschapsvervuiling - zette het ook een omslag in denken in gang. Met de recreant als inkomstenbron leverde het vergroenen van het landschap de boer weer wat op.¹⁶⁰

Was het 'goed boeren' in Twente?

In voorgaande uiteenzetting kan de indruk zijn ontstaan dat de agrarische ontwikkelingen binnen de boerengemeenschap uitsluitend dreven op economische motieven. Gedeeltelijk is dat waar, maar in veel gevallen was dit bittere noodzaak. Met name in Twente bleef het inkomen van de boer lange tijd achter in vergelijking met gelijkwaardige functies in andere branches. Eenmaal in de maalmolen van productievergroting moest men wel mee niet ten onder te gaan aan de concurrentie. Eventuele winsten werden dan ook meestal weer geïnvesteerd.¹⁶¹ In Twente hebben in die periode maar weinig agrariërs daadwerkelijk 'goed geboerd'. Men bouwde vooral schulden op.

Agrarische modernisering in Lonneker/Losser

Het deelgebied Lonneker/Losser had te maken met de eerder genoemde overschakeling van het gemengde bedrijf naar het gespecialiseerde veeveeltbedrijf. Het leidde onder andere tot een verandering in teelten, van rogge naar maïs. Op bescheiden schaal werden ook enkele houtwallen verwijderd en percelen vergroot. De impact hiervan bleef echter zeer beperkt, omdat het landschap op andere plekken juist verdichte door de aanplant van nieuwe houtwallen.

Met het verhoudingsgewijs grote areaal productiebossen in dit deelgebied, bleef de mate van intensivering en schaalvergroting ver achter in vergelijking met veel andere delen van Twente. Er was simpelweg niet voldoende grond beschikbaar. Wel speelden hier andere ontwikkelingen die vooral betrekking hadden op de bosbouw. Deze zal ik kort beschrijven.

De economische waarde van het bos

De boscultuur heeft gedurende de periode 1955-1985 grote veranderingen ondergaan. In de jaren vijftig beleefde de bosbouw nog goede tijden. Tijdens de wederopbouw was er grote behoefte aan hout. Alles soorten waren gewild, zelfs berketakken kon men gebruiken om bezems van te binden.¹⁶² Halverwege de jaren zestig vond een kentering plaats. De arbeidslonen gingen omhoog - en daarmee de kosten voor het bosbeheer - terwijl tegelijkertijd de houtprijzen daalden.¹⁶³ Dat had enerzijds te maken met de explosieve ontwikkeling van de wereld-houthandel, anderzijds met een dalende houtvraag.¹⁶⁴

Bosbedrijven kwamen in de rode cijfers terecht, het onderhoud ging achteruit en na jaren van verwaarlozing bleek er vaak geen andere oplossing dan verkoop.¹⁶⁵ Dit vond op relatief grote schaal plaats.¹⁶⁶

Ook de landgoederen 'De Snippet' en 'Het Haagse Bos' werden in respectievelijk 1965 en 1969 aangekocht door Natuurmonumenten.¹⁶⁷ De landgoederen werden vervolgens openbaar toegankelijk en door middel van natuurlijk beheer omgevormd van boscultuur naar natuur. Deze functieverandering paste binnen andere, niet op economische leest geschoeide ontwikkelingen, die niet uniek waren voor Twente.

De recreatieve en natuurwaarde

Bossen en bosbouw hadden na de oorlog een steeds breder maatschappelijk draagvlak, gekregen door de toegenomen belangstelling voor natuur en landschap.¹⁶⁸ Voor de samenleving ging het niet zozeer om de houtproductie, maar vooral ook om het 'indirecte, ontastbare gemeenschapsnut'.¹⁶⁹ Als gevolg daarvan waren vanaf begin jaren zestig enkele wetten en maatregelen tot stand gekomen die bij moesten dragen aan het beschermen en publiek toegankelijk maken van bossen en het tegemoetkomen van bos-eigenaren ten behoeve van behoud en

onderhoud.¹⁷⁰ Dit was hard nodig, want door het kelderen van de houtprijzen, moest er vaak geld bij.

Zware stormen die in 1972-73 de Nederlandse bossen teisterden, zette een discussie op gang over de toekomst van het bos. Voor niet particulier beheerde bossen kregen 'andere motieven dan houtproduktie de overwegende aandacht'.¹⁷¹ Recreatie en natuurbehoud werden steeds meer gezien als belangrijke, maatschappelijke functies.¹⁷²

Agrarische modernisering in Vriezenveen

Vriezenveen maakt gedurende de periode 1955-1985 een flinke transitie mee. Dit kan uiteraard gesteld worden voor vrijwel elke plattelandstreek van Nederland, maar de schaal en het korte tijdsbestek waarop deze in Vriezenveen plaats hadden, waren vrij uitzonderlijk te noemen. De ruilverkaveling, die het landschap tussen 1956-68 volledig veranderde, had een enorme impact op de landbouwpraktijk en de samenleving.

De problemen van het 'oude' landschap

De ligging van de boerderijen, dicht naast elkaar in het dorpslint, met daarachter vaak nog één tot twee huizen, liet nauwelijks ruimte op het erf over voor staluitbreiding. Zelfs de stalmest moest 's winters naar de landerijen worden gebracht om daar te worden opgeslagen.¹⁷³

Op een groot deel van de bouwlanden lag nog een veenlaag.¹⁷⁴ De laag teelaarde daarbovenop was dun, had een zeer hoog humusgehalte en bevatte weinig kalk.¹⁷⁵ Voor de akkerbouw waren het geen beste gronden. Verder was de ontwatering slecht. De landerijen aan de zuidzijde, tussen Almelo en Vriezenveen, stonden regelmatig volledig blank.¹⁷⁶ Tussen de smalle, opstreekende bouwlanden aan de noordkant waren voor de ontwatering slechts ondiepe greppels aanwezig die voortdurend dichtgroeiden.¹⁷⁷ Aan de zuidzijde betrof het sloten, waarlangs veel struikopslag voorkwam.¹⁷⁸ Langs de perceelsgrenzen liepen toegangsweggetjes ('stegen') om op de percelen te kunnen komen. De Cultuurtechnische Dienst berekende dat het verlies aan cultuurgrond voor stegen en sloten op 10-15% van het totaaloppervlak uitkwam.¹⁷⁹

De verkavelingssituatie was niet alleen erg inefficiënt, ook was er sprake van zeer versplinterd grondbezit. Boeren die 20-30, verspreid liggende, percelen in gebruik hadden, waren geen uitzondering.¹⁸⁰ Door alle problemen waren de Vriezenveense boeren 30-40% van hun tijd kwijt met reizen.¹⁸¹ De *Cultuurtechnische Dienst* had vastgesteld dat de kosten voor elke room dat een perceel verder van huis lag, met f5,- per ha/jaar zouden toenemen.¹⁸² Die afstand resulteerde bovendien in een slechtere bemesting, waardoor de opbrengst van de verst weg gelegen percelen 30-50% minder opbracht

162. Boo, Coops, & Demarée (1988), 18.
163. Zo was het exploitatietekort van het bos Singraven (Denekamp) in 1965/66 opgelopen tot f 66,25 per ha. Tijdschrift van de Heidemij (1967), 345.
164. Boo, Coops, & Demarée (1988), 18
165. Idem.

166. Boo, Coops, & Demarée (1988), 19. Het aandeel van natuurbeschermingsorganisaties was relatief gering. In 1985 was 47% van het totaal van 330 ha bos in handen van de Staat en gemeenten, 41% van particulieren en alleen de overige 12% viel onder beheer van natuurbeschermingsorganisaties. In Twente lag het particuliere bosbezit vermoedelijk hoger. In de bosstatistiek van 1961-63 is in het Oostelijk Bosgebied maar liefst 89,2% in particuliere handen.

167. Algemeen Handelsblad, 20-03-1965; Algemeen Handelsblad, 21-03-1970.

168. Boo, Coops, & Demarée (1988), 21.

169. Tijdschrift van de Heidemij (jaar-gang 1966), 252. Het ging niet uitsluitend om de recreatie, maar ook om 'de bijdrage die bosbeheer leverden de bevordering van een goede waterhuishouding; de bescherming tegen erosie en schadelijke klimaatsinvloeden; de vorming van een houtreserve voor tijden van gestoord handelsverkeer; het behoud van de natuurlijke flora en fauna; de verhoging van het landschap-schoon en ten slotte de bevordering van de gezondheid.'

170. Boo, Coops, & Demarée (1988), 21.
171. Tijdschrift van de Heidemij (jaar-gang 1975), 296.

172. Boo, Coops, & Demarée (1988), 21.
173. Streekverbetering Vriezenveen (1966), 9.

174. Streekverbetering Vriezenveen (1966), 9; Excursiegids ruilverkaveling vriezenveen. (1960), 2.

175. Streekverbetering Vriezenveen (1966), 9.

176. Herman Peters, tijdens een interview op 9-8-2017. Van der Ploeg (1964), 12.

177. Streekverbetering Vriezenveen (1966), 10.

178. Idem.

179. Streekverbetering Vriezenveen (1966), 10.

180. Volkskrant, 15-9-1954.

181. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B512.4, vergadering 18-10-1950, 3. De fiets was sneller dan paard en wagen, maar alleen geschikt voor de kleinere boer.

182. Tijdschrift van de Heidemij (1957), 275.

183. Tijdschrift van de Heidemij (1957), 274-275.

184. Hans Holland, tijdens een interview op 10-08-2017.

185. Streekverbetering Vriezenveen (1966), 7.

186. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B512.4, Rapport Ruilverkaveling Vriezenveen, 8-6-1954, 4.

187. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B512.4, Rapport Ruilverkaveling Vriezenveen, 8-6-1954, 9.

188. Idem.

189. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B512.4, Rapport Ruilverkaveling Vriezenveen, 8-6-1954, 10.

190. Idem.

191. In eerste instantie ging het om ca. 1000 onjuiste registraties, die door tussenkomst van de gemeente tot 115 kon worden teruggebracht. Algemeen Handelsblad 18-9-1954.

192. Hans Holland, tijdens een interview op 10-8-2017.

193. Op basis van aantallen uit de Vriezenveense Courant 17-9-1954.

194. Van der Ploeg (1964), 18.

195. Idem.

196. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B510.3, ingekomen brief Entjens, 30-4-1960; Kobes, 27-4-1960. Bij de ruilverkaveling Westerhoeven waren kleine boeren er veelal slecht vanaf gekomen en die ervaring was men niet vergeten.

197. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B512.4, notulen vergadering 5-12-1950, 1.

ten dan de gronden dichtbij huis.¹⁸³

Hans Holland, agrariër in Vriezenveen en ooggetuige van het landschap van vóór de ruilverkaveling geeft in zage in de dagelijkse praktijk:

‘Tot een uur of vier stond je op de Oosterbouwlanden, aan de noordkant, tegen de rand van het veenschap, om aardappels te rooien. Dan fietste je 3km naar huis en bond daar één of twee lege melkbussen op je fiets. Je had toen van die transportfietsen, die nu weer modern zijn, maar toen was het armoe. Daarmee fietste je over de steegjes enkele kilometers naar de weilanden aan de zuidzijde om de koeien te melken. Het waren graspaadjes, maar als het goed nat was, waren ze wel modderig. Op de terugweg had je volle melkbussen en fietste je liever om via de Adijk, wat een fietspad van grind had.’¹⁸⁴

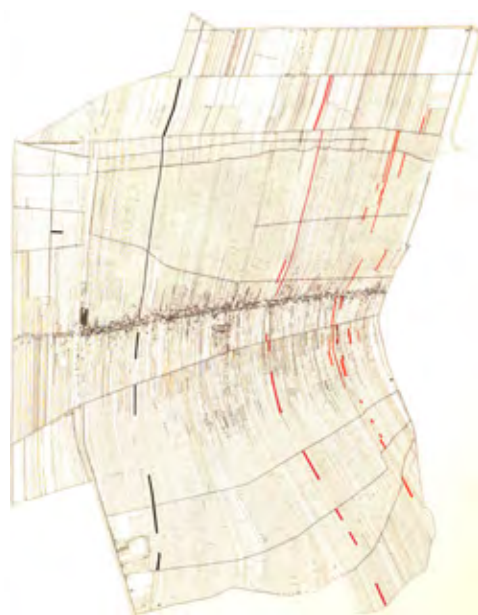
De levensvatbaarheid van de bedrijven stond, kortom, op het spel en de ‘bijna revolutionaire ontwikkelingen in de landbouw na de tweede wereldoorlog dreigde aan [Vriezenveen] voorbij te gaan’ als er niets gedaan zou worden aan genoemde problemen.¹⁸⁵

Het ruilverkavelingsplan

Het ruilverkavelingsplan kwam, na jaren van voorbereiding, tot stand in 1954. In dit plan was ervoor gekozen de verkavelingsrichting 90 graden te draaien, om zo het aantal benodigde ontsluitingswegen drastisch terug te brengen. Van de oorspronkelijke 448ha die ‘verloren’ ging aan wegen en waterlopen, werd in het nieuwe plan teruggebracht tot 225ha.¹⁸⁶ Ook waren 61km aan verharde wegen ingepland en nog eens 27km aan onverharde ontsluitingswegen.¹⁸⁷ Verder werd een watersysteem ontworpen dat een ontwatering van 60-80cm mogelijk maakte.¹⁸⁸ Een voorwaarde voor het verkrijgen van rijkssubsidie was dat de strook nog verveenbare hoogveen aan de noordzijde werd ondergebracht in een veenschap, zodat vervening voortaan minder willekeurig zou plaatsvinden.¹⁸⁹ Een andere voorwaarde was dat 70 boeren bereid gevonden zouden worden om buiten het dorp geplaatst te worden met hun nieuwe boerderij.¹⁹⁰

De stemming en de kosten

Over de ruilverkaveling moest eerst gestemd worden. Dat had de nodige voeten in de aarde, omdat de nieuwe eigendomssituatie bij vererving vaak niet goed werd doorgegeven bij het Kadaster. Een groot aantal van de stemgerechtigden waren zelfs al overleden.¹⁹¹ Wie echter niet kwam opdagen, telde als een stem voor. Ondanks dat dit bij velen een gevoel van onrechtvaardigheid opriep, was de meerderheid van de Vriezenveners wel vóór de ruilverkaveling.¹⁹² Slechts één op de zes stemgerechtigden stemde tegen.¹⁹³ Desalniettemin vertegenwoordigden de tegenstemmers nog wel zo'n 40% van het areaal.¹⁹⁴ Onder de tegenstemmers waren enkele grote boeren die in de veronder-

Afb. 5.21

Er was sprake van een sterk versnipperd grondbezit.

Afb. 5.22

Na ruilverkaveling kreeg men aaneengesloten percelen die dichtbij de boerderij gelegen waren.

stelling waren dat ze het al goed hadden en het niet veel beter zouden kunnen krijgen.¹⁹⁵ Ook enkele kleinere boeren, met een areaal tussen de 5-10ha, maakten zich zorgen over hun voortbestaan, omdat de ervaring had geleerd dat kleine boeren vaak de dupe werden.¹⁹⁶

Verder maakte men zich zorgen over de financiële consequenties, omdat men niet goed wist waar men aan toe was.¹⁹⁷ ‘Voor die tijd ging het om enorme bedragen’, aldus Holland: ‘Mensen hadden weinig en hadden geen zicht op wat de toekomst zou brengen. Als je veel risico zou nemen, kon dat betekenen dat je de bakker

Afb. 5.21

De machines waarmee gewerkt werd, trokken veel bekijks onder de dorpelingen, vanwege hun indrukwekkende formaat.

niet meer zou kunnen betalen en dan ging je dood van de honger. Er stond wel wat op het spel.¹⁹⁸ Dat de overheid driekwart van de cultuurtechnische kosten en ongeveer de helft van de bouwkosten voor de verplaatste boerderijen, waarvan de afbetaling ook nog eens over dertig jaar gespreid werd, verzachte het leed, maar de landbouw had de nodige crisissen gekend en de Vriezenveense boeren hadden verhoudingsgewijs weinig 'spek op de botten'. Ook het verplaatsen van de boerderijen kon in eerste instantie op weinig animo rekenen. Uit een enquête, in 1951 gehouden onder de 555 grondgebruikers, bleken slechts 65 boeren bereid om te verhuizen.¹⁹⁹ Begrijpelijk, want de sociale gevolgen, zowel voor de boerengezinnen, als de dorpsgemeenschap als geheel, waren groot.²⁰⁰

De werkzaamheden

Ondanks alle mitsen en maren viel de stemming, zoals gezegd, uit in het voordeel van de ruilverkaveling, waarna met de werkzaamheden kon worden begonnen. Met groot materieel werd het landschap volledig getransformeerd en geschikt gemaakt voor de eisen van het moderne landbouwbedrijf.²⁰¹ Door het verplaatsen van boerderijen werd de afstand tot de percelen met ongeveer de helft verkort.²⁰² Door intensieve bodembewerking kon de waterhuishouding sterk verbeterd worden.²⁰³ Er werd gestreefd naar aaneengesloten blokken die met één zijde aan de verharde weg zouden liggen.²⁰⁴

Om voor rijkssubsidie in aanmerking te komen moest een percentage grond worden bestemd als natuurschoon. De Fayersheide, een moerasachtig heideveldje van 6ha, werd door de *Natuurwetenschappelijk Commissie* aangewezen om in de oorspronkelijke staat te behouden. De struikbegroeiing langs de kavelsloten aan de

Boven afb. 5.23

Met de Rathjens grondvrijzel- en egaliseermachine werd het terrein geëgaliseerd.

Midden afb. 5.24

De ruilverkaveling hield de gemeederen flink bezig.

Onder afb. 5.25

De aanleg van verharde wegen was onderdeel van het verkavelingsplan. Tot die verbetering waren slechts twee wegen van een halfverhard fietspad voorzien.

205. Herman Peters, tijdens een interview op 9-8-2017. Dit is ook te zien op de topgrafische kaart van vlak na de ruilverkaveling.

206. Hans Holland, tijdens een interview op 10-8-2017. In Van der Ploeg (1964), 32 valt te lezen dat er in 1955 in Vriezenveen al 13 tractoren zouden zijn. In 1963 waren dit er 31. Dat zou een toename van 2,25 tractoren hebben betekend.

207. Van één in 1955 tot 131 in 1963.

208. Gerhard Hoff, tijdens een interview op 9-8-2017.

209. Idem.

210. Van der Ploeg (1964), 28.

211. Idem.

212. Streekverbetering Vriezenveen (1966), 15. In geheel Vriezenveen lag dit aantal op 115, op de verplaatste bedrijven 138 en in de rest van Twente 132 per 100ha grasland. Het betrof een stijging van 48% ten opzichte van de periode vóór de ruilverkaveling, terwijl in de rest van Vriezenveen de groei van de melkveestapel 16% en elders in Twente 19% bedroeg. Wel moet aangekend worden dat deze groei vooral de melkveestapel betrof. In de rest van Twente werd een groot deel van de productieverhoging behaald met de groei van de varkensstapel. Deze groei was in Vriezenveen vele malen lager. Er was duidelijk sprake van specialisatie in melkvee.

zuidzijde moest, door het veranderen van ka-
velrichting, geheel verdwijnen. Wel probeerde
men hier zoveel mogelijk solitaire bomen te
sparen.²⁰⁵

Moderniseren ná de ruilverkaveling

In de jaren zestig hadden vrijwel alle uitge-
plaatste boeren nieuwe bedrijven gekregen.
Toen de familie Holland in 1960 in hun nieuwe
woning trokken, had mevrouw Holland tevren-
den verzucht: 'Zo, en nu zijn we klaar. Hier
kunnen we wel mee vooruit!' De schaa-
lsprong was enorm. Zoon Hans vertelt:

'Ineens was er ruimte voor 20 koeien en
25 fokzeugen. De bedrijven die hier toen
gebouwd zijn, werden beschouwd als de
bedrijven van de toekomst. Als je tegen-
woordig zulke eenheden hebt, kun je daar
geen droog brood meer mee verdienen.
Mijn moeder had nooit gedacht dat we
met die aantallen tien jaar later alweer
zouden achterlopen. Toen we net verhuisd
waren kocht de buurman de eerste trekker
van het dorp en daarna kwam er elk jaar
wel ergens één bij.²⁰⁶

Ook nam het aantal melkmachines sterk toe.²⁰⁷

De vader van Gerhard Hoff, die in 1965 verhuis-
de, liet in 1973 een ligboxstal bouwen. 'Dat was
de eerste ligboxstal die de plaatselijke aan-
nemer in Vriezenveen bouwde en daarmee lagen
we achter op de rest van Twente. Doordat men
in de jaren zestig alles nieuw had gekregen,
waren ontwikkelingen daarna weer wat gestag-
neerd. Je begint dan niet gelijk weer opnieuw',

aldus Hoff.²⁰⁸ Ook groeien bleek lastig, vertelt
Hoff: 'Tijdens de ruilverkaveling, was die 15ha
een enorme schaalvergroting, maar omdat er
daarna nauwelijks nog grond vrijkwam, is dat
later eigenlijk eerder een beperking geweest.²⁰⁹

Daar kwam nog bij dat de periode van de ruil-
verkavelingen het landbouwbedrijf weliswaar
zo goed en kwaad als mogelijk werd doorgezet,
maar doordat toewijzingen vaak nog niet defi-
nitief waren, bleven tussentijdse investeringen
uit.²¹⁰ Hierdoor kreeg Vriezenveen de achter-
standen die men had op Twente, laat staan de
rest van Nederland, moeilijk weggewerkt.²¹¹

Inhaalslag

Er was al snel een duidelijk verschil tussen de
boerenbedrijven die in het dorp waren geble-
ven en de uitgeplaatste boerderijen. In 1965 lag
het aantal koeien per 100ha grasland op de uit-
geplaatste boerderijen een stuk hoger dan in de
rest van Vriezenveen, zelfs hoger dan in de rest
van Twente.²¹²

Achteraf bleek dat degenen die de grootste fi-
nancieel risico's hadden genomen daar geen
spijt van hadden. Zo vertelt Hans Holland:

'Degenen die al vroeg zijn uitgeplaatst,
zijn er het meest op vooruit gegaan. Men
begon pas met betalen van rente nadat de
ruilverkaveling helemaal was afgerond,
dus in 1968. Wij konden daardoor al veel
langer profiteren van gunstige betalings-
voorwaarden en grote, aaneengesloten
percelen dan degenen die in het dorp ble-

Afb. 5.27

De Fayersheide, een 6ha groot, kwelrijk, moerassig heideveldje, werd gespaard (foto uit 1948).

ven. In diezelfde periode was er bovendien sprake van een flinke inflatie. Hierdoor viel het financieel achteraf allemaal erg mee.²¹³

Terwijl de uitgeplaatste boeren bezig waren aan een inhaalslag, werd het voor de niet verplaatste, veelal kleine boeren juist steeds moeilijker. Tussen 1955-1964 staaakte gemiddeld één boer per maand zijn bedrijf.²¹⁴ Deze gronden werden overgenomen door de resterende boeren, die daardoor sneller in omvang toenamen dan elders in Twente.²¹⁵

De verdere ontwikkelingen zijn vergelijkbaar met de eerder beschreven ontwikkelingen in Twente. Intensivering en specialisatie was in Vriezenveen, meer nog dan op het zand, gericht op de melkveehouderij.²¹⁶

5.3 Reconstructie fysieke landschap

Voor de reconstructie van het landschap is gebruikgemaakt van de topografische kaart die tussen 1987-89 werd uitgebracht, aangevuld met luchtfoto's uit datzelfde jaar en ander fotomateriaal.

Grondgebruik, houtopstanden en openheid

Sinds 1954 heeft het landschap de nodige transformaties ondergaan. Het areaal bos nam iets toe, van 9 naar 11%, maar dit heeft vermoedelijk alleen plaatselijk een grote impact gehad.²¹⁷ Voor de woeste gronden was dat een ander verhaal.²¹⁷ Rond 1950 bestond nog 10% van het totale oppervlakte van Twente uit woeste gronden, in 1985 was dat nog maar 2%.²¹⁸ Ondanks het relatief beperkte areaal, was de impact van het verdwijnen ervan enorm, simpelweg doordat het besef groeide dat het om de laatste restanten ging.

Het opruimen van houtwallen, vooral tijdens ruilverkavelingen, had eveneens een grote impact op het landschap. De kleinschaligheid van het landschap van vlak na de oorlog verdween daarmee. Tegelijkertijd werden overgebleven groenstructuren juist robuuster. Bij ruilverkavelingsplannen werden de groenstructuren doorgaans ontworpen aan de randen van kavels, samenvallend met infrastructuur (als wegbepantingen). De erven werden voorzien van een royale groene omlijsting, zodat deze als groene eilanden in het open landschap kwamen te liggen. Henk van Blerck, die promotieonderzoek verricht naar vroege ruilverkavelingsplannen, noemt deze robuuste groenstructuren 'een groen maatpak', wat een mooie metafoer is voor de ruimtelijke ontwikkelingen in die periode.²¹⁹ Je zou kunnen stellen dat het landschap in ruimtelijke zin duidelijker gedefinieerd werd, maar tegelijkertijd namen de schaalverschillen af. Open gebieden werden minder open, houtwalrijke, kleinschalige gebieden werden juist opener. Met het verdwijnen van de grote schaalverschillen, gingen landschappen ook meer op elkaar lijken.

De sterke toename van het areaal snijmaïs vanaf 1970 moet het landschap, althans 's zomers, weer veel geslotener hebben gemaakt, omdat maïs zo hoog groeit dat het zicht erdoor belemmerd wordt. Dit kon helaas niet in kaart gebracht worden, omdat geografische gegevens hiervoor ontbreken.

213. Hans Holland, tijdens een interview op 10-8-2017.

214. Streekverbetering Vriezenveen (1966), 17. Deze boeren hadden vrijwel altijd minder dan 7ha ter beschikking.

215. CBS Statline, Landbouw; gemeente, 1980 - 2000. Voor Twente zijn de gegevens gebruikt van het landbouwgebied. De voorsprong bleef behouden. Het gemiddelde Twentse bedrijf had in 1980 11,5ha ter beschikking, tegen 15,3 ha in Vriezenveen.²¹⁵ In 1990 is die voorsprong behouden, als de Vriezenveense boer 17,4ha heeft tegen 13,1ha in Twente.

216. Het areaal snijmaïs nam in die periode minder snel toe dan in Twente. In 1980 was het aandeel snijmaïs in Vriezenveen 13,5% tov. 16% in heel Twente. In 1990 loopt het verschil nog verder uit elkaar, namelijk 18,4% in Vriezenveen tegen 27,3% in Twente. Pas in 1999 naderen ze elkaar weer als in Twente het areaal snijmaïs 27,2% bedraagt en in Vriezenveen 25,3%. Cijfers CBS Statline, Landbouw; gemeente, 1980 - 2000. Helaas zijn enkel gegevens bekend voor de gehele Vriezenveense gemeente, niet uitsluitend voor de uitgeplaatste bedrijven.

217. Keiser (1967), 125; BBG 1993. Hoewel de afname van de woeste gronden, wat areaal betreft, gedurende de periode 1890-1954 veel sterker was afgenomen, was de procentuele afname juist sterker in de periode 1955-85. Tussen 1890-1954 ging het om een afname van 47%, in de laatste een afname van maar liefst 80%.

218. Idem. De cijfers lopen niet volledig synchroon met de periodes die ik hanteer. De werkelijke opnamejaartallen zijn 1897, 1950 en 1993 (ipv. 1890, 1955 en 1985). De afwijkingen zullen niet enorm zijn, omdat de tussenliggende periodes niet bijzonder dynamisch waren.

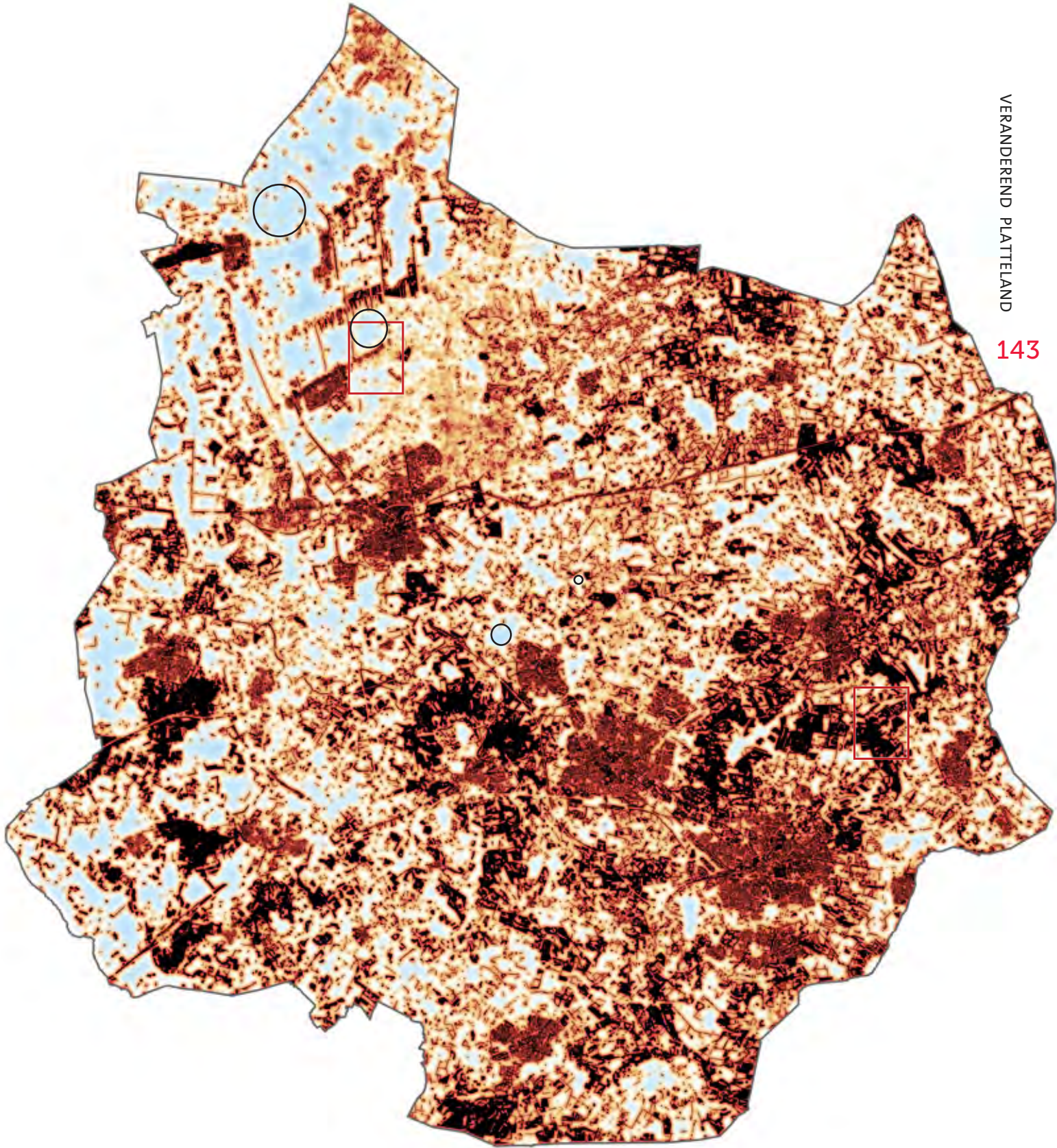
219. erfgoedenruimte.nl/nieuws/het-groene-maatpak-ruilverkavelingen-beeld.

5.28. Dichtheid opgaande beplantingselementen 1985

1:250.000

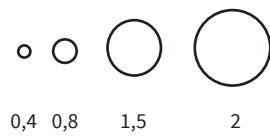
 Opgaande beplanting

5.29 Openheid 1985

- Zeer open
- Open
- Halfopen
- Enigszins gesloten
- Gesloten
- Zeer gesloten (bos)

Schaalniveaus [km]

1:250.000

Reconstructie van het landschap van Lonneker/Losser rond 1985

Grondgebruik

Het grondgebruik veranderde niet drastisch, maar toch kreeg het landschap wel een wat ander aanzien. In tegenstelling tot veel andere gebieden in Twente was het areaal heide minder afgenomen dan elders.²²⁰ Heidepercelen in bezit van boeren werden ontgonnen, maar de heide dat in bezit was van fabrikantenfamilies, waren in de jaren zestig overgedragen aan Natuurmonumenten, waarna deze werden geconserveerd.

Het areaal bouwland veranderde weinig, maar de teelten veranderden wel. Net als elders in Twente had de melkveehouderij aan belang gewonnen, waardoor ook hier een sterke toename te zien was van het areaal snijmaïs.

Het areaal bos nam iets toe, maar die toename was mogelijk niet merkbaar.²²¹ Wel merkbaar was de verandering van het sortiment. Door het toepassen van een meer natuurlijk beheer werden dennenbossen omgevormd tot gemengde bossen, waardoor meer variatie ontstond.

Openheid

Wat openheid betreft weken de ontwikkelingen in dit deelgebied af van de algemene ontwikkelingen in Twente. Er werden meer houtwallen aangeplant dan er werden verwijderd. Het landschap is daardoor geslotener en kleinschaliger geworden.

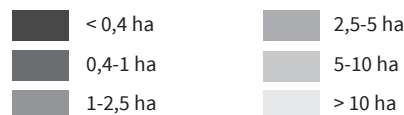
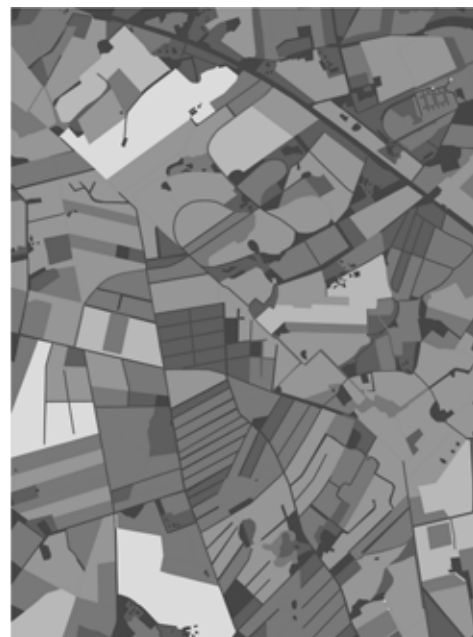
Percelering

Ook de verkavelingsstructuur ontwikkelde zich afwijkend ten opzichte van de trend in Twente. De gemiddelde perceelsgrootte nam iets af.²²²

Afb. 5.30
Openheid Lonneker/Losser 1985.

Afb. 5.31
Perceelsgrootte Lonneker/Losser 1985.

220. Zie ook de inleiding van deze paragraaf. Hier betrof het namelijk een afname van iets meer dan de helft, terwijl de gemiddelde afname 80% bedroeg.
221. Het ging om een relatief bescheiden procentuele toename van 6,4%.
222. Dat nam niet weg dat enkele agrarische percelen rondom de landgoederen annex natuurgebieden wel iets in grootte zijn toegenomen.

Bodemgebruik 1954 (in % van totaal)	Bodemgebruik 1985 (in % van totaal)	Verandering tov 1954	Openheid 1954	Openheid 1985	Percelen 1954 (in ha)	Percelen 1985 (in ha)
Bouwland 13,1%	Bouwland 11,7%	-10,2%	Maximale zichtlijn 1,3km	Maximale zichtlijn 1,3km	Mean value 1,19 Median value 0,63	Mean value 1,03 Median value 0,48
Weiland 36,0%	Weiland 38,1%	+5,7%				
Heide 5,5%	Heide 2,6%	-52,2%				
Hooiland 0%		nvt				
Hakhout en bos 36,4%	Bos 38,7%	+6,4%				
Bebouwing 0,3%	Bebouwing 0,8%	+189,5,0%				
Overig 8,8%	Overig 8,0%	-8,9%				

1:3.000

5.32 Grondgebruik 1985

Loofbos	Weiland	Onverharde weg	Bebouwing	Standpunt visualisatie
Dennenbos	Bouwland	Straatweg	Bomenrij	
Gemengd bos	Heide	Erf		

Afb. 5.33

Vogelvlucht-3D reconstructie van het landschap van Lonneker/Losser in 1985, vanuit het standpunt gemarkeerd op kaart 5.32

Reconstructie van het landschap van Vriezenveen rond 1985

Grondgebruik

Het aandeel woeste gronden was ook in 1954 al laag, maar in 1985 was dat areaal verder gedaald, waarna uitsluitend de Fayersheide nog over was. Dit gebied was al in het ruilverkavelingsplan bestempeld als natuurreservaat en stond daardoor niet meer onder druk om te verdwijnen. Verdroging bleef wel een punt van zorg, omdat de ontwatering van de omliggende landbouwgronden grote invloed had op de natte heide. Het areaal bos was toegenomen, maar dat was vooral te wijten aan het dichtgroeien van de Kooiplas, waar eveneens verdroging plaatsvond. Rondom de nieuwe erven werden in eerste instantie tamelijk robuuste houtwallen aangelegd, die na uitbreiding van stallen vaak toch weer gedeeltelijk het veld moesten ruimen. Het verdwijnen van de struik- en boomopslag langs de sloten was helaas niet zichtbaar in het areaal bos, omdat deze niet ingetekend waren op kadastrale kaarten en daardoor 'officieel' geen ruimte innamen. Dat neemt niet weg dat het verdwijnen ervan een grote impact heeft gehad op het aanzicht van het landschap.

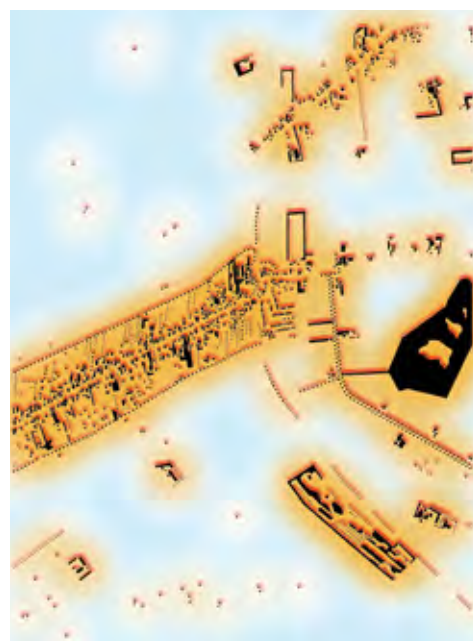
Een andere grote verandering was uiteraard het verdwijnen van het onderscheid tussen de bouwlanden aan de noordzijde en de graslanden aan de zuidzijde. Het landschap kreeg daardoor een veel uniformer karakter. In 1985 stonden de bouwlanden overwegend in dienst van de veeteelt. Er werd snijmais of andere voedergrassen op verbouwd.

Openheid

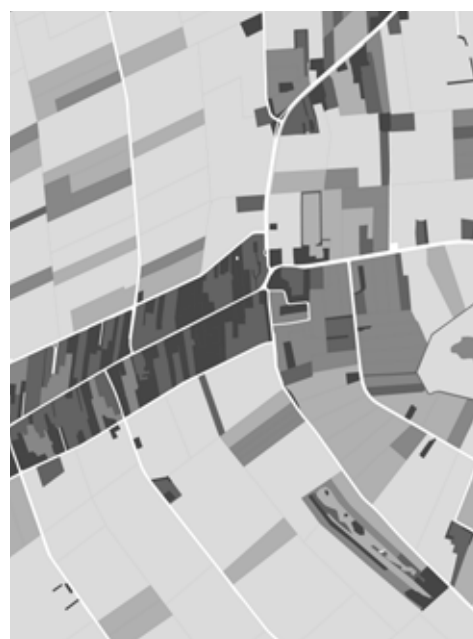
Met name aan de zuidzijde was de openheid drastisch veranderd. Van een zeer gesloten gebied werd dit een zeer open gebied. De robuuste beplantingen langs de randen en rondom de erven werden, nadat ze enige body hadden gekregen, wel meer benadrukt.

Perclering

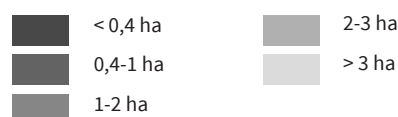
De verkavelingsstructuur is dusdanig op de kop gegaan dat de gemiddelde perceelsgrootte van 0,49ha na de ruilverkaveling 1,27ha was. Hierbij zijn ook de dorpskavels geteld. De werkelijke impact was dus nog vele malen groter.

Afb. 5.34
Openheid Vriezenveen 1985

Afb. 5.35
Perceelsgrootte Vriezenveen 1985

Grondgebruik 1954 (in % van totaal)	Grondgebruik 1985 (in % van totaal)	Verandering tov 1954	Openheid 1954	Openheid 1985	Percelen 1954 (in ha)	Percelen 1985 (in ha)
Bouwland 26,4%	Bouwland 16,8%	-4,3%	Maximale zichtlijn 1,3km	Maximale zicht- lijn 2,4km	Mean value 0,49 Median value 0,28	Mean value 1,27 Median value 0,36
Weiland 60,7%	Weiland 70,3%	+15,7%				
Woest 1,0 %	Woest 0,8 %	-22,9%				
Hakhout en bos 1,4%	Bos 2,9%	+106,3%				
Bebouwing 0,9%	Bebouwing 1,4%	+61,7%				
Overig 9,6%	Overig 7,7%	-19,0%				

5.36 Grondgebruik Vriezenveen 1985

1:3.000

Bos	Bouwland	Water	Bebouwing
Weiland	Heide	Erf	Perceelsbeplanting
		Weg	Standpunt visualisatie

Afb. 5.37
Vogelvlucht-3D reconstructie van het landschap van Vriezenveen in 1985, vanuit het standpunt gemarkeerd op kaart 5.36

Vriezenveen na de ruilverkaveling

Afb. 5.38

Solitaire eiken werden zoveel mogelijk gespaard, maar alle andere sporen van het veenontginningslandschap waren volledig 'uitgewist'. Carte blanche voor de moderne landbouw.

Afb. 5.39

De rationalisering van het landschap werd zover mogelijk doorgevoerd. Er werd naar gestreefd om elk nieuw landbouwperceel, elk idealiter 320m lang en 100m breed, met tenminste één zijde aan een verharde weg te leggen. Hiermee werd de bereikbaarheid sterk verbeterd.

Afb. 5.40
'Goed boeren - goed wonen', zo werd het aangeprezen in de brochure 'Streekverbetering Vriezenveen, 1956-1966'. De boer had, net als de stedeling, ook recht op modern woongenot.

Afb. 5.41
De modernisering van het boerenbestaan hield ook in dat gebroken werd met de Saksische kop-hals-romp boerderij. Een 'stadse' woning die niet of nauwelijks vastzat aan de stal was een logisch vervolg daarop.

Afb. 5.42 & 5.43
Een schoolwerkstuk uit 1960, waar deze foto en de afbeelding ernaast in waren opgenomen, liet de bewondering doorschemeren van een jong persoon, die vrijwel geen binding had met het landschap van voor de ruilverkaveling. Vanuit die optiek werd het nieuwe landschap uitsluitend als vooruitgang beschouwd, in alle opzichten beter dan het vorige.

Afb. 5.44 & 5.45
In de jaren zeventig was het echt nieuwe karakter van het landschap verdwenen. De groene omlijsting rondom de erven begon enige body te krijgen. Het rationele landschap van de wederopbouwperiode was volop in bedrijf.

5.4 Landschapsbeleving 1955-1985

Voor de reconstructie van de landschapsbeleving in de periode 1955-1985 is gebruikgemaakt van een groot aantal contemporaine bronnen.²²³ De contemporaine bronnen zijn aangevuld met - via interviews verkregen - oral history.

Onderscheid plan en uitvoering

De waardeoordelen over de verschillende landschappen zijn als volledig citaat opgenomen in bijlage 7. Net als in voorgaande hoofdstukken is in de landschapswaarderingskaart (afb 5.46) een onderscheid gemaakt tussen de waardering vóór de verandering en erna. In de tabellen is een extra onderscheid aangebracht, namelijk of het waardeoordeel is gegeven naar aanleiding van een *plan* tot verandering of de *uitvoering* van dit plan. Tijdens het verzamelen van waardeoordelen bleek veelvuldig dat de plannen die in deze periode gemaakt werden op veel verzet stuitten, maar de waardering na uitvoering bleek vaak lang niet zo negatief.²²⁴

Categorieën

In deze periode is de indeling in landschapstypen iets gewijzigd ten opzichte van de periode ervoor. Alle typen woeste gronden, ongeacht of ze nat of droog waren of heide dan wel veenvegetatie hadden, werden over het algemeen aangeduid als 'natuur'. Veen en heide zijn dan ook samengevoegd.

De rubrieken 'stad' en 'dorp' zijn vervallen. Het is niet zo dat deze geen onderwerp van gesprek meer waren, integendeel, maar de issues die er speelden hadden nog maar zo weinig relatie met de ontwikkeling op het platteland dat het bijhouden ervan niet zou bijdragen aan dit onderzoek.

De verschillende oude cultuurlandschapstypen, zoals het veenontginningslandschap en essen- en kampenlandschap, werden niet meer zo nadrukkelijk benoemd. Het was daarom zinvoller deze samen te voegen tot 'cultuurlandschap'. Jonge (broek)ontginningen werden, opvallend genoeg, vrijwel niet apart benoemd, terwijl deze door hun rationele verkavelingsstructuur en lage houtwallendichtheid toch een heel eigen karakter moeten hebben gehad. Een eigen categorie was dan ook niet zinvol. Wel gaven de bronnen aanleiding tot de introductie van één extra rubriek, te weten 'boerderijen'.

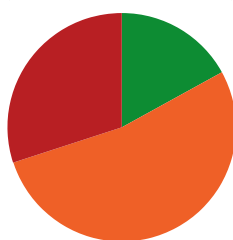
223. Om zoveel mogelijk perspectieven te verzamelen, maakte ik gebruik van oa. toeristenfolders, onderzoeksrapporten, landbouwverslagen, bezwaarschriften, krantenberichten, regionale boekpublicaties, archiefmateriaal, etc.
224. Het onderscheiden van plan en uitvoering gaf hierdoor extra inzichten.

Waardering vanuit verschillende perspectieven*
1955-1985

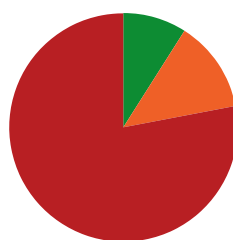
Perspectief	Landschapstype	Waardering voor verandering	
Boerenperspectief (1955-1985)	Natuur	1 positief, 3 neutraal , 0 negatief, totaal 4 bronnen	●
	Cultuurlandschap	1 positief, 2 neutraal, 3 negatief , totaal 6 bronnen	●
	Beekdallandschap	-	
	Verveningslandschap	2 positief , 1 neutraal, 0 negatief, totaal 3 bronnen	●
	Landgoed	-	
	Bos en boscultuur	-	
	Houtopstanden	2 positief, 12 neutraal , 6 negatief, totaal 20 bronnen	●
	Infrastructuur	0 positief, 1 neutraal, 2 negatief , totaal 2 bronnen	●
	Boerderijen	-	
	Totaal voor verandering		6 positief (17%), 19 neutraal (53%), 11 negatief (30%), gebaseerd op in totaal 36 bronnen

Perspectief	Landschapstype	Waardering voor plan van verandering	
Boerenperspectief (1955-1985)	Natuur	0 positief, 4 neutraal, 10 negatief , totaal 14 bronnen	●
	Cultuurlandschap	7 positief, 10 neutraal, 59 negatief , totaal 76 bronnen	●
	Beekdallandschap	-	
	Verveningslandschap	0 positief, 0 neutraal, 3 negatief , totaal 3 bronnen	●
	Landgoed	-	
	Bos en boscultuur	0 positief, 0 neutraal, 1 negatief , totaal 1 bron	●
	Houtopstanden	3 positief, 3 neutraal, 8 negatief , totaal 14 bronnen	●
	Infrastructuur	1 positief, 0 neutraal, 15 negatief , totaal 16 bronnen	●
	Boerderijen	0 positief, 0 neutraal, 2 negatief , totaal 2 bronnen	●
	Totaal voor plan		11 positief (9%), 17 neutraal (13%), 98 negatief (78%), gebaseerd op in totaal 126 bronnen

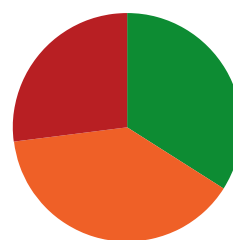
Perspectief	Landschapstype	Waardering na verandering	
Boerenperspectief (1955-1985)	Natuur	2 positief, 2 neutraal, 5 negatief , totaal 9 bronnen	●
	Cultuurlandschap	19 positief , 10 neutraal, 8 negatief, totaal 37 bronnen	●
	Beekdallandschap	0 positief, 1 neutraal , 0 negatief, totaal 1 bron	●
	Verveningslandschap	0 positief, 3 neutraal , 4 negatief , totaal 7 bronnen	●
	Landgoed	-	
	Bos en boscultuur	3 positief, 5 neutraal , 2 negatief, totaal 10 bronnen	●
	Houtopstanden	6 positief, 12 neutraal , 5 negatief, totaal 23 bronnen	●
	Infrastructuur	0 positief, 1 neutraal , 1 negatief , totaal 2 bronnen	●
	Boerderijen	2 positief , 3 neutraal , 0 negatief, totaal 5 bronnen	●
	Totaal na verandering		32 positief (34%), 37 neutraal (39%), 25 negatief (27%), gebaseerd op in totaal 94 bronnen

Waardering
vóór verandering

Waardering voor
plan tot verandering

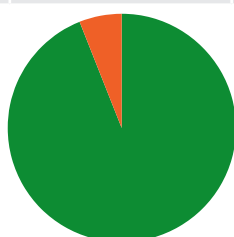
Waardering
na verandering

* De verzameling waardeoordelen over de verschillende landschapstypen, waar bovenstaande tabel op is gebaseerd, is opgenomen als bijlage 7 *Landschapsbeleving en waardering uit contemporaine bronnen, 1955-1985*.

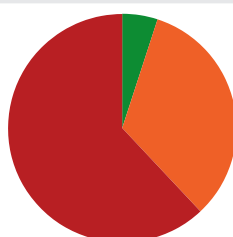
Perspectief	Landschapstype	Waardering voor verandering	
Burgerperspectief (1955-1985)	Natuur	29 positief, 3 neutraal, 0 negatief, totaal 32 bronnen	●
	Cultuurlandschap	15 positief, 1 neutraal, 0 negatief, totaal 16 bronnen	●
	Beekdallandschap	2 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 2 bronnen	●
	Verveninglandschap	2 positief, 1 neutraal, 0 negatief, totaal 3 bronnen	●
	Landgoed	3 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 3 bronnen	●
	Bos en boscultuur	10 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 10 bronnen	●
	Houtopstanden	10 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 10 bronnen	●
	Infrastructuur	2 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 2 bronnen	●
	Boerderijen	1 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 1 bron	●
	Totaal voor verandering		74 positief (94%), 5 neutraal (6%), 0 negatief (0%), gebaseerd op in totaal 79 bronnen

Perspectief	Landschapstype	Waardering voor plan van verandering	
Burgerperspectief (1955-1985)	Natuur	0 positief, 2 neutraal, 9 negatief, totaal 11 bronnen	●
	Cultuurlandschap	3 positief, 17 neutraal, 18 negatief, totaal 38 bronnen	●
	Beekdallandschap	-	
	Verveninglandschap	0 positief, 2 neutraal, 1 negatief, totaal 3 bronnen	●
	Landgoed	0 positief, 1 neutraal, 7 negatief, totaal 8 bronnen	●
	Bos en boscultuur	0 positief, 1 neutraal, 8 negatief, totaal 9 bronnen	●
	Houtopstanden	0 positief, 4 neutraal, 2 negatief, totaal 6 bronnen	●
	Infrastructuur	2 positief, 3 neutraal, 13 negatief, totaal 18 bronnen	●
	Boerderijen	0 positief, 1 neutraal, 1 negatief, totaal 2 bronnen	●
	Totaal plan verandering		5 positief (5%), 31 neutraal (33%), 59 negatief (62%), gebaseerd op in totaal 30 bronnen

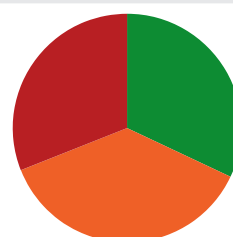
Perspectief	Landschapstype	Waardering na verandering	
Burgerperspectief (1955-1985)	Natuur	4 positief, 23 neutraal, 12 negatief, totaal 39 bronnen	●
	Cultuurlandschap	18 positief, 14 neutraal, 10 negatief, totaal 42 bronnen	●
	Beekdallandschap	1 positief, 2 neutraal, 3 negatief, totaal 6 bronnen	●
	Verveninglandschap	0 positief, 2 neutraal, 0 negatief, totaal 2 bronnen	●
	Landgoed	1 positief, 0 neutraal, 0 negatief, totaal 1 bron	●
	Bos en boscultuur	6 positief, 0 neutraal, 1 negatief, totaal 7 bronnen	●
	Houtopstanden	7 positief, 1 neutraal, 6 negatief, totaal 13 bronnen	●
	Infrastructuur	5 positief, 1 neutraal, 1 negatief, totaal 7 bronnen	●
	Boerderijen	3 positief, 5 neutraal, 7 negatief, totaal 12 bronnen	●
	Totaal na verandering		42 positief (32%), 48 neutraal (37%), 40 negatief (31%), gebaseerd op in totaal 130 bronnen

Waardering
vóór verandering

Waardering voor
plan tot verandering

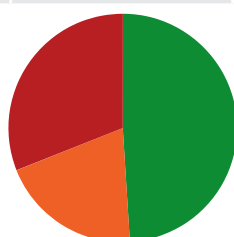
Waardering
na verandering

* De verzameling waardeoordelen over de verschillende landschapstypen, waar bovenstaande tabel op is gebaseerd, is opgenomen als bijlage 7 *Landschapsbeleving en waardering uit contemporaine bronnen, 1955-1985*.

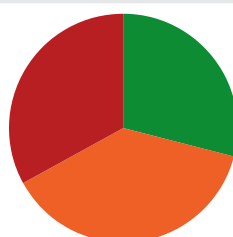
Perspectief	Landschapstype	Waardering voor verandering	
Buitenstaander (1955-1985)	Natuur	7 positief, 4 neutraal, 0 negatief, totaal 11 bronnen	●
	Cultuurlandschap	1 positief, 2 neutraal, 14 negatief, totaal 17 bronnen	●
	Beekdallandschap	21 positief, 3 neutraal, 2 negatief, totaal 26 bronnen	●
	Verveninglandschap	0 positief, 0 neutraal, 3 negatief, totaal 3 bronnen	●
	Landgoed	-	
	Bos en boscultuur	10 positief, 6 neutraal, 1 negatief, totaal 17 bronnen	●
	Houtopstanden	3 positief, 1 neutraal, 1 negatief, totaal 5 bronnen	●
	Infrastructuur	1 positief, 1 neutraal, 6 negatief, totaal 8 bronnen	●
	Boerderijen	-	
	Totaal voor verandering		43 positief (49%), 17 neutraal (20%), 27 negatief (31%), gebaseerd op in totaal 87 bronnen

Perspectief	Landschapstype	Waardering voor plan van verandering	
Buitenstaander (1955-1985)	Natuur	0 positief, 7 neutraal, 1 negatief, totaal 8 bronnen	●
	Cultuurlandschap	11 positief, 6 neutraal, 8 negatief, totaal 25 bronnen	●
	Beekdallandschap	0 positief, 2 neutraal, 2 negatief, totaal 4 bronnen	●
	Verveninglandschap	2 positief, 0 neutraal, 1 negatief, totaal 3 bronnen	●
	Landgoed	0 positief, 3 neutraal, 0 negatief, totaal 3 bronnen	●
	Bos en boscultuur	1 positief, 2 neutraal, 2 negatief, totaal 4 bronnen	●
	Houtopstanden	1 positief, 0 neutraal, 2 negatief, totaal 3 bronnen	●
	Infrastructuur	1 positief, 0 neutraal, 3 negatief, totaal 4 bronnen	●
	Boerderijen	-	
	Totaal voor verandering		15 positief (29%), 20 neutraal (38%), 17 negatief (33%), gebaseerd op in totaal 52 bronnen

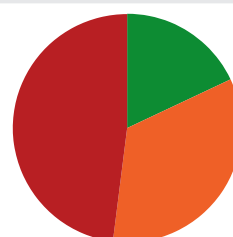
Perspectief	Landschapstype	Waardering na verandering	
Buitenstaander (1955-1985)	Natuur	1 positief, 4 neutraal, 6 negatief, totaal 11 bronnen	●
	Cultuurlandschap	5 positief, 4 neutraal, 3 negatief, totaal 12 bronnen	●
	Beekdallandschap	0 positief, 7 neutraal, 5 negatief, totaal 13 bronnen	●
	Verveninglandschap	-	
	Landgoed	-	
	Bos en boscultuur	0 positief, 0 neutraal, 2 negatief, totaal 2 bronnen	●
	Houtopstanden	0 positief, 0 neutraal, 2 negatief, totaal 2 bronnen	●
	Infrastructuur	1 positief, 0 neutraal, 1 negatief, totaal 2 bronnen	●
	Boerderijen	-	
	Totaal voor verandering		8 positief (18%), 15 neutraal (34%), 21 negatief (48%), gebaseerd op in totaal 44 bronnen

Waardering
vóór verandering

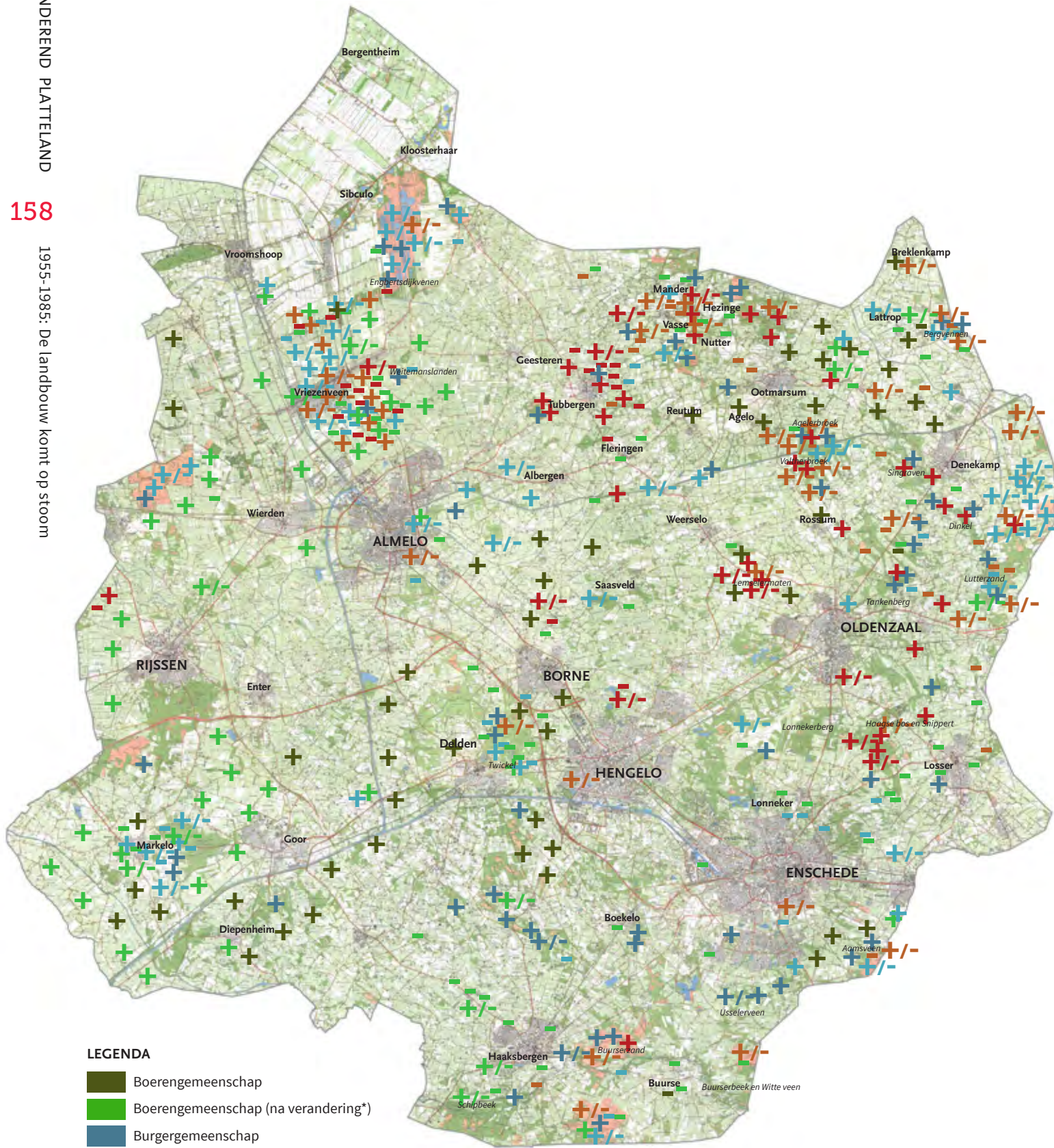
Waardering voor
plan tot verandering

Waardering
na verandering

* De verzameling waardeoordelen over de verschillende landschapstypen, waar bovenstaande tabel op is gebaseerd, is opgenomen als bijlage 7 *Landschapsbeleving en waardering uit contemporaine bronnen, 1955-1985*.

Afb. 5.46 Landschapsbelevingskaart
1955-1985

LEGENDA

- Boergemeenschap
- Boergemeenschap (na verandering*)
- Burgergemeenschap
- Burgergemeenschap (na verandering*)
- Buitenstaanders
- Buitenstaanders (na verandering*)

* Onder verandering wordt ook verstaan 'het plan tot verandering'.

Waardering van verschillende landschapstypen

Cultuurlandschap

Het cultuurlandschap werd deze periode wisselend gewaardeerd door de verschillende doelgroepen. Opmerkelijk is dat vanuit de boerengemeenschap niet zoveel bekend was over wat men vond van het landschap in 'oude' staat.²²⁵ Mogelijk kwam dat doordat de boerengemeenschap in deze periode in een moderniseringsgolf terecht kwam, waardoor de blik vooruit was gericht. De nadruk lag daardoor meer op de verandering dan op de oude toestand.

Veranderingsplannen vielen, tegen de verwachting in, echter niet altijd in goede aarde. Ruim driekwart van de plannen werden in eerste instantie negatief beoordeeld.²²⁶ In voorgaande perioden was de boerengemeenschap juist overwegend positief over het veranderende cultuurlandschap. De uitvoering van veranderingen leverde bij de boeren, net als in voorgaande periode, wel een positievere waardering op.²²⁷ Toch was die waardering lager dan verwacht. De modernisering die gedurende deze periode werden doorgevoerd, hadden in potentie immers heel gelukkige boeren kunnen opleveren. Vanaf de jaren zestig ging het echter niet langer alleen om landbouwmodernisering. Veel veranderingen stonden de landbouw juist in de weg. Zo werd cultuurland onteigend voor de aanleg van wegen of dorpen stadsuitbreidingen en raakten boeren een groot deel van hun vrijheid kwijt door regelgeving. Ook stedelingen die voor recreatie of wonen het platteland verkozen, werden niet altijd verwelkomd, vanwege de negatieve invloed die ze hadden op de (rationele) landbouw.²²⁸

De burgergemeenschap was zeer te spreken over het landschap als dat - naar hun idee - nog in 'onaangetaste' staat verkeerde.²²⁹ Veranderingsplannen stuitten daarentegen op veel verzet, al was dat iets minder fel dan bij de boeren.²³⁰ Deels komt dat, omdat daar ook plannen bij waren om het landschap te beschermen. Plannen ten dienste van agrarische modernisering vielen doorgaans minder goed, al was er vaak ook wel begrip voor de boer. Opvallend is dat burgers, net als boeren, minder negatief oordeelden over het cultuurlandschap ná de verandering dan over het *planstadium*.²³¹

In tegenstelling tot burgers en boeren oordeelden buitenstaanders overwegend negatief over het 'oude' cultuurlandschap, terwijl ze in de voorgaande periode nog overwegend positief waren. Er werd hierbij vooral met een praktische blik gekeken: Was het landschap bijvoorbeeld geschikt voor de rationele landbouw of juist voor recreatie? Bij veranderingsplannen waren buitenstaanders veel genuanceerder dan burgers en boeren. Men woog eerder voor- en nadelen tegen elkaar af. Over het cultuurlandschap ná veranderingen zijn zij vergelijkbaar met de burgergemeenschap.

Natuur

Boeren hadden een wat complexe relatie met natuur. Wat burgers en buitenstaanders als 'natuur' beschouwden, stond voor boeren voor gronden die nog op ontginning wachtten. Waren die gronden aangekocht door natuurbeschermingsorganisaties, dan was dat een gegeven, waarvan men verder weinig last had. Tussen 1955-85 veranderde die houding, toen grote gebieden in Twente werden aangewezen als natuurgebied. Dit had grote implicaties voor een (rationele) bedrijfsvoering.²³² Per saldo beoordeelde de boer natuur nadien overwegend negatief, maar volgens een boer was dat niet omdat boeren niet van natuur houden, maar vanwege de beperkingen. Zo liet een boer weten: 'Iedere boer is wel voor de natuur, maar je moet hem niet dwingen.'²³³

De burgergemeenschap beoordeelde 'onaangetaste' natuur, net als in 1891-1954, als zeer positief en, net als toen, hadden veranderingen een negatief effect op de waardering. Toch lag in deze periode de nadruk meer op het tellen van de zegeningen. Hoe veel er ook al ontgonnen, verdroogd, of vervuild was of aan recreatie ten onder gegaan, wat er nog resteerde, werd gekoesterd. Dat is ook de voornaamste reden waarom men negatiever was over plannen tot verandering dan over de verandering zelf. De laatste resten natuur moesten met hand en tand verdedigd worden. Had de aantasting eenmaal plaatsgevonden, dan was men tenminste nog blij dat er nog *iets* van over was. Alleen plannen om natuurgebieden te beschermen werden toegejuicht.

De waardeoordelen die ik van buitenstaanders verzamelde over natuur komen grotendeels van natuurliefhebbers en vanwege de beperkte doelgroep zijn daar weinig echte verrassingen. Deze groep reageerde grotendeels positief over 'ongerepte' natuur, was relatief terughoudend als het ging om plannen en overwegend negatief na veranderingen.

Beekdallandschap

Hoewel ook in deze periode de nog niet genormaliseerde beekdalen onder druk stonden, werden ze beduidend minder vaak besproken.²³⁴ Alleen buitenstaanders benoemden herhaaldelijk de schoonheid en ecologische waarde van de Twentse beken. Veranderingen werden doorgaans negatief beoordeeld, al waren er ook enkele voorzichtige positieve reacties toen de waterkwaliteit, na maatregelen, verbeterde.²³⁵

Landgoederen

Landgoederen lijken in deze periode niet meer zo nadrukkelijk in de aandacht te staan. Vanwege hun vaak oude bossen en ander natuurschoon bleven ze in trek, maar ze vallen in het niet bij de aandacht die er was voor natuurgebieden. Misschien was men in de veronderstelling dat landgoederen, vaak nog in particulier en doorgaans van enige ouderdom, de tand des

225. Dit is opmerkelijk omdat er binnen de andere subgroepen erg veel bronnen zijn waarin het oude cultuurlandschap aan bod komt. Over de waardering van het oude landschap van Vriezenveen kunnen meer uitspraken worden gedaan. Deze komen verderop aan bod.

226. Belangrijk hierbij is aan te tekenen dat er veel bezwaarschriften zijn gebruikt als bronmateriaal. Deze gaven weliswaar een heel goed inzicht in wat er speelde, maar vertekenen de uitslag mogelijk wel.

227. Ruim 70% van de boeren is positief tot neutraal over het cultuurlandschap na verandering.

228. Men moest steeds meer rekening houden met burgers. Zo klaagden burgers over de geur van mest, waarna regels werden opgelegd m.b.t. bemesten. Recreanten zouden verder gewassen beschadigen of stelen of men moest houtopstanden laten staan omwille van de recreatie, waarmee men aan zelfbeschikking moest inleveren. De meeste boeren waren overigens niet tegen recreatie, maar maakten vooral bezwaar tegen de opgelegde beperkingen. Zie oa. Katteler & Kropman (1983), 199.

229. 94% positief, geen negatieve waarderings.

230. 92% neutraal tot negatief, waarbij de neutrale en negatieve oordelen een ongeveer even groot aandeel hadden.

231. Ruim tweederde was positief tot neutraal. Hierbij was het helaas niet mogelijk om plannen en veranderingen rechtstreeks aan elkaar te koppelen. De waardeoordelen kunnen dan ook betrekking hebben op plannen die niet zijn uitgevoerd of later in gewijzigde vorm zijn uitgevoerd.

232. De nabijheid van natuur had bijvoorbeeld consequenties m.b.t. bemesting, ontwatering en mogelijkheden om stallen te vergroten.

233. Katteler & Kropman (1983), 218.

234. Dat kan te maken hebben met de bronverzameling, maar de conclusie kan ook zijn dat beeknormalisaties niet zo'n grote impact hadden of al niet meer zo rücksichtslos werden uitgevoerd als in de periode ervoor.

235. Dit had vooral te maken met beperkingen die de industrie was opgelegd. Het (kunst)mestgebruik van de landbouw was toen nog niet aan banden gelegd, waardoor veel mest kon uitspoelen naar grond en oppervlaktewater.

236. Brillman (1974b), 71.
 237. Vooral het plan om een weg dwars door het bos van Twickel te leggen stuitte op zeer veel verzet.
 238. Dat kwam mede doordat onder de auteurs van de aangetroffen bronnen enkele professionals waren die zich met bosbeheer bezig hielden.
 239. Dat laatste begon in de tachtiger jaren een steeds groter probleem te worden.
 240. Katteler & Kropman (1983), 192.
 241. Idem. Desalniettemin gaf men ook aan dat de schade *zonder* kapverordeningen mogelijk veel groter zou zijn geweest.
 242. Veel instanties hadden wel enkele lokale cultuurtechnici in dienst.
 243. Van buitenstaanders zijn te weinig bronnen om hier uitspraken over te doen. Zij waren na verandering negatief, maar hierbij werd er vooral gereageerd op het op grote schaal verdwenen zijn van de houtwallen. Het proces zelf, evenals de spanning én dialoog tussen burgers en boeren, maakte de buitenstaander nauwelijks mee.
 244. Buter & Wester (1981), 15; Roding (1974a), 46; Katteler & Kropman (1983), 192.
 245. Katteler & Kropman (1983), 191-192.
 246. Buter & Wester (1981), 15; De Landbode (1974), 91; Tijdschrift van de leefomgeving (Jaargang 1974), 125.
 247. O.a. in: Roerink (1966), 21; Van de Berg (1974), 79; Bezwaarschriften (1966), nrs. 112, 163, 384, 495, etc.
 248. Verbeteringen worden oa. aangestipt in: Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B511.1, Artikel Dagblad van het Oosten, 21-10-1952; Archief Vereniging Oud Vriezenveen, Toegangsnr. 89.3, artikel 'Langs de oude Paterswal' (ca. 1956). Bezwaren oa. in: Bezwaarschriften (1966), nrs. 10, 11, 15, 20, 36, 42.
 249. Oa. in: HCO Toegangsnr. 0025.6, in.nr. 4484, 20; Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B512.4, Rapport Ruilverkaveling Vriezenveen, 8-6-1954, 4; Centrale Cultuurtechnische Commissie (1970), 5-6.
 250. Wonink (1983), 23; Roerink (1966), 21.
 251. Landbouwcommissie Overijssel (1952), 30.
 252. Centrale Cultuurtechnische Commissie (1970), 11.

tijds wel zouden doorstaan? Misschien namen ze gewoon voor lief? Een opmerkelijk detail is dat juist in deze periode, waarin Twentse fabrikantenfamilies vanaf de deïndustrialisatie veel kapitaal kwijtraaken, het beheer en behoud van landgoederen problematischer werd. De aanleg van wegen dreigde bovendien veel landgoederen te versnipperen. Eigenaren tekenden daar wel bezwaar tegen aan, maar 'het grote publiek' had blijkbaar andere prioriteiten.

Bos en boscultuur

De boerengemeenschap heeft bossen altijd beschouwd als houtvoorziening en toen dat economische nut wegviel, bleef alleen de esthetische waarde over. Daar had de boerengemeenschap weinig mee. Pas later in deze periode, ongeveer vanaf halverwege de jaren zeventig en mogelijk onder invloed van de publieke opinie, begonnen ook boeren die esthetische waarde steeds meer te zien, maar men was wel terughoudend. Na het instellen van strenge kapverordeningen plantte boeren niet graag bomen, want eenmaal geplant, was kappen (vrijwel) onmogelijk. De verordeningen werden als betuttelend ervaren en stonden een rationele bedrijfsvoering in de weg. Een boer formuleerde het als volgt: 'Het is vandaag de dag in Twente eenvoudiger om tien boeren figuurlijk de nek om te draaien dan om één boom te mogen kappen.'²³⁶

Burgers waren onverminderd positief over bossen en als gevolg daarvan waren ze steevast negatief over veranderplannen, vooral omdat het daarbij vaak om aantastingen ging, geen verbeteringen. Omwille van de aanleg van wegen werd menig bos bedreigd. Burgers verdedigden daarbij vaak hun eigen bospercelen, maar konden ook in de bres springen voor andere, waardevolle bossen.²³⁵

Buitenstaanders keken, althans in de verzamelde bronnen, wat analytischer naar de Twentse bossen.²³⁸ Alleen onder deze groep werd het onderscheid tussen bos en productiebos nog wel eens benoemd. Hoewel ook zij overwegend positief waren over de bossen, maakten zij wel hun kanttekeningen, bijvoorbeeld over schadelijke bodembewerking, monocultuur of aantasting door verzuring.²³⁹

Kleine houtopstanden

Wat de beekdalen waren in de periode 1891-1954, gold in deze periode voor de (kleine) houtopstanden. Houtwallen, solitaire bomen, boomgroepen, singels en erfbeplanting werden vanaf begin jaren zeventig steeds vaker onderwerp van het discours. De strengere kapverordeningen waren ingesteld doordat de rationalisering van de landbouw tot steeds grootschaligere kap leidde, maar de komst van welstandsbepalingen en kapverordeningen deed daar nog een schep bovenop. Zo gaf een boer aan juist in die periode veel hout te hebben zien verdwijnen.²⁴⁰ Een andere boer liet weten: 'Als je een boer iets gaat verbieden, dan doet hij het wel bij volle maan.'²⁴¹

De veranderende waarderings voor houtopstanden zijn, in het licht van bovenstaande, dan ook goed verklaarbaar. De boer had er geen nut meer voor, maar zolang ze niet in de weg stonden, had 'ie er ook geen problemen mee. Dat veranderde toen de kap ervan aan banden werd gelegd en men zogezegd 'geen baas meer was op eigen erf'. Buitenstaanders, maar vooral de burgergemeenschap, beschouwden de houtopstanden juist als onmisbaar voor het streekeigen karakter en zagen de aantasting ervan met lede ogen aan. Pas aan het eind van deze periode, begin jaren tachtig, kwamen er weer wat positieve geluiden. Vanuit de burgergemeenschap, maar ook bij boeren begon de waardering te groeien.²⁴³ Het lijkt erop dat dit vooral kwam doordat overheid, burgers en boeren meer in dialoog gingen.²⁴⁴ Voor de boer waren houtwallen net zo goed onderdeel en verfraaiing van hun leefomgeving, maar men moest er wel enigszins flexibel mee om kunnen gaan.²⁴⁵ Met wederzijds begrip was er veel meer mogelijk en groeide zelfs de belangstelling voor herinplant.²⁴⁶

Infrastructuur

De verbetering van de infrastructuur gold vorige periode nog als een agrarische modernisering en dat zette zich deze periode voort, tenminste, voor zover het verbetering van de plattelandswegen betrof. Met de opkomst van de planologie en de groeiende populariteit van de auto werden vanaf de zestiger jaren ook (snel) wegen gepland en aangelegd die de landbouw niet ten goede kwamen, maar die juist veel kostbare cultuurgrond kostten en landbouwbedrijven versnipperden.²⁴⁷

De burgergemeenschap werd door de aanleg van wegen in eerste instantie vooruit geholpen, doordat dorpen uit hun isolement raakten en beter bereikbaar werden. Toch ging het in het publieke discours steeds vaker over de negatieve impact die wegen hadden op het landschap.²⁴⁸ Ook het verdwijnen van voetpaden en het asfalteren van plattelandswegen werd betreurd, al kon men daar vaak ook wel enig begrip voor opbrengen.²⁵⁰

Buitenstaanders, vaak de planners van die wegen, waren, niet verrassend, overwegend negatief over de 'oude' staat van het wegennet.²⁵¹ Opmerkelijk is dat uitbreiding van het netwerk vervolgens niet uitsluitend op waardering kon rekenen. Ook buitenstaanders merkten op dat de omgeving steeds meer gedomineerd ging worden door asfalt-wegen.²⁵²

Boerderijen

Naarmate de landbouw sneller moderniseerde en steeds meer boerenbedrijven verplaatst werden, nam de nieuwbouw op het platteland toe. Al in 1925 was de opkomst van deze nieuwbouw aanleiding geweest voor oprichting van het *Oversticht*, maar pas vanaf 1955 begon dit echt een thema te worden in het publieke discours. De burger zag het platteland liever met authentieke, Saksische boerderijen en niet met 'stadse'

en 'weinig karakteristieke eenheidsboerderijen' die 'elke zweem van persoonlijkheid' misten.²⁵³

De boer wilde daarentegen - net als de burgers - een moderne woning.²⁵⁴ Door welstandsregels werd dat de boer steeds moeilijker gemaakt, waar hij vanzelfsprekend moeite mee had. Reacties als: 'Waarom voortklungelen in een Saksische boerderij die bij lange na het predicaat modern bedrijf niet kan dragen?' of 'Laat de boer ook vrijheid en [hem] een moderne gerieflijke boerderij toegestaan', illustreren dit.²⁵⁶

Landschapswaardering in plankaarten

Voor de periode 1955-85 waren er, naast tekstuele bronnen, ook enkele landschapswaarderingsskaarten beschikbaar.

Waarderingskaart landbouwgronden

Deze waarderingskaart (afb. 5.47) was een bijlage bij De landbouw in Twente, een landbouwrapport dat was opgesteld door de *Provinciale Planologische Dienst* in 1965. De makers stelden deze kaart samen op basis van meningen van grondgebruikers. Het gaat hier dus om de waardering van de boerengemeenschap. Opvallend hierbij was, volgens de auteurs, dat verschillende gronden een hogere waardering kregen dan verwacht werd op basis van de bodemkaart. Dit zou beïnvloed zijn door 'de mechanisatie en de moderne opvattingen inzake bedrijfsorganisatie'.²⁵⁷ Een 'gemakkelijke bewerkbaarheid, bereikbaarheid, goede structuur en ontwatering [...] alsmede gunstige kavelvorm [namen] als waardebepalende factoren in betekenis toe', aldus de auteurs.²⁵⁸

Kaart landschappelijke waarden

Voor het streekplan Twente werd in 1963 een kaartinventarisatie gemaakt van de landschappelijke waarden (afb. 5.48). Er werd hierbij onderscheid gemaakt in natuurmonumenten, natuurgebieden, landschappelijk waardevol landbouwgebied, recreatie en landbouw en recreatieopvanggebied.²⁵⁹ Deze waarden zouden in het streekplan zoveel mogelijk moeten worden gehandhaafd.

Spanningsveld landbouw en landschap

Een combinatie tussen beide waarderingskaarten (afb. 5.49) laat zien hoe groot het spanningsveld tussen landbouw en andere landschapsfuncties begin jaren zestig al was. De grote overlap tussen beide waarderingskaarten, betekende dat het stimuleren van een rationele landbouw een aanzienlijk effect had op de aanwezige of aangrenzende natuur- en landschapswaarden. In het streekplan werden voor het eerst gebieden aangewezen waar landbouwmodernisering niet voorop stond. De landbouw zou in kwetsbare en waardevolle ge-

bieden de bedrijfsvoering voortaan moeten in- en aanpassen.²⁶⁰

De landbouw werd door overheden niet langer uitsluitend gestimuleerd tot moderniseren, maar ook (steeds vaker) ingeperkt. Naast het belang van de landbouw werd nu ook dat van de burger meegewogen in het bepalen van het ruimtelijk beleid. De planologie was geboren. Buitenstaanders hadden hier een voorbereidende rol in gespeeld, juist als de genuanceerde onpartijdige. Ingrijpen was nodig, aldus de Planologische Dienst in 1962:

'Er dient te worden gestreefd naar een verantwoord evenwicht van belangen, waarbij de belangen van de landbouw worden afgewogen tegen bijv. die van de recreatie, zodat tot een planologisch verantwoord resultaat wordt gekomen. Daarbij dient dus niet alles ondergeschikt te worden gemaakt aan het landbouwbelang, maar moet daartegenover ook worden voorkomen dat om reden van natuurbescherming aan de landbouw onnodig veel hindernissen in de weg worden gelegd. [...] Naar mijn mening wordt het welzijn van de Twentse bevolking in gevaar gebracht wanneer voortgegaan wordt met de afbraak van het Twentse landschap ter vergroting van de landbouwproductie zonder rekening te houden met de recreatiebehoefte van de Twentse bevolking.'²⁶²

253. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B511.1, Dagblad van het Oosten, 22-3-1958.

254. Of de mogelijkheid een extra woning voor ouders of kinderen te bouwen

255. Bezwaarschriften (1966), notulen vergadering te Tubbergen op 28-01-1966.

256. Bezwaarschriften (1966), nrs. 495, 521.

257. Provinciale Planologische Dienst van Overijssel (1965), 6.

258. Idem, 7.

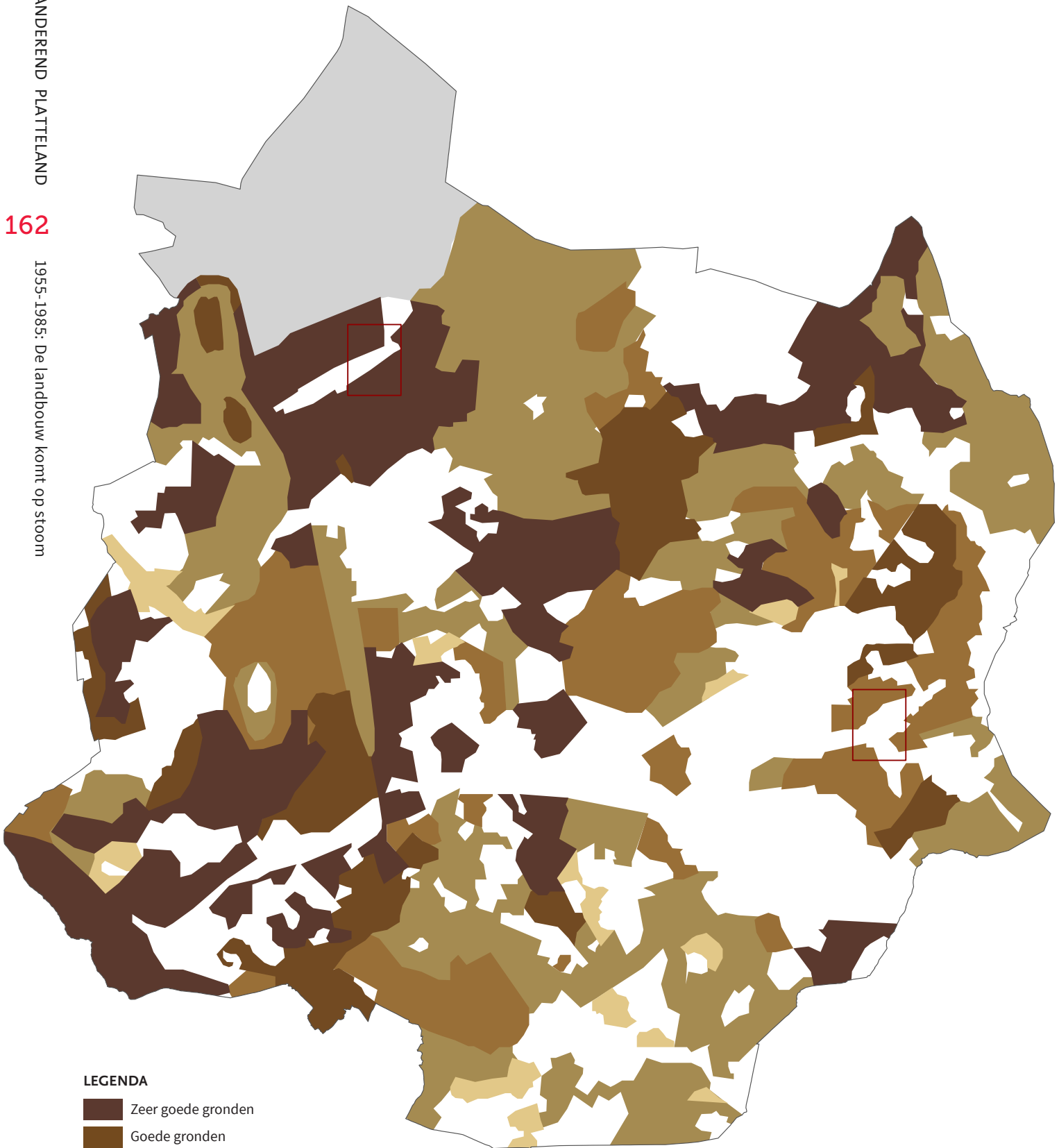
259. Daarnaast waren er ook nog categorieën voor bijvoorbeeld dorps- en stadsgroen, maar die zijn niet in dit rapport meegenomen. Streekplan Twente (1966).

260. Zo was het in natuurgebieden niet toegestaan nieuwe gebouwen neer te zetten, het landbouwareaal uit te breiden of op dusdanige wijze te ontwateren dat schade aan natuurgebieden zou ontstaan. In landschappelijk waardevol landbouwgebied betekende dat dat het agrarische bedrijfsleven enerzijds de gegeven landschappelijke beperkingen en waarden niet zou frustreren, maar wel de mogelijkheid behield zijn positie te handhaven en binnen grenzen te verbeteren. Voorwaarden waren onder andere dat de essen onbebouwd bleven en er geen ontsierende opslagplaatsen werden gebouwd. Ook zouden landschappelijk waardevolle elementen, zoals houtwallen en boomgroepen, middels bestemmingsplannen beschermd kunnen worden. Vooral hierop volgden veel bezwaren vanuit de boerengemeenschap, omdat dit een 'rationele bedrijfsvoering' in de weg zou staan.

261. Het plan werd opgesteld door buitenstaanders, al was dit met advies van lokale vertegenwoordigers. De Provinciale Planologische Dienst van Overijssel zetelde in Zwolle, niet in Twente.

262. Provinciale HCO, toegangsnr. 0025.2, inv.nr 6681. Brief 05-11-1962, blad 2.

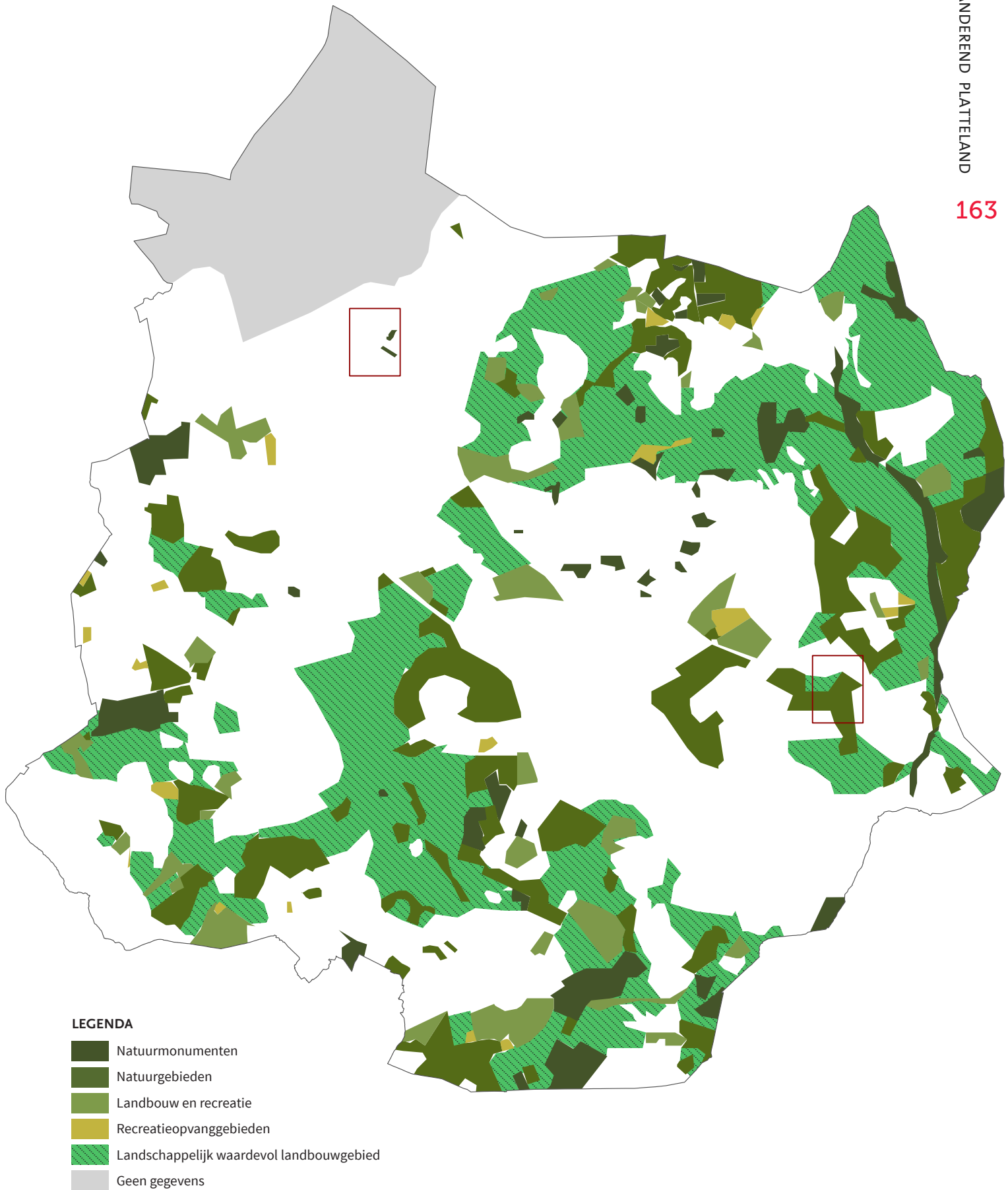
Afb. 5.47 Landbouwgronden waarderingskaart 1965

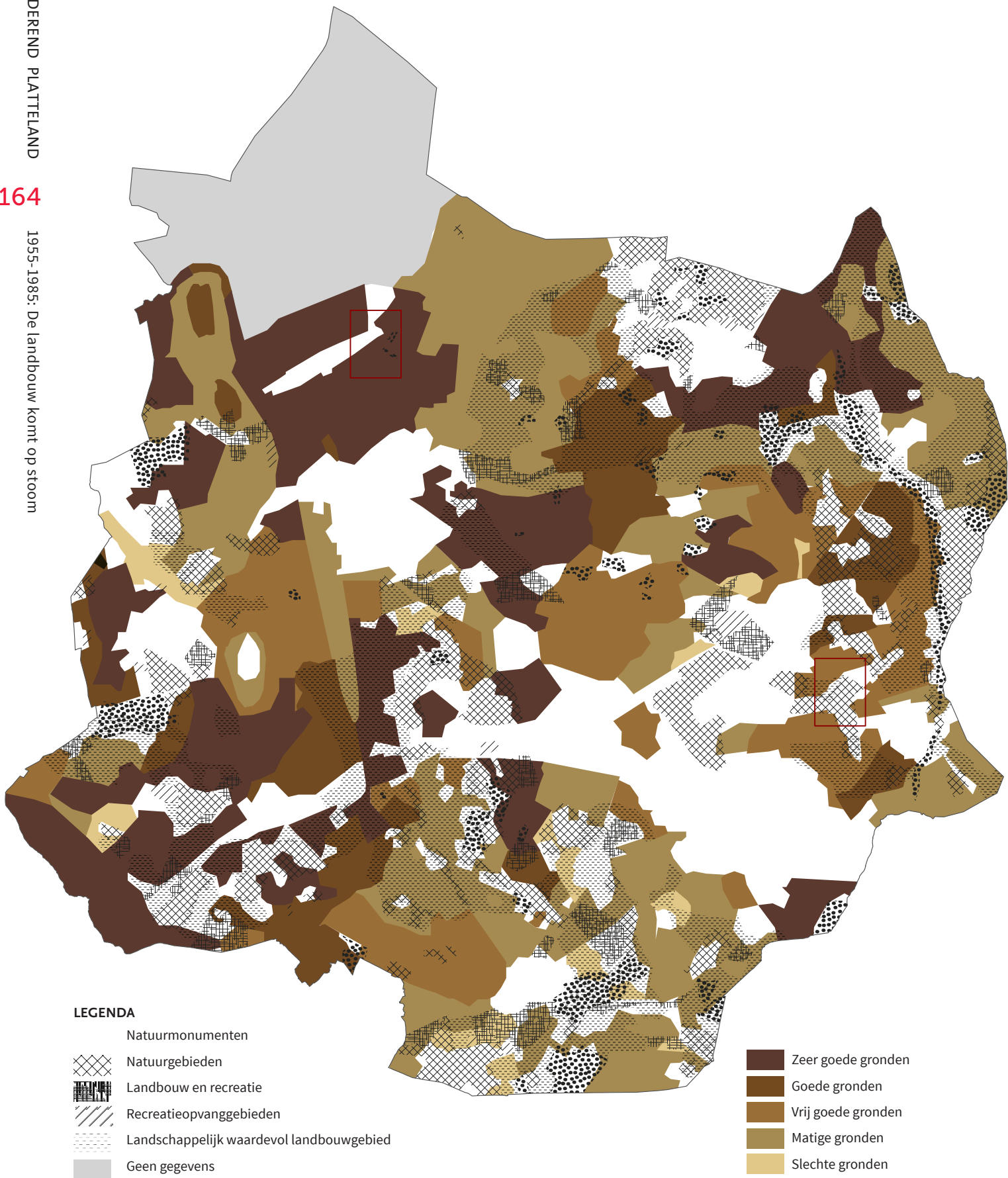
- LEGENDA**
- Zeer goede gronden
 - Goede gronden
 - Vrij goede gronden
 - Matige gronden
 - Slechte gronden
 - Geen gegevens

Bosrijke gebieden of gebieden met een hoge bebouwendichtheid zijn buiten beschouwing gelaten (wit).

Afb. 5.48 Landschappelijke waarderingskaart 1963

Afb. 5.49 Landbouw- en landschappelijke waarderingskaart 1965

Landschapsbeleving in Lonneker/Losser

In het deelgebied Lonneker/Losser speelden verschillende thema's die ook al eerder behandeld zijn. Waar deze casus vooral inzicht in geeft, is het spanningsveld dat ontstond toen het streekplan in 1966 werd geïntroduceerd en er veel landbouwgrond werd gereserveerd voor de aanleg van nieuwe en de verbreding van bestaande wegen. Ook kregen grote gebieden een gewijzigde bestemming. Het bos werd aangewezen als 'natuurgebied', wat gevolgen had voor het omliggende landbouwgebied. Van dat landbouwgebied werd bovendien een groot deel bestemd als 'landschappelijk waardevol landbouwgebied', wat aanvullende consequenties meebracht. De aanleg en verbreding van wegen zou het gebied bovendien sterk versnipperen. De waardering voor veranderingen in dit deelgebied is opgenomen als bijlage 12.

Burgers en boeren

De resultaten van het brononderzoek laten een sterk ongenueanceerd, zeer negatief beeld zien van de waardering van plannen.²⁶³ Dat er voor dit deelgebied geen positieve bronnen gevonden zijn, wil niet zeggen dat er geen positieve geluiden waren. Zo was menig natuurorganisatie erg te spreken over de aanwijzing van natuurgebieden en ander landschappelijk schoon. De uitkomst geeft, ondanks het gebrek aan perspectieven, echter wel inzage in hoe men reageerde op van buitenaf opgelegde plannen, met name als die weinig direct voordeel voor betrokkenen met zich meebrachten.

Zo vond de boerengemeenschap dat 'steden en de wegen knabbelde aan het grondbezit van de boeren' en konden individuele boeren ernstig gedupeerd worden wanneer een weg een 'aaneengesloten perceel wei - en bouwland ter grootte van plm. 11 ha dwars [zou] doorsnijden.'²⁶⁴

Landgoedeigenaren maakten zich zorgen om verlies aan landschapsschoon, recreatiemogelijkheden of versnippering van hun landgoederen. Ook kwamen zij op voor hun pachters, wiens landbouwbedrijf schade zou lijden.²⁶⁵

De bestemming landschappelijk waardevol landbouwgebied of natuurgebied viel boeren in het verkeerde keelgat, omdat er:

'[...] te veel rekening is gehouden met de waarde van dit gebied als uitloopgebied voor de stedelijke centra en te weinig met de waarde als landbouwgebied [dat] volgens de waarderingskaart landbouwgronden [bovendien grotendeels] goede cultuurgrond bezit en dat door de beschermingsmaatregelen de uitoefening van een rationele landbouw in dit gebied in ernstige mate wordt belemmerd en het normale agrarische gebruik wordt aangetast.'²⁶⁶

De lange tijdsspanne - het plan vormde een toekomstbeeld naar 1985 - zou gronden boven-

dien vastleggen voor toekomstig gebruik, wat de modernisering afremde, aldus een boer die liet weten dat 'dit plan zoals het zich laat aanzien het agrarisch gebruik van mijn gronden nu en in de toekomst dwarsboomd.'²⁶⁷

Buitenstaanders

Als pril eigenaar van landgoed De Snippert, doet buitenstaander Natuurmonumenten juist de suggestie om de begrenzing van het natuurgebied nog iets verder uit te breiden, zodat er geen grootschalige bouwprojecten konden plaatsvinden.²⁶⁸

Landschapsbeleving in Vriezenveen

De enorme transformatie die Vriezenveen tussen 1956-69 meemaakte, had niet alleen financieel onzekere consequenties, maar viel de meesten ook emotioneel erg zwaar. Hoe moeilijk het ook boeren was in het 'oude' landschap, het was wel de omgeving die men kende en waar men om gaf. Om een goed beeld te krijgen van de ontwikkelingen, was het nodig om iets verder terug te kijken dan 1954, namelijk in 1949, de start van de voorbereidingen voor de ruilverkaveling.

De boerengemeenschap

De notulen van een openbare vergadering uit 1949 geeft inzicht in de start van het proces en het sentiment.²⁶⁹ Het belang van de ruilverkaveling werd zeker ingezien, maar men had ook zorgen, om de kosten, een eerlijke verdeling van gronden en het belang van de kleine boer. Het natuur- en landschapsschoon was nauwelijks een issue.²⁷⁰ De jaren erna was er soms grote twijfel; angst dat het een groot 'fiasco' voor het dorp zou worden, of dat Vriezenveen de concurrentie met de wereldmarkt toch niet aan zou kunnen.²⁷¹

Tegelijkertijd groeide het besef dat 'wil men de meerdere opbrengst, zoals die voorgespiegeld wordt, inderdaad bereiken, men de gronden in de allerbeste cultuur toestand dient te hebben'.²⁷² Ook dacht men aan de toekomst: 'Het nageslacht zal ons dankbaar zijn voor het ruilverkavelingsplan.'²⁷³

De burgergemeenschap

Voor de burgergemeenschap viel er minder te winnen, maar uit vrijwel alle bronnen blijkt dat men toen nauwelijks keek naar de persoonlijke verliezen, maar vooral naar de winst voor de samenleving als geheel: burgers, boeren, het nageslacht. Zo sprak de burgemeester:

'Er zal diep, heel diep worden ingegrepen in de toestanden op ons dorp, zoals deze in de loop van zoveel eeuwen is gegroeid. Toch mogen wij anderzijds niet vergeten dat dit ingrijpen ook tot een grote zege,

263. Zowel burgers als boeren waren 100% negatief. Dat is niet zo vreemd als de belangrijkste bron hierin gevormd werd door de bezwaarschriften die er op dit plan binnenkwamen. Deze zijn namelijk per definitie negatief.

264. Buursink (1956), 328; Bezwaarschriften (1966), 1872.

265. Oa. Bezwaarschriften (1966), nr. 36, 42

266. Bezwaarschriften (1966), nr. 178.

267. Bezwaarschriften (1966), 1975.

268. Bezwaarschriften (1966), 1231. Zie ook: Bezwaarschriften (1966), 1650, 1872.

269. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B512.4, vergadering 8-4-1949.

270. Slechts één van de 49 vragen ging hierover. Deze is mogelijk gesteld door een burger.

271. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B511.1, Artikel Vriezenveense Courant 8-11-1950; Gemeentearchief Vriezenveen, Artikel Vriezenveense Courant 20-3-1953.

272. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B511.1, Artikel Dagblad van het Oosten 27-11-1951.

273. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B512.4, vergadering 5-12-1950, 2.

274. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B511.1, Artikel Vriezenveense Courant 29-12-1950.

275. Wichers (2017), 153.

276. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B511.1, Artikel Vriezenveense Courant 8-11-1950;

277. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B512.4, vergadering 18-10-1950, 4; Toegangsnr. B511.1, De Vriezenveense Courant 15-6-1955, uitspraak minister Mansholt.

278. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B512.4, vergadering 5-12-1950, 4.

279. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B512.4, vergadering 5-12-1950, 3-4.

280. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B512.4, vergadering 8-4-1949., 6.

281. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B512.4, vergadering 5-12-1950, 3-4..

282. Henriette Abbink, tijdens een interview op 10-8-2017.

283. Gemeentearchief Vriezenveen, Toegangsnr. B511.1, Dagblad van het Oosten, 22-3-1958.

284. Archief Vereniging Oud Vriezenveen, Toegangsnr. 89.3, brief 15-10-1956; Toegangsnr. B 531-2, notulen 12-1-1960; Toegangsnr. B 510.3, ingezonden brief Entjens, 30-4-1960; Archief Vereniging Oud Vriezenveen, Toegangsnr. 89.3, artikel 'Hoe zal Vriezenveen er straks uitzien'.

285. Archief Vereniging Oud Vriezenveen, Toegangsnr. 84.1, nota ruilverkaveling (ca.1970). Zie ook: Hosmar (2004), 38.

286. Hans Holland, tijdens een interview op 10-8-2017.

287. Hans Holland, tijdens een interview op 10-8-2017.

niet alleen voor de landbouwende bevolking kan zijn, maar voor het overige deel der inwoners, indien het ruilverkavelingsplan goed wordt uitgevoerd.²⁷⁴

Toen er gestemd moest worden, was vrijwel iedereen overtuigd dat de ruilverkaveling er moest komen, ondanks het emotionele verlies. Toen er vóór verkaveling gestemd was 'volgde een zucht van verlichting, ofschoon in stilte vele tranen zijn gevloeid waar de buitenwereld niets van af weet. Het was voor velen een onbeschrijfelijk verlies.'²⁷⁵

Buitenstaanders

De buitenstaanders die zich in de verzamelde bronnen uitlieten over Vriezenveen, waren geen toeristen die van het kleinschalige landschap kwamen genieten, maar professionele plannenmakers en cultuurtechnici, die onderzochten hoe Vriezenveen uit 'de modder' kon komen.²⁷⁶ Men zag Vriezenveen 'als een patiënt die geholpen moet worden' en het was beslist een 'onhoudbare toestand'.²⁷⁷ Over het ruilverkavelingsplan was men dan ook van meet af aan erg positief: 'Het plan heeft uit cultureel oogpunt beschouwd vele voordelen, hoewel de Vriezenveners dat nog niet zien.'²⁷⁸

Er werd gesproken over toekomstplannen die 'niet over U, maar met U' zouden moeten worden gemaakt.²⁷⁹ In eerste instantie viel dat 'met u' nog wat tegen, want er werd flink wat druk uitgeoefend. Toen werd ingebracht dat de Vriezenveners het gevoel hadden met de rug tegen de muur te staan, het gevoel weinig keuze te hebben, werd dat weggewuifd met de opmerking dat 'niemand een plan wordt opgedrongen'.²⁷⁹ Toen de boeren bezorgd waren dat kapitaalcrachtige Almelose boeren grond in Vriezenveen zouden kunnen kopen, werd geantwoord dat 'het ruilverkavelingsplan de belangen van de landbouw beoogt en niet die van de landbouwers'.²⁸⁰ Alles werd in het werk gesteld om de landbouw te moderniseren. Met veel overtuigingskracht werden de Vriezenveners gemasseerd: 'Ziet u dus goed, gij boeren, en laat u dit niet ontgaan. De buitenwacht heeft blijkbaar meer vertrouwen in de goede afloop van deze ruilverkaveling dan uzelf. En de toekomst zal u dat aantonen.'²⁸¹

De voorbereidingen gaven een goed beeld van de planningscultuur die in die periode ontstond en de verhoudingen daarbinnen. Het was dus zeker niet zo dat buitenstaanders de Vriezenveners het ruilverkavelingsplan 'door de strot' hebben geduwd, maar het was wel zo dat buitenstaanders, zonder angst voor hun eigen portemonnee, verlies aan sociale en landschappelijke waarden, rationele keuzes konden maken, waardoor zij al vanaf het begin van het proces overtuigd vóór de ruilverkaveling waren. De Vriezenveners zelf hadden daar meer tijd voor nodig.

Tijdens de ruilverkaveling

Toen de machines kwamen en het land rigou-

reus 'op de schop' ging, kwamen zowel burgers als boeren in een andere mindset terecht. De twijfel verdween grotendeels en daar kwam een soort vooruitgangsoptimisme voor in de plaats, vooral onder boeren en jongeren. Dat de koningin kwam kijken, evenals de landbouwminister, en dat allen vol lof waren, hielp ongetwijfeld in die overtuiging, maar men had zelf ook echt het gevoel 'we gaan met zijn allen vooruit'.²⁸²

De eerste boeren die verhuisden waren ook al gauw gewend aan de nieuwe situatie. Zo ook boer Hoff in 1958: 'Voor geen geld van de wereld [...] zou ik weer terug willen naar mijn oude spullen in Vriezenveen, al stonden daar dan ook vaak de stadsmensen voor de deur om naar mijn mooie ouderwetse houten geveltje te kijken.'²⁸³

Naast optimisme waren er ook zorgen. Om het verdwijnend natuurschoon, de kale steppe die aan het ontstaan was, maar ook de kleine boer die, ondanks eerdere beloften, alsnog de dupe leek te worden.²⁸⁴ Dat de transformatie, ondanks de verliezen, noodzakelijk was, daar twijfelde echter niemand aan.

Na de ruilverkaveling

Toen de ruilverkaveling in 1969 was afgerond, waren velen die destijds tegen de ruilverkaveling hadden gestemd 'toch blij dat het doorgang heeft gevonden'.²⁸⁵ Ook nu terugkijkend is vrijwel iedereen ervan overtuigd dat de situatie hopeloos vastgelopen zou zijn, als er toen niets was veranderd.²⁸⁶

Er is veel te schrijven over de beleving van de veranderingen ná de ruilverkaveling, maar ik koos ervoor om twee perspectieven te belichten die mijns inziens de verschillen in beleving goed vertegenwoordigen. Het gaat om Roelf Wichers en Hans Holland. De eerste was burger, maakte de stemming nog mee en verhuisde kort daarop naar Nieuw-Zeeland om jaren later weer eens terug te keren naar het - inmiddels onherkenbaar veranderde - landschap uit zijn jeugd. Hans Holland, boer, was tien jaar tijdens de stemming en verhuisde in 1960 met zijn ouders naar een ruilverkavelingsboerderij buiten het dorp.

Toen ik Hans Holland vroeg of hij de ruilverkaveling beschouwde als een 'knip', als scheiding tussen het landschap uit zijn jeugd en het landschap nu antwoordde hij:

'Je kunt de situatie voor mijn gevoel niet echt 'knippen' bij de ruilverkaveling. Het landschap veranderde steeds. Zo was er vlakbij mijn boerderij een bosje en dat werd op een gegeven moment gekapt omdat er hout nodig was. De verrassingen van de modernisering namen ook elk jaar toe. Toen kwam de melkrobot en vervolgens de voerrobot. Er zijn dus iedere keer wel weer 'knippen' geweest, mede mogelijk gemaakt door de automatisering en mechanisering.'²⁸⁷

Verkavelen

Grote griepers griept op 't Vjenne
 Vjölle mooie plekkies weg.
 Woer 'k tjörfies uut dröug in ne benne,
 Steit noe zun deenk, dat nöumt ze dreg.
 Weg gaat ok de oolde stieëgies,
 Mie deunk, de jöst, dei is al vot.
 Daar sneden wie bessemries en wieëchies
 En veurties böuten wol daar vlot.

Grote griepers griept op 't Vjenne
 Noa walvoart vuur et noageslacht.
 Woer 't vroeger was bie Dieks en Jenne,
 Word lääter misschien wal veracht.
 Meer. .. wat konden ze wat presteren
 Op eren langen smallen streek.
 Van 'n oandertweggen kwömmen de "heren
 Väke op 't Vjenne um hypotheek.

Al is op 't Vjenne naings meer
 Ne smorre nog in tel;
 Al zint de lösse veurs ok vot
 En kwakken wie op 'n stel,
 Onthaalt toch dä-i geboren zint
 Op 'n dorp woer 't eins zo was;
 Woer 't boaj en duffel wör gebroekt
 As stof vuur rok en jas.

Weg zint ok de berrestjään,
 Gein wicht zit meer in 't pak.
 Der geit nen bult van 't oolde vot,
 Breank vuurdeel en gemak.
 Meer. .. de oolderwetse waikzoamhäid,
 De deugd van 't vuurgeslacht,
 Dei möt nen Vjenneboer neit kwiet,
 Wjäät daar goud op verdacht.

Herman Abbink, 1956

Uit: Abbink, H. (2008). *Miemeringen*. Vriezenveen : Stichting ken uw dorp.

Afb. 5-47

Eén van de machines die veel indruk had gemaakt en waar nu nog steeds met ontzag over gesproken wordt, is Karel de Grote, die zand onder het veen wergroef voor bezanding.

Voor de boerengemeenschap was het landschap niet alleen de entourage, het uitzicht vanuit de auto. Het was hun werklandschap, dat de boer continu moest aanpassen aan de eisen van de moderne tijd. De aanschaf van een melkrobot veranderde het 'werklandschap' dan ook net zozeer als een verdwenen houtwal.

Roelf Wichers heeft die 'knip' wel ervaren. Over zijn hereniging met het landschap na de ruilverkaveling schreef hij:

'Ik ben altijd blij geweest dat ik de "verwoesting" niet in werkelijkheid heb gezien. Dat heeft mij veel hartzeer bespaard, vanwege al de herinneringen die daarmee gepaard gaan.'²⁸⁸

Wichers was burger, maar door zijn vertrek werd hij buitenstaander, die niet deelde in het veranderingsproces. Holland zegt hierop: 'Ik kan me wel voorstellen dat hij wel het gevoel heeft gehad van: 'Dit is jammer', maar hij heeft dat gevoel ook gemist, van we gaan samen vooruit. De overgang naar het nieuwe Vriezenveen was daardoor heel vanzelfsprekend.'²⁸⁹

288. Wichers (2017), 153.

289. Hans Holland, tijdens een interview op 10-8-2017.

290. Het boerenperspectief voor deze periode is grotendeels gebaseerd op bronnen uit Vriezenveen en leent zich daarom niet voor generieke conclusies. Deze laat ik hier daarom buiten beschouwing. Hetzelfde geldt voor de planfase bij het burgerperspectief. Plannen werden toen immers nog niet op grote schaal gemaakt. Vriezenveen was eerder uitzondering dan regel.

5.5 Conclusies en synthese

Tijdgeest en krachtvelden

De samenleving moderniseerde in zo'n hoog tempo dat zelfs een indeling in 'voor', 'planfase' en 'na' de lading eigenlijk niet goed dekt. Zowel plannen als veranderingen waren in deze periode, zoals ik al eerder aangaf, immers niet meer uitsluitend gericht op landbouwmoderniseren. Er vonden ook tegengestelde ontwikkelingen plaats, gericht op bijvoorbeeld recreatie, landschapsherstel of natuurbeheer.

Ook de tijdgeest veranderde snel. Het conservatisme van de sobere, verzuilde maatschappij uit de jaren vijftig stond ver af van de toenemend welvarende, individualiserende maatschappij van de jaren zestig. De kritische protestmaatschappij van de jaren zeventig wijkt daar op haar beurt weer vanaf. Deze periodisering begint en eindigt niet precies aan het eind van elk decennium. Als er al een 'knip' te maken is, dan zou dat zijn in het jaartal 1963 (sterke toename welvaart) en in 1972-73 (eerste oliecrisis en verschijnen van het rapport van de club van Rome, start deïndustrialisatie). Ook 1982 luidde een nieuwe periode in. De crisis was op haar retour en de klassenmaatschappij, waar de jaren ervoor tegen gevochten was, leek zich weer grotendeels te herstellen. Als gevolg daarvan ging er een conservatief-liberale wind waaien.

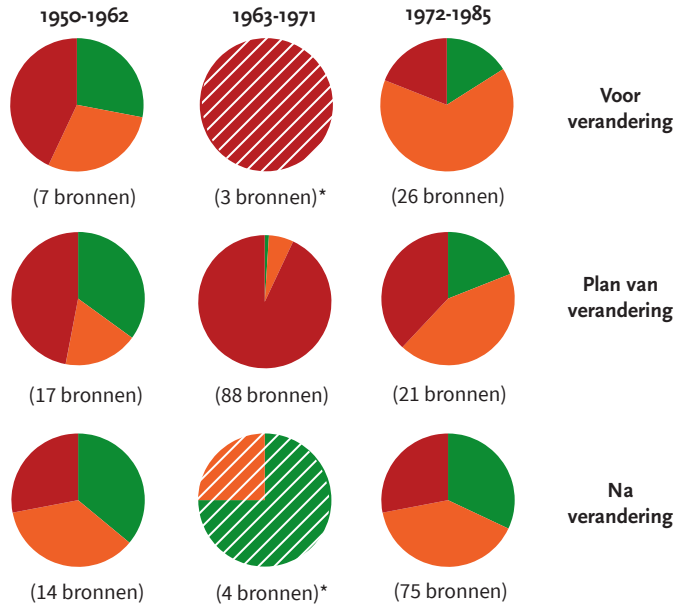
'Harde knippen' maken is om verschillende redenen vrijwel ondoenlijk. De belangrijkste reden is dat de genoemde omslagpunten geen gelijke effecten hadden op de onderzochte subgroepen. De welvaartstijging vanaf 1963, het gevolg van het loslaten van het loonmatigingsbeleid, had op de boerengemeenschap in eerste instantie juist een negatief effect. Hun eigen inkomsten als ondernemer stegen niet direct, terwijl men wel meer moest betalen voor externe arbeidskracht. De oliecrisis had daarentegen vooral invloed op de industrie en weer minder op de boeren.

Ondanks de verschillen tussen de subgroepen, is het toch belangrijk om kort in te gaan op die verschillende periodes. Het samenvakken van alle data geeft namelijk een nogal vertekend beeld. Hierbij zal de omslag in 1982 buiten beschouwing gelaten worden, vanwege de beperkte omvang van het bronmateriaal ná 1982. Op de pagina hiernaast staan de resultaten weergegeven in taartdiagrammen. Bij de analyse daarvan zijn de tijdgeest en krachtvelden meegenomen, vanwege de nauwe samenhang.

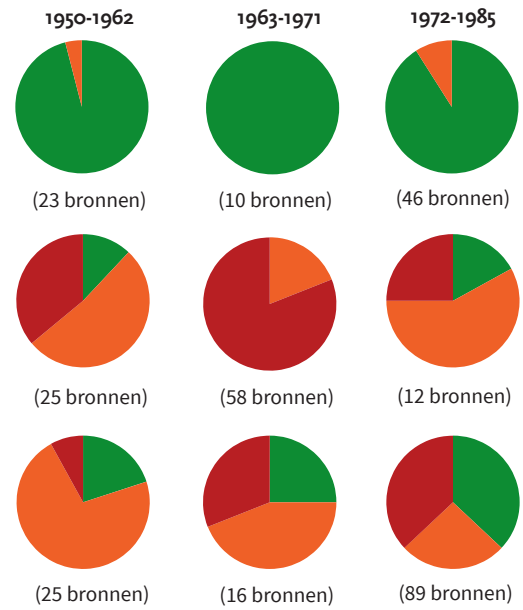
Periode tot 1963: Wederopbouw, schouders eronder. De overheid reguleert en stimuleert de landbouw

De opvallend genuanceerde mening van burgers ná veranderingen gaf te denken.²⁹⁰ Het grote begrip voor veranderingen was opmer-

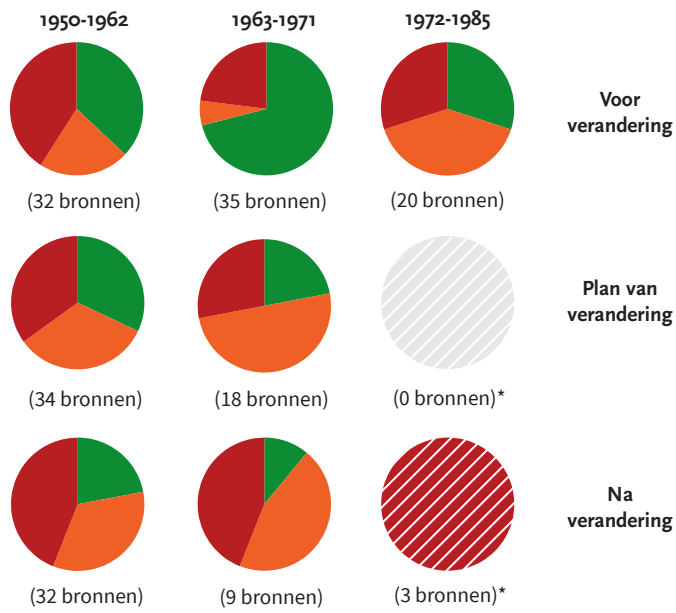
Boerenperspectief

Burgerperspectief

Buitenstaander

* Te weinig bronnen beschikbaar

kelijk vooral als men bedenkt dat de veranderingen die toen plaatsvonden heel sterk gericht waren op rationalisatie van de landbouw. In eerdere periodes was het begrip daarvoor niet zo groot.

De naoorlogse tijdgeest van samen vooruit en de schouders eronder moet zijn weerslag hebben gehad op de mening van de burgers. Daarnaast leefden Twentse boeren en burgers nog niet zo sterk in gescheiden werelden, wat het begrip vergrootte. In de casus van Vriezenveen is die verweving goed geïllustreerd. Bovendien was natuurschoon in die periode niet echt een prioriteit. Het ging om een 'luxe' die men zich niet kon veroorloven. Zo schrijft Lörzing:

'Natuur was kort na de oorlog voor de gemiddelde Nederlander een abstract begrip. Als men zich er al een voorstelling van kon maakte, overheerste de gedachte dat Nederland er gewoon te klein voor was.'²⁹¹

Bij de buitenstaanders was de waardering vóór verandering in deze periode vrijwel identiek aan de waardering ná verandering in de periode 1891-1954. Ook dit is opmerkelijk, want waarom was men ineens zoveel negatiever over het 'oude' cultuurlandschap. Ook dit is verklaarbaar. Met de opkomst van de planologie en de toenemende bemoeienis van de overheid op ruimtelijke ontwikkelingen, waren het vooral buitenstaander die, net als in de periode 1800-1890, het landschap bekeken met een analytische blik. Wat deugd er nog niet en wat kan er beter. Met het oog op een rationele landbouw, deugde er weinig aan het Twentse landschap, vanwege de slechte ontwaterings-situatie en bereikbaarheid, evenals de inefficiënte verkavelingsstructuur.

Het toeristische buitenstaandersperspectief, wat in bronnen uit de periode 1891-1954 nog ruimschoots vertegenwoordigd was, was nu vrijwel afwezig.²⁹² Dit eenzijdige perspectief verklaart, kortom, de trendbreuk. Niet alleen was men vrij negatief over het landschap, veranderingsplannen werden juist relatief positief beoordeeld, niet verwonderlijk, want het waren vaak hun eigen plannen.

Na verandering was men juist vrij negatief, veel negatiever dan de andere subgroepen. Terwijl boeren en burgers toch ook vaak constateerden dat het leven er - na modernisering - toch wat comfortabeler op werd, bleven buitenstaanders die kritische blik houden en constateerden bijvoorbeeld dat er partijen achtergesteld waren bij onteigeninsprocedures of dat een drastische achteruitgang van natuurwaarden had plaatsgevonden.

Periode 1963-1971: De landbouw in een stroomversnelling. Topdown planologie vanuit de overheid.

In deze periode werd er voor het eerst, en bovendien steeds krachtiger, op de rem getrapt met betrekking tot landbouwmodernisering. Het platteland diende niet meer alleen

in dienst van de landbouw te staan, maar ook burgerbelangen te behartigen. Stedelijke ontwikkelingen, recreatie en natuur combineren echter moeizaam met de rationele en zeer snel mechaniserende landbouw, wat het spanningsveld tussen boeren en burgers verder op scherp zette.

Alle belangen werden meegewogen in het streekplan Twente, dat in 1966 gereed kwam. Hoewel er bij de totstandkoming ervan wel enkele Twentenaren waren betrokken, was het vooral door buitenstaanders ontwikkeld, waarmee het toch 'van bovenaf' werd opgelegd. Een enkeling kon er best sympathie voor opbrengen, maar de stortvloed aan bezwaarschriften, van zowel burgers als boeren, bewijst dat velen zich er niet in konden vinden. Men had inmiddels beter geleerd voor zichzelf op te komen. Het belang van de samenleving ging minder tellen en het persoonlijke verlies meer. Dat het plan niet echt door de samenleving werd gedragen, maakte dat men nog feller in het verweer kwam.

De overheid vormde nog steeds de dominante aanjager in ontwikkelingen, maar, ondanks ruimtelijke nota's en streekplannen, op lokaal niveau was de boer aan zet. En die had weinig keuze. De mechanisatie van de landbouw vroeg flinke investeringen en verliep in zo'n tempo dat men wel moest meedoen óf stoppen. Dit zwengelde het publieke discours flink aan. De burger werd steeds kritischer over ruilverkavelingsplannen en kon steeds minder begrip opbrengen voor de boer. Ook buitenstaanders bemoeiden zich ermee. Zij zagen het fraaie, Twentse coulisselandschap teloorgaan.

Periode 1972-1985: Grenzen aan de groei. Opmaat naar een integrale benadering

In deze periode bleef het niet bij plannen alleen, maar moest de landbouwbedrijfsvoering daadwerkelijk steeds meer concessies gaan doen. De milieuschade liet zich inmiddels niet meer onder het tapijt schuiven en de overproductie in de landbouw nam alsmaar grotere vormen aan. Bovendien eiste de burger steeds meer plek op voor recreatie en natuur. Van de boerengemeenschap werd een groot aanpassingsvermogen gevraagd. Dat ging niet zonder slag of stoot. Zij hadden alles in het werk gesteld om de - door de overheid gestimuleerde - modernisering door te voeren, waarna de samenleving van ze verlangde dat die modernisering weer gedeeltelijk teruggedraaid werden.

Opvallend is dat ook de boeren beïnvloed werden door de tijdgeest, waarin recreatie, milieu en natuur een steeds belangrijkere rol speelde. Er was steeds meer begrip voor burgerbelangen, maar boeren vroegen op hun beurt ook begrip voor hun rationele bedrijfsvoering. Indien dit onmogelijk was, zou een financiële onkostenvergoeding nodig zijn om een stap terug te kunnen doen. Op een in 1974 gehouden enquête over milieuschade en de landbouw benoemde een groep boeren hun dilemma:

'Jarenlang heeft de voorlichting ons met kracht in de oren getuit dat we zo nodig moesten uitbreiden en intensiveren. Nu moeten we ons in allerlei bochten wringen om iets van deze investeringen terug te verdienen en daarna weer te investeren en uit te breiden. Niemand van ons voelt zich echt gelukkig met deze situatie. Wij zouden zelfs wel een klein stapje terug willen doen om uit deze kringloop te komen [...].'²⁹³

De boerengemeenschap zelf was uiteraard geen homogene groep en juist in deze periode kwamen die verschillen duidelijker naar voren. Zo waren er al in een heel vroeg stadium, ruim voor de politiek daarop stuurde, boeren die hun houtopstanden met zorg beheerden, weidevogelreservaten instelden of campings begonnen. Er kwam beweging in en boer en burger gingen wederzijdse concessies doen. Voor het eerst verschilde de waardering na verandering niet zo gek veel meer van elkaar. De burger was - net als in de periode 1891-1954 - het gelukkigst met het landschap als er (naar zijn idee) niets veranderd was. Voor de boer had dat landschap vaak nog allerlei (niet al te grote) tekortkomen. Over veranderingsplannen waren zowel boeren als burgers even verdeeld en het landschap na verandering werd ook vergelijkbaar gewaardeerd. Men was niet dik tevreden, noch echt ontevreden, maar meestal kon men ermee leven. Het had immers nog altijd erger kunnen zijn.

De overheid werkte in deze periode toe naar een meer integrale benadering. Andere partijen gingen daarentegen steeds nadrukkelijker aanspraak maken op het platteland. Karel schrijft hierover:

'De boer stond na de jaren zeventig niet langer centraal op het platteland. Vanaf die tijd meldden zich ook andere belanghebbenden (de natuurbeschermers, de projectontwikkelaars, de recreatie-ondernemers) die hun deel van het platteland opeisten.'²⁹⁴

Verschil in perspectief

De spanningsvelden die ontstonden tussen de verschillende subgroepen kwamen al enigszins aan bod. In het publieke discours probeerde men, elk voor zich of de eigen achterban, een deel van dat platteland voor zichzelf te claimen. De één was daar genuanceerder in dan de ander.

Zo was auteur Buursink zich goed bewust van de heersende opvattingen onder burgers, maar was hij eveneens sterk betrokken bij de boerengemeenschap. In volgend citaat uit 1969 zwenelde hij de discussie aan, waarbij hij opriep elkaar scherp te houden:

'Toch is het wel goed, dat we allemaal een beetje voor elkaar op onze hoede zijn: de folkloristen die vrezden dat van het aloude

volksgebruik een winstgevend kijkspul wordt gemaakt - terwijl ze het aan de andere kant vaak zelf in de hand werken - de natuurbeschermers en natuurliefhebbers die waken over de ongereptheid van het Twentse paradijs en de boeren die hun beroepsbelangen naarstig verdedigen. Met elkaar zijn we dan geneigd een gemeenschappelijke afweerhouding te moeten aannemen tegen een al te drieste aanranding van ons eigen stukje in die enige Twentse hemel door de onverdroten bevorderaars van recreatie en toerisme. Zo houden we onszelf aan elkaar in evenwicht [...].'²⁹⁵

Minder genuanceerd was Roerink twee jaar daarvoor, toen hij opkwam voor de boerengemeenschap, die door het Streekplan Twente naar zijn idee wel érg veel moesten inleveren:

'Is niet het mooie Twente met zijn welige akkers en golvende essen, zijn coulisspracht en zijn natuurschoon hoofdzakelijk door boerenhanden zo ontstaan? Daarom is het des te pijnlijker [...] dat de ontreding van een groot deel van het bedrijvvoerende, agrarische Twente met een verbijsterende onbewoogendheid wordt genegeerd. Men wil weliswaar behouden, wat er nog te behouden is, maar uitsluitend ter wille van de wetenschap of van het natuurschoon of van de recreatie van de stadsmens, in het ergste geval om vreemdelingen te trekken. Want de boer als bezienswaardigheid is dan alleen nog overgebleven. Die moet met smartegeld dan maar gesust worden. Misschien richt men nog wel eens een gedenksteen op met de woorden: 'Hier ploegde eens een boer, waar nu de steden tieren, en op diens vruchtbare grond rees flat na flat omhoog.'²⁹⁶

De recreant was juist op zoek naar een museaal landschap, waarbij zoveel mogelijk bij 'het oude' bleef. Zo stond er in 1962 in de Toeristenkampioen een flinke aanklacht, gericht op de rationele landbouw:

'[...] de zandweg die [...] loopt door het Lutzerand [...] zal worden verhard, zoals ook gaat gebeuren met de zandweg van Denekamp naar Volthe en Singraven. Twee schilderachtige zandwegen met een voor fietsers berijdbaar pad erlangs, het zonlicht en de oude bomen spelen er hun spel van licht en schaduw over de brede voren die in het zand zijn getrokken. Het zoveelste offer aan de rationalisatie, aan het verlangen der boeren beter berijdbare wegen te hebben. Dat zij door een omweg van slechts twee kilometer te maken ook van Volthe naar Denekamp kunnen komen, is blijkbaar geen argument. Er worden zoveel wegen in het gebied van de grote ruilverkavelingen verhard - kan men voor deze twee nu niet een uitzondering maken? Alle natuurliefhebbers zouden er dankbaar voor zijn!'²⁹⁷

293. Tijdschrift van de Heidemij (1974), 126.
294. Karel (2013), 26.
295. Buursink (1969), 14-15.
296. Roerink (1967), 22.
297. Toeristenkampioen (1962), 374-375.

298. Tijdschrift van de Heidemij (1974), 312.
 299. Otto (1963), 78.
 300. Bezwaarschriften (1966), nr. 490.
 301. Karel (2013), 26.

In 1974 was de blik van de stedeling op het platteland al dusdanig veranderd dat hij het landschap niet langer zag als een productielandschap, maar als een consumptielandschap:

‘Wanneer wij vandaag aan de dag aan een willekeurige stadsbewoner vragen wat de betekenis is van het platteland voor de stad, is de kans gering dat hij ons zal antwoorden dat daar het ook voor de stedeling onmisbare voedsel en sommige grondstoffen worden geproduceerd. [...] In de beleving van de huidige stadsbewoners is het platteland vermoedelijk in sterke mate het gebied waar het heerlijk is om er in de zomer op vrije dagen en in de vakantie je tent op te slaan. Verscheidene stedelingen zullen aan het platteland denken als een mogelijkheid om er buiten te wonen dan wel er een tweede woning te hebben, terwijl er ook zijn die het platteland primair zien als het gebied waar natuur en landschap zoveel mogelijk behouden moeten blijven.’²⁹⁸

Die laatste missie, het instandhouden van natuur, kreeg met de ontginning van de laatste woeste gronden inderdaad steeds meer urgentie:

‘Was het in 1888 een probleem om de ontginning op gang te krijgen, thans gaat het erom de laatste 200.000 ha woeste grond ongeschonden te bewaren en voor ontginning te behoeden.’²⁹⁹

De boerengemeenschap pleitte er juist voor de mogelijkheid tot ontginning of houtwallen te rooien te behouden, zo:

‘[...] moet de boer zijn vrijheid behouden over zijn grond inzake het rooien van bomen en wallen, alsmede het ontginning of herontginning van grond voorzover dat voor zijn bedrijf noodzakelijk is. [Anders zou] de agrarische plattelandsbevolking [...] te zijner tijd gedoemd zijn uit te sterven hetgeen ik in deze onmenselijk zou vinden.’³⁰⁰

Het is niet moeilijk om voor deze periode een breed scala aan perspectieven te verzamelen. Door geografen en ruraal-sociologen wordt het platteland, met name na de zeventiger jaren, niet voor niets vaak omschreven als een arena, waarin allerlei groeperingen de eigen belangen voorop proberen te stellen.³⁰¹ In de beschreven periode werden, zagezgd, de degens alvast geslepen.

De invloed van modernisering op de landschapsbeleving

De dynamiek van landschappelijke veranderingen lag in deze periode in veel opzichten minder hoog dan tijdens de werkverschaffingen in de jaren dertig. De landbouw moderniseerde echter in een tempo dat nog nooit eerder was vertoond en dat gold ook voor de samenleving.

Na, wat men wel ‘de lange jaren vijftig noemt’ waren de modernisering en bijna niet meer bij te houden. Het duurde dan ook niet lang voordat de keerzijde van het moderniseringsproces zichtbaar werd. Natuur, landschap, milieu, alles leed eronder.

De mondig geworden samenleving, was sterk verdeeld geraakt. De boeren vormden daarin een minderheidsgroep die zich steeds vaker moest verdedigen voor de ingezette moderniseringsrace en de negatieve effecten daarvan op het landschap. Daarbij werden de protesten steeds feller. In eerste instantie leverde dat strijdveld op dat zowel burgers, boeren als buitenstaanders veranderingen negatiever gingen waarderen. De samenleving was nog alles behalve een collectief. Vooruitgang voor de ene partij, betekende achteruitgang voor de ander.

Naarmate de burger meer claims kon leggen op het platteland, vaak ten kostte van de rationele landbouw, werd de burger weer iets tevredener, maar de boer vrijwel niet. Voor de boer bestonden er in deze periode ook maar weinig andere opties dan het volop inzetten op de rationele landbouw. De markt voor biologisch voedsel was een kleine niche en er waren nog geen subsidies voor ‘natuurinclusieve landbouw’. Alleen met recreatie, het ‘kamperen bij de boer’ was een nieuwe (modernere) weg in te slaan. Voor de boer kwam het dus vooral aan op inleveren en weinig terugkrijgen, wat het negatieve sentiment verklaart.

Afb. 5.51

Vriezenveen in 1972, kort na afronding van de ruilverkaveling. Een jaar later werd de eerste ligboxstal van Vriezenveen gebouwd.

Synthese en theorievorming

6

Afb. 6.1

Hans Holland, boer in Vriezenveen en bewoner van een ruilverkavelingsboerderij. Net als veel boeren en burgers behield hij een stukje veengrond, wat hij nu, samen met andere eigenaren, als natuur beheert. De geschiedenis van de turfwinning willen ze zichtbaar houden. Een schaapskudde en vrijwilligers zorgen ervoor dat het gebied open blijft.

6.1 Fysieke veranderingen en landbouwmodernisering 1800-1985

In voorgaande hoofdstukken werden de fysieke veranderingen die het Twentse landschap doormaakte tussen 1800-1985 gereconstrueerd. In deze paragraaf zijn deze ontwikkelingen samengebracht, voor beantwoording van de volgende onderzoeksvragen:¹

Welke transformaties maakte het Twentse platteland in hoofdlijnen door tussen 1800-1985?

Zijn er periodes aan te wijzen waarin het fysieke landschap sterk(er) veranderde?

Veranderingen in grondgebruik

Gedurende de hele onderzoeksperiode was er sprake van een afname van woeste gronden, maar het betrof geen constante afname. Er waren periodes dat er nauwelijks gronden ontgonnen werden, maar ook piekperiodes waarop landelijk meer dan 10.000ha per jaar werd ontgonnen. In de afbeeldingen 6.2 en 6.3 is deze afname weergegeven. Een zekere nuancering is hierbij op zijn plaats. In de grafiek lijkt sprake te zijn geweest van een geleidelijke afname van woeste gronden tussen 1832 en 1873. Dat was niet het geval, maar door het ontbreken van cijfers was het niet mogelijk het precieze verloop weer te geven. Voor de markeverdelingen werden er nauwelijks woeste gronden ontgonnen.

Tijdens en vlak na de (piekperiode van de) markeverdelingen, tussen 1840-1860, werden in korte tijd relatief veel natte, relatief vruchtbare broeklanden ontgonnen. Die ontginning hield feitelijk niet veel meer in dan het graven van sloten voor ontwatering, waarna de gronden in gebruik genomen konden worden.

Om de arme heidegronden te kunnen ontginnen tot vruchtbare cultuurgronden was kunstmest nodig en dat was nog vrijwel onbetaalbaar. Ontginnen voor dennenteelt was wel mogelijk. Vanaf ca. 1870-90 kochten textiel-fabrikanten aanzienlijke arealen woeste grond om deze om te zetten in boscultuur. Het areaal cultuurgrond nam in die periode nauwelijks toe, maar het areaal bos wel.

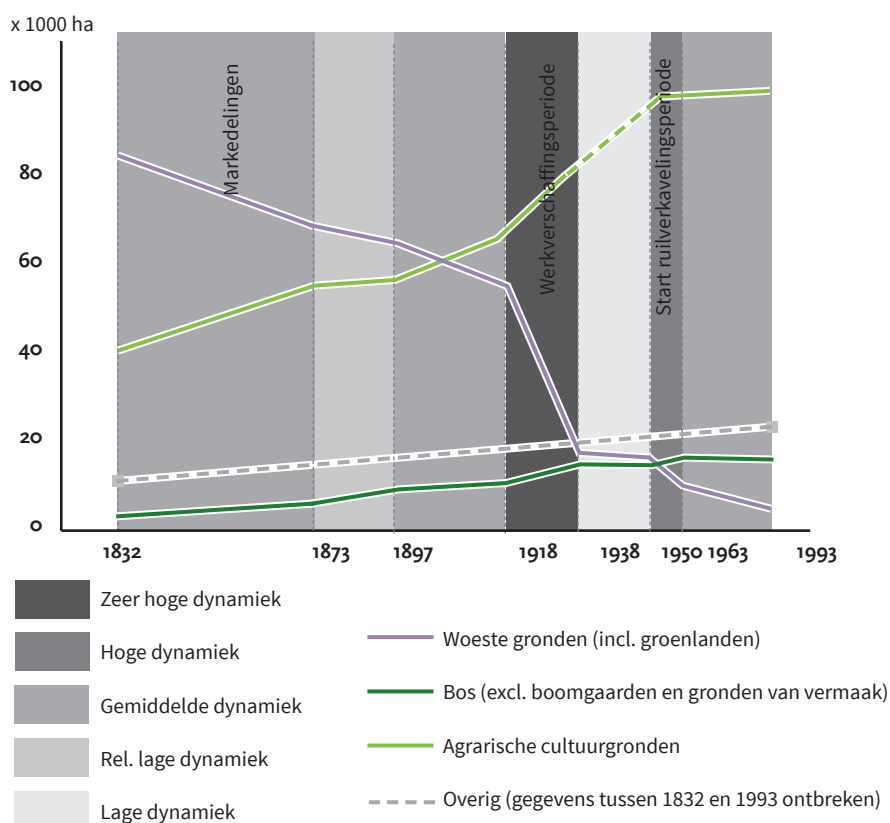
Na de oprichting van de Heidemij en verschillende landbouwcoöperaties (rond 1890) nam het ontginningstempo toe. Door de betere verkrijgbaarheid van kunstmest, werden nu jaarlijks meer gronden ontgonnen tot wei- of bouwland. Tot 1922 was sprake van een gestage afname. Tijdens de werkverschaffingsperiode (1922-38) vond echter een enorme schaalvergroting plaats. De snelheid waarmee woeste gronden in die jaren werden ontgonnen, maakt deze periode de meest dynamische van de gehele onderzoeksperiode.

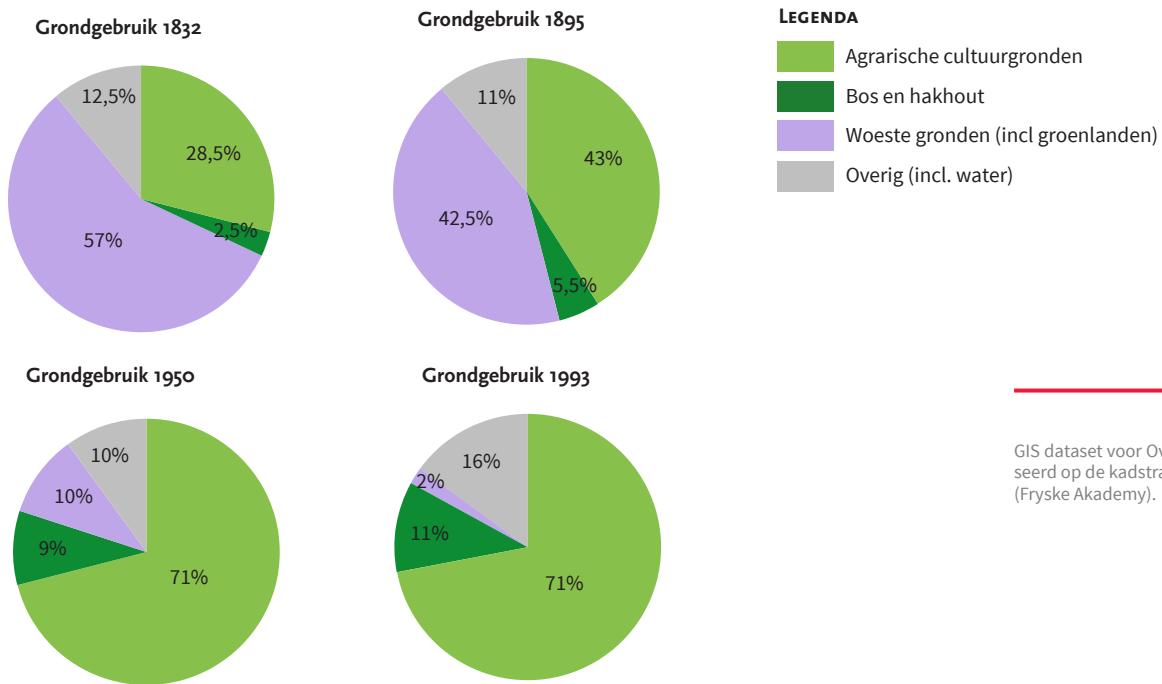
Gedurende de Tweede Wereldoorlog lagen de prioriteiten elders en werd er nauwelijks gronden ontgonnen. De dynamiek van landschappelijke veranderingen lag laag. Vanaf de Ruilverkavelingswet van 1954 veranderde dit. Met name tot 1963 werden nog veel woeste gronden ontgonnen. Dat vlakke na 1963 weer af.

Afb. 6.2

Toename van het areaal bos en cultuurgronden en afname van het areaal woeste gronden in Twente. Bronnen: Keiser (1967), 125; HISGIS 1832, Overijssel; Provinciale, Planologische Dienst Overijssel (1965), 2; BBG 1993.

NB! Van de toename in agrarische cultuurgronden zijn de jaartallen niet exact gelijk aan die van de af- en toename van de arealen woeste grond en bos. Ook is onbekend of hierbij groenlanden zijn gerekend als cultuurgrond. Tot slot is onbekend welke gemeenten bij de verschillende databronnen tot de regio Twente is gerekend. Hierdoor kunnen kleine afwijkingen zijn ontstaan. Voor 1832 is alle data afkomstig uit HISGIS 1832 en voor 1993 uit BBG 1993. Beide zijn berekend op basis van exact dezelfde outline van Twente. Hierin zullen dan ook geen afwijkingen voorkomen.

GIS dataset voor Overijssel, die is gebaseerd op de kadstrale kaarten van 1832 (Fryske Akademy).

Afb. 6.3

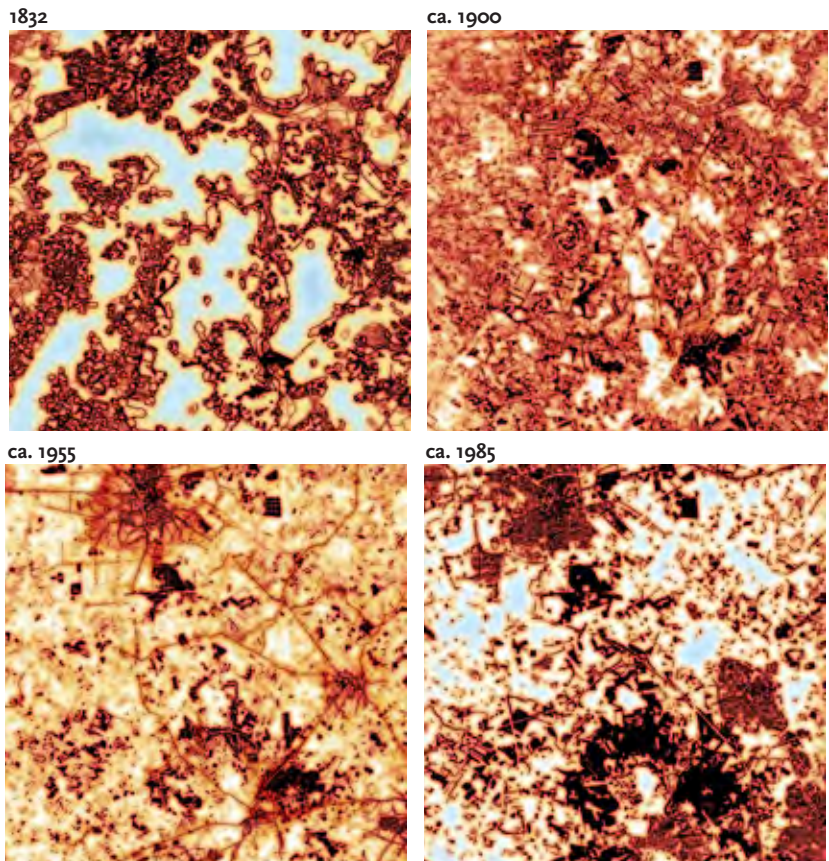
Verandering grondgebruik in Twente tussen 1832 en 1993 (gebaseerd op 6.2). Het percentage 'overig' bij de jaartallen 1895 en 1950 kan fouten bevatten, omdat dit berekend is als het restant van de overige getallen. De afname na 1832 kan te maken hebben met verdroging, waardoor het areaal water afnam, maar waarschijnlijker is het dat dit te maken heeft met een iets andere indeling van de regio Twente, zie ook het bijschrift van 6.2. Algemeen werd namelijk aangenomen dat het areaal in gebruik voor stedelijke uitbreidingen, industrie en infrastructuur sinds 1832 alleen maar is toegenomen.

Veranderingen in openheid en houtopstanden

Omdat er vrijwel geen nauwkeurige, in een GIS omgezette, historische kaarten beschikbaar zijn, is de verandering in openheid van het Twentse landschap niet te kwantificeren.³ Met behulp van kaartfragmenten uit voorgaande hoofdstukken zijn deze veranderingen wel in beeld te brengen. Het landschap voor de markerverdelingen (1832) liet sterke contrasten zien tussen de open, kale, woeste gronden en gesloten hooi- en bouwlanden. Rond 1900 waren veel van die woeste gronden nog niet ontgonnen, maar door spontane houtopslag, die kon ontstaan door verminderde begrazingsdruk, waren deze al wel dichter begroeid geraakt. Ook werden steeds vaker bomen geplant langs wegen, waardoor het landschap verder verdichtte.

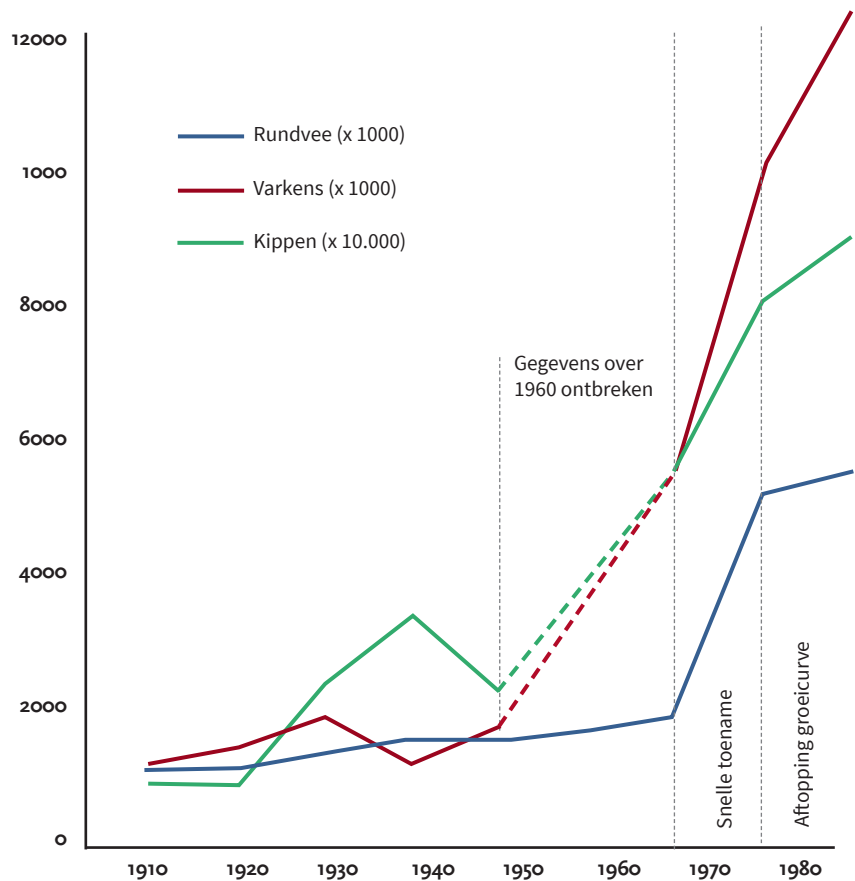
Door de toename van ontginningen, vanaf 1900 en vooral vanaf 1922, werd het landschap langzaam weer iets opener. In de periode na 1950 werden steeds meer houtwallen verwijderd ten behoeve van de rationele landbouw. Langs wegen en de buitenste randen van perceelsclusters werden de houtopstanden juist robuuster. Ook het areaal bos is sterk gegroeid, van 2,5% in 1832 tot 11% in 1993.

De mate van openheid van het landschap is daardoor weer meer gaan lijken op de openheid uit 1832, met relatief grote contrasten tussen open en gesloten gebieden. Vaak heeft er wel een omdraaiing van open en gesloten gebieden

Afb. 6.4 t/m 6.7

Steeds is hetzelfde fragment gekozen. Boven, iets links van het midden, ligt Almelo. Onder, iets rechts van het midden, Twickel.

Afb. 6.8

Groei van de veestapel in Nederland van 1910-1990. Bron: Sprokkereef (1977), 12; CLO/CBS.

plaatsgevonden. De huidige, dichte bossen zijn geplant waar in 1832 nog open, kale heidevlaktes lagen en waar in 1832 gesloten bouw- en hooilanden te vinden waren, zijn de gebieden juist opener geworden door het verwijderen van houtwallen.

Specialisatie en schaalvergroting

Wanneer er in de huidige samenleving gesproken wordt over veranderingen op het platteland, dan gaat het lang niet altijd over het geslotener of opener worden van het landschap of het verdwijnen van woeste gronden. De schaalvergroting van landbouwbedrijven lijkt de afgelopen halve eeuw een groter stempel te hebben gedrukt op landschappelijke veranderingen dan een verandering in openheid of het verdwijnen van woeste gronden. De enorme groei van het aantal en de omvang van stallen, alsmede alle toebehoren die gepaard gaan met schaalvergrotingen, zoals voedersilo's en mestopslagplaatsen, gaven het platteland een andere aanblik. Het is daarom goed om ook iets nader in te gaan op het tempo van schaalvergrotingen. Uit de grafiek in afb. 6.8 komt duidelijk naar voren dat vanaf 1950 een sterke stijging te zien was van de veestapel, waarbij de periode 1970-80 de grootste groei liet zien. Na 1980 is een aftopping van de groeicurve te zien. De schaalvergroting zette zich wel door, maar

het tempo lag veel lager.

In de tabel op de volgende pagina zijn historische en landbouwkundige ontwikkelingen samengebracht en gekoppeld aan de belangrijkste landschappelijke veranderingen. Hierin is ook de dynamiek van landschappelijke veranderingen weergegeven.

Afb. 6.9

Het Lonneker landschap, tegen de rand van het Haagse bos (2017). Houtopstanden tussen de percelen zijn vrijwel allemaal verwijderd of sterk ingekort. Aan de randen van clusters percelen, langs wegen en op langs de erven zijn de houtopstanden vrij robuust. Vergeleken met het landschap uit 1832 is het landschap veel minder open. In vergelijking met de situatie in 1955 is het landschap iets opener, maar niet aanzienlijk. Vergeleken met 1985 is het landschap juist weer wat geslotener geworden. het areaal bos is uitgebreid. De houtwal links van de weg zijn een zeer recente datum.

HISTORISCHE, LANDBOUWKUNDIGE & LANDSCHAPPELIJKE ONTWIKKELINGEN

Periode	PERIODE MARKEVERDELINGEN (H3)									
	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	
Historische ontwikkelingen	Frans-Bataafse tijd								Ontstaan	
							Industriële revolutie, ontstaan			
							Sterke urbanisatie in Twente: 25% in 1850,			
Aanjagers ontwikkelingen	Elite (buitenstaanders) stimuleert ontwikkelingen. Lokale elite ontwikkelt op kleine, lokale schaal.						Lokale elite stimuleert en financieel			
							Landbouw-			
Overheidsinstrumentarium	Onderzoek			Invoering Kadaster, vroege start centralisatie ruimtelijke ordening, markewetten Kapitaalinjecties overheid voor industrie (niet voor landbouw)						
Landbouwmodernisering	Landbouwonderzoek (Kops)				Zwaartepunt markeverdelingen			Oprichting land-		
								Heideontginningen voor		
					Ontginning broekgronden en graslanden					
Tempo modernisering landbouw (hoe donkerder, hoe hoger het tempo)*										
Landbouwconjunctuur Twente	[Light Green]		[Red]		[Dark Green]		[Light Green]		[Red]	
Infrastructuur					Eerste stappen verbeteringen infrastructuur			Start aanleg lokaalspoor-		
Landschappelijke veranderingen	Weinig, wel verdere (over)exploitatie van gemeenschappelijke gronden				Nattere (broek)gronden worden rationeel verkaveld en ontgonnen			Toename areaal boscultuur		
	Geringe afname woeste gronden				Afname natte groenlanden, toename weilanden, lichte toename houtwallen			Afname heidegronden (in		
Dynamiek fysieke veranderingen (hoe donkerder, hoe dynamischer)*										
Veranderingen in openheid (hoe donkerder, hoe geslotener)*	Zeer grote contrasten: uitgestrekte, open, kale gebieden (woeste gronden) en kleinschalige gebieden (hooilanden). De bouwlanden vormden met opgaand hout omzoomde, relatief open plekken. Op de erven veel opgaand hout.				Overgangperiode, waarbij het landschap steeds verder verdicht raakt, vanwege het ontstaan van spontane houtopslag langs randen van ontgonnen groenlanden en door verlaging van de begrazingsintensiteit op woeste gronden. Plaggenbemesting vond nog steeds plaats.			Door toename van het areaal bos vond enige verdichting plaats. Daarnaast was er veel meer sprake van spontane houtopslag op de heide, doordat gronden minder intensief begraasd werden.		

* De kleurintensiteit is niet te vertalen naar een exacte waarde, omdat hiervoor geen exacte meetwaarden beschikbaar zijn. De intensiteitswaarde is enigszins subjectief bepaald aan de hand van voorgaand onderzoek. Een donkerdere grijs tint houdt in dat (met vrij grote zekerheid) gesteld kan worden dat het beschreven effect in hogere mate plaatsvond dan in een periode met een lichtere tint. De kleurnuances zijn uitsluitend indicatief bedoeld.

PERIODE GROOTSCHALIGE ONTGINNINGEN HEIDEGRONDEN (H4)						PERIODE RUILVERKAVELINGEN EN RATIONALISATIE (H5)									
1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990					
WOI			WOII												
Ontstaan moderne verzorgingsstaat						Ontstaan planologie, vooral na Tweede Nota									
moderne vakbeweging, democratisering samenleving (zelfregulering)						De-industrialisatieperiode									
moderne industrie						De-urbanisatie									
50% in 1890, 55% in 1930, ruim 60% in 1961						Re-urbanisatie									
ciert ontwikkelingen		Overgangperiode: overheidsbemoedienis neemt toe.				Overheid dominante factor in ruimtelijke ontwikkelingen			Integrale benadering						
coöperaties reguleren en stimuleren. Boerengemeenschap steeds meer zeggenschap						Boeren worden ondernemers, grote mate zelfregulering									
Wetten (Eerste ruilverkavelingswet, Boswet, Natuurschoonwet, etc.)			Staatsbosbeheer en Rijkswaterstaat			Regulering, subsidies, wetten		Streekplannen en nota's							
Landinrichtingswet															
bouwcoöperaties			Werkverschaffingen			Vergaande mechanisatie									
boscultuur			Sterke toename specialisatie, schaalvergroting												
Landbouw neemt afscheid van oude tradities en moderniseert (oa. kunstmest vervangt plaggenbesteding, toename gebruik machines, etc.)						Begin verweving boer, natuur & recreatie									
netwerk			Toename aantal (half)verharde wegen				Opschaling wegenaanleg (oa. snelwegen)								
Start verbetering plattelandswegen			Sterke toename weilanden, sterke afname woeste grond			Relatieve pas op de plaats		Sterke rationalisatie van het landschap, sterke toename nieuwbouw, omschakeling akkerbouw naar grasland. Rogge verdwijnt als teelt			Opkomst integratie natuur/recreatie met landbouw (oa. campings)				
Houtkap			Toename snijmaïs. Afname grasland.												
steeds hoger tempo)			Beeknormalisaties				Houtopstanden verdwijnen snel. De laatste, woeste gronden worden (vrijwel geheel) ontgonnen			Afname veranderingen, soms zelfs herstel					
Toename wegbepantingen (boomsingels)					Houtkap										
Verdichting door nieuwe ontginningen tot boscultuur als bouw- en weilanden, meestal omzoomd door houtwallen. Prikkelraad was nog vrij schaars. Ook vond er verdere verdichting plaats door houtopslag op de nog niet ontgonnen woeste gronden.		Door (illegale) houtkap tijdens WO I werd het landschap opener		Grootschalige ontginningen werden vaker omzoomd met prikkeldraad. Toch laten kaarten een grote toename van het aantal houtwallen zien. Houtopslag op resterende woeste gronden nam verder toe door afschaffing plaggenbesteding, waardoor regeneratie mogelijk werd.		Door (illegale) houtkap tijdens WO II werd het landschap iets opener.		Tijdens ruilverkavelingen werden vele houtwallen verwijderd. Ook werden steeds meer houtwallen vervangen door prikkeldraad. Nieuwe ontginningen werden omzoomd door prikkeldraad.		Ondanks kapverordeningen worden in deze periode nog veel houtwallen gekapt. Ook erfbeplanting nam sterk af.		Verwijderen van houtwallen ging door, maar in een iets lager tempo, vooral na instellen Landinrichtingswet.		Niet onderzocht, maar mogelijk licht herstel door komst subsidies houtwalbeheer.	

6.2 Landschapsbeleving en tijdgeest 1800-1985

In voorgaande hoofdstukken reconstrueerde ik de landschapswaardering en de beleving van landschappelijke veranderingen in Twente tussen 1800-1985. Daarbij werden verschillende perioden onderscheiden. In deze paragraaf breng ik de belangrijkste ontwikkelingen samen, voor beantwoording van de volgende onderzoeksvraag:

Welke ontwikkeling maakte de landschapswaardering door en hoe werden landschappelijke veranderingen beleefd tussen 1800-1985.

1800-1890⁴

In de landschapsbeleving en -waardering van de negentiende eeuw stond het geloof in de 'maakbare maatschappij' centraal, met name bij buitenstaanders. Ze beoordeelden het landschap op basis van hun maatschappelijk nut. Modernisering van de landbouw en een nuttiger gebruik van de beschikbare gronden was noodzakelijk om de groeiende bevolking te kunnen blijven voeden.

Esthetiek en nut gingen hand in hand in de negentiende eeuw. Wat nuttig was, werd mooi gevonden: het ideaalbeeld van het 'nuttig Arcadië'.⁵ Zo was er grote waardering voor de vruchtbare essen en kampen die 'zeeën van wuivend, goudgeel graan' voortbrachten. De woeste gronden werden juist verguisd als 'eindelozes, sombere en dorre woestijnen waar niets wilde groeien'.⁶ Boeren hadden niets op met esthetiek. Groeizaam weer was 'mooi', of een goede oogst.

Wat onder nuttig verstaan werd, verschilde ook per perspectief. De buitenstaanders vonden dat het gemeenschappelijk gebruik van de woeste gronden voor plaggenbemesting en veebegrazing geen bijdrage leverde aan de maatschappij. Het rendement was nihil, zo oordeelden zij. De boerengemeenschap dacht daar anders over. Boeren beschouwden de woeste gronden als een onmisbaar onderdeel van hun landbouwsysteem. Zonder woeste gronden geen schapenmest en plaggen, zonder mest en plaggen geen vruchtbare bouwlanden en zonder vruchtbare bouwlanden geen bestaan. De Twentse boeren en buitenstaanders stonden gedurende de negentiende eeuw dan ook lange tijd lijnrecht tegenover elkaar in hun waardering van de woeste gronden.

Ook na de marktedelingen bleef die verdeeldheid bestaan. Het ontbrak de meeste boeren aan financiële en technische capaciteiten om hun woeste gronden te ontginnen en er bestond bovendien weinig lust om te breken met het landbouwsysteem waarmee voorouders het hadden weten te redden. Door die omstandigheden veranderde er gedurende die eeuw niet zoveel aan het fysieke landschap. De meeste woeste gronden bleven er onontgonnen bij liggen.⁷ Ondanks die lage dynamiek, waren er bij

buitenstaanders toch verschuivingen te bemerken in de landschapsbeleving en de waardering van modernisering.

Onder invloed van de industriële revolutie, die in Twente rond 1863-65 een vlucht nam, ontstond er onder buitenstaanders een hoopvol optimisme en een alsmar groeiend geloof in modernisering. Twente zou daarmee uit haar isolement verlost worden. Het maakbaarheidsdenken was inmiddels zo sterk geworteld dat - met name de elite - bleef hechten aan verbeteringen en deze ook bleef stimuleren, ook als dat betekende dat daar karakterloze nieuwbouw in steden voor in de plaats kwam. Er ontstonden grotere verschillen tussen wat modern was en 'door mensenhanden gemaakt' versus het oude en 'de natuur'. Dit leek vooral gestalte te krijgen in het groeiende contrast tussen nieuwe industriesteden, als Hengelo en Enschede, enerzijds en het oude cultuurlandschap met bouwlanden en bossen anderzijds. De verschillen werden zo groot dat dit steeds vaker benoemd werd.

1891-1954

Rond 1880 vonden er langzame veranderingen plaats. Onder invloed van de - aan belang winnende - natuurbeweging, de toenemende liefde voor het 'ongerepte' en de opkomende recreatie werden woeste gronden steeds meer geëvalueerd door burgers en buitenstaanders. In eerste instantie ging het om selecte gezelschappen, die vervolgens toch steeds meer mensen wisten te inspireren. Voor hen kwamen de woeste gronden uit het 'verdomhoekje' en verhuisden naar de 'schatkamer'.

Deze ontwikkeling werd niet uitsluitend veroorzaakt door de opkomst van de natuurbeweging en het dagtoerisme. Tijdens de werkverschaffingen van de jaren dertig verdwenen de woeste gronden in zo'n rap tempo dat steeds meer burgers en buitenstaanders zich zorgen begonnen te maken. Zij voerden een steeds krachtiger pleidooi om de woeste gronden toch vooral niet te drastisch te ontginnen.

Een citaat van onderwijzer Bernink uit 1916 illustreert de zorgen om het verdwijnend natuurschoon:

'Nu de cultuur van Twente met reuzenschreden naar het toppunt van stoffelijke welvaart streeft; nu de dorre heide en de wilde, woeste gronden alom in cultuur worden gebracht, nu is het tijd te bedenken, dat wij geen enkel plekje ongemoeid moeten laten, om te kunnen zeggen aan onze kinderen en kleinkinderen: "Zie, zo was het eens!"'⁸

Opvallend is dat ook het beekdallandschap een vergelijkbare ontwikkeling doormaakte. Tot 1890 werden deze zelden genoemd.⁹ Na 1890 juist in toenemende mate en vaak in combinatie met de dreiging van beeknormalisatie. Het lijkt erop dat men - aangewakkerd door het besef dat een landschap op de nominatie stond om verloren te gaan - er nog meer van

4. De bronnen uit deze periode waren voornamelijk afkomstig van buitenstaanders. Bovendien betrof het vaak elite-groepen. Zij hadden geld om te reizen en konden bovendien schrijven, iets wat onder boeren en burgers in die tijd veel zeldzamer was. Ondanks het wat eenzijdige perspectief, gaven de bronnen wel enkele inzichten. De bronnen die de boerengemeenschap vertegenwoordigen, waren vaak ook geschreven door 'elite-boeren'; welgestelde grootgrondbezitters (adel, patriciaat) die een functie hadden als markerichter of schout.
5. Zie ook: Schouten (2005), 234 en hoofdstuk 1.
6. Het is belangrijk om hierbij ook het trage reistempo van die tijd mee te nemen. De voet- of kartocht over een aanzienlijk heideveld met slechte wegen, waar geen beschutting was tegen weer en wind, moet beslist een rol hebben gespeeld in de negatieve waardering.
7. Alleen in de piekperiode rond de markeverdelingen (1840-60) was er sprake van een toegenomen dynamiek. De natte broek-/groenlanden konden relatief eenvoudig ontgonnen worden, vanwege de betere bemestingssituatie. Het verbeteren van de ontwatering was doorgaans voldoende om deze gronden als weiland in gebruik te nemen.
8. Bernink (1978, herdruk uit 1916), 37.
9. Ik trof slechts twee citaten waarin de beken worden genoemd en daarin werd niet gerefereerd aan hun schoonheid. Craandijk (1876), 50-51; Aa (1841, deel 5), 11.

ging houden of althans de behoefte voelde om de schoonheid ervan te beschrijven.

In iets mindere mate ging dit ook op voor de gecultiveerde landschappen, zoals het essen- en kampenlandschap. Door landbouwmodernisering werden deze landschappen langzaam steeds rationeler. Houtwallen en erfbeplantingen werden gekapt en plattelandswegen verhard. De idylle van het authentieke, dat de stedelijke burger zo graag zag op het platteland, verdween bij elke modernisering.

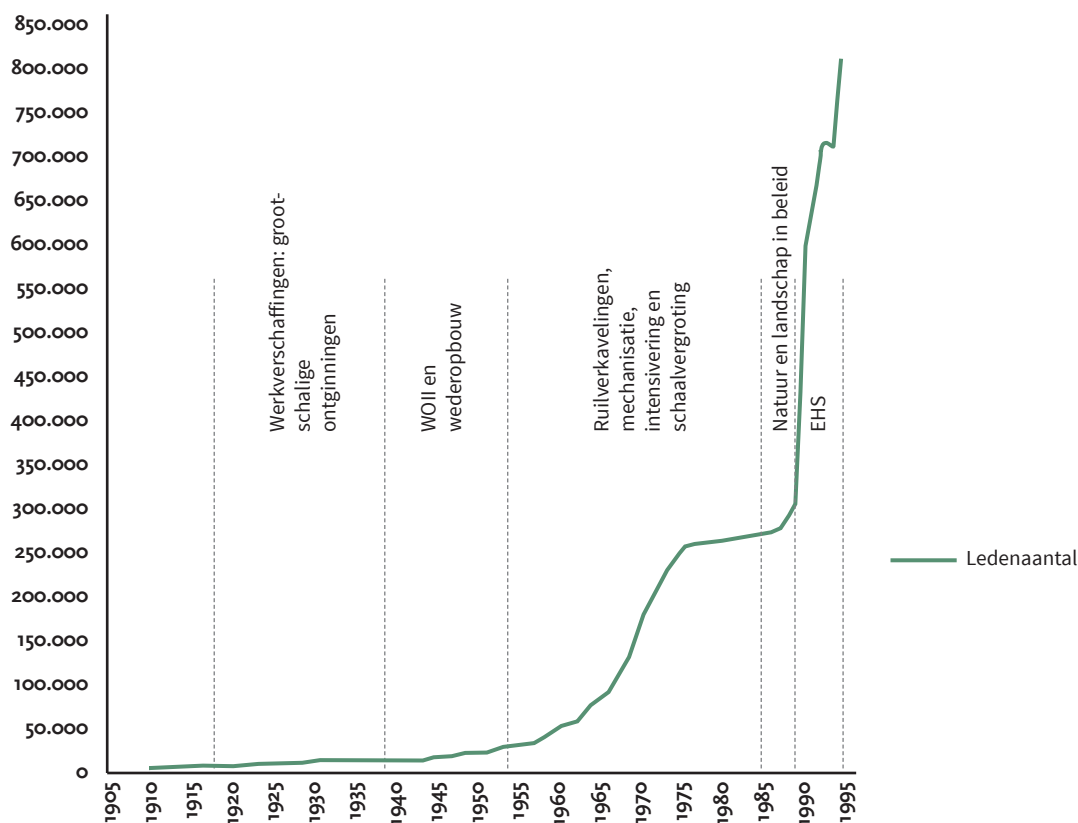
Dankzij de voortschrijdende democratisering begonnen steeds meer mensen zich te mengen in het publieke discours. Ook begon men steeds vaker de verandering zelf te benoemen, mede doordat deze zo zichtbaar was en zo bewust werd meegemaakt. Veranderingen verliepen immers niet meer geleidelijk maar schoksgewijs. In de meeste gevallen werden de landbouwmodernisering en de landschappelijke veranderingen die deze teweeg brachten negatief ervaren door burgers en buitenstaanders, al waren er ook nog steeds buitenstaanders voor wie modernisering niet snel genoeg konden gaan. Burgers waren vaak genuanceerder in hun oordeel dan buitenstaanders. Ze hadden begrip voor de landbouw en waren daardoor meestal niet *tegen* modernisering; wel pleitten ze voor meer terughoudendheid.

Niet alleen burgers en buitenstaanders, maar ook de boerengemeenschap ging anders denken over landbouwmodernisering. Een deel, noem het de boeren van de oude stempel, bleef vasthouden aan het oude en dacht met weemoed aan de verloren, heide, veen of moerassen terug. De jongere generatie boeren liep inmiddels steeds warmer voor het moderniseringsproces en door de opkomst van de landbouwcoöperaties kwamen de mogelijkheden daarvoor steeds meer binnen handbereik. De moderniseringsgezinde boeren begonnen de woeste gronden steeds meer te zien zoals de buitenstaanders in de negentiende eeuw deden: als onbenutte potentie. Naarmate meer woeste gronden ontgonnen werden, nam hun positieve waardering toe.

1955-1985

Tussen 1955-85 veranderde de wijze waarop ingrepen aan het landschap werden georganiseerd. Enerzijds verloren landbouwcoöperaties hun invloed en namen de individuele boeren steeds meer het heft in handen. Die boerengemeenschap, die nog maar een krappe 10% van de bevolking vertegenwoordigde en zich als ondernemer had teruggetrokken op het eigen erf, had het echter niet langer alleen voor het zeggen op het platteland. De stedelijke burger-

10. De enorme groei in het ledenaantal na 1990 is mogelijk niet alleen gerelateerd aan de komst van wetgeving en instelling van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). Een dergelijk sterke trendbreuk doet vermoeden dat er daarnaast meer aan de hand is. In 1991 werd een nieuw logo ontworpen, waar ongetwijfeld een slimme marketingstrategie en campagne aan verbonden was. Ook werd in 1988 de populaire, voormalige minister van VROM, Winsemius, het gezicht van de organisatie. De sterke stijging in ledenaantal is daardoor naar alle waarschijnlijkheid niet direct gerelateerd aan de gestegen interesse in natuur. Dit is niet verder onderzocht.

Afb.6.10

Groei ledenaantallen areaal natuurgebieden Natuurmonumenten als graadmeter voor het draagvlak voor natuur bij het grote publiek.¹⁰ Bron: Natuurmonumenten.

bevolking, waaronder recreanten en natuurliefhebbers, eisten 'hun deel' op en deden dat steeds krachtiger. Hierbij streefden burgers en boeren meestal tegengestelde doelen na.

Het ontstane spanningsveld vroeg om een meer rationele benadering en een zekere be- teugeling van de landbouw. Met de komst van de Eerste Nota (1960) en vooral de Tweede Nota (1966) kwam de planologie echt tot ontwikkeling en ontstond er een meer centraal gereguleerde ruimtelijke ordening. De planologie bracht een sterke topdown benadering met zich mee, waarbij buitenstaanders de plannenmakers waren. Dit botste in zekere zin met de voortgaande democratisering van het landschap. Hoe goed de planologen ook hun best deden om alle belangen te behartigen, het bleek onmogelijk om alle subgroepen tevreden te stellen, waardoor veranderingen - en vooral de plannen daarvoor - door zowel boeren als burgers in eerste instantie vrij negatief ge- waardeerd werden.

Met de opkomst van de planologie vond tussen 1955-1985 nog een andere ontwikkeling plaats in de wijze waarop het platteland werd benaderd. Als burgers voor de oorlog over het platteland spraken, dan ging dat meestal over een bepaalde plek. Het platteland als abstract, niet locatiege- bonden begrip, werd toen vooral gebruikt door buitenstaanders die met een soort helicopterv- iew naar het landschap keken. Na de oorlog, en zeker vanaf de jaren zestig, veranderde dat en begonnen ook burgers en boeren het platteland te zien vanuit een breder perspectief, op regio- nale, zelfs landelijke schaal.

Met name boeren en buitenstaanders had- den het steeds vaker over 'cultuurgrond(en)', 'grond(en)' en 'landbouwgebied'. In deze ter- men ligt de nadruk meer op het *gebruik* dan op uiterlijke of cultuurhistorische kenmerken. De burgergemeenschap gebruikte vaker het woord 'landschap', op zichzelf of gecombineerd, zoals 'cultuurlandschap', 'Twentse landschap', 'hout- wallenlandschap', 'coulisselandschap'. Bij de burgers verschoof de nadruk, kortom, steeds meer richting *esthetische*, *recreatieve* en *culturele* waarden en verdween juist het productieve ge- bruik uit de terminologie.

Een term als 'platteland' werd door alle doel- groepen gebruikt, evenals 'land'. Opvallend is dat 'landschap' aan het eind van deze periode ook steeds vaker door boeren werd gebruikt. Dit geeft inzicht in de veranderende houding ten opzichte van het platteland. Landbouw en platteland waren niet langer synoniemen, zelfs niet voor de boer.

Net als bij het cultuurlandschap vond er ook een zekere vervlakking plaats in benamingen voor niet in cultuur gebrachte gronden. In de negentiende en begin twintigste eeuw ge- bruikte men daar nog allerlei varianten voor, waaronder de verzamelnaam 'woeste gronden', maar ook 'moeras', 'veen', 'broek', 'groenland' of '(natte) heide', maar dat onderscheid ver- vaagde.¹¹ De meesten hadden het eenvoudig-

weg over 'natuur'. De enige variant hierop was 'heide'.

De term 'natuur' was in eerste instantie vooral voorbehouden aan woeste grond. Het ontgon- nen, houtwalrijke cultuurlandschap werd vlak na de oorlog zelden als 'natuur' beschouwd. Slechts een select gezelschap zette zich in voor de bescherming van deze half-natuurlijke land- schappen.¹² In het Streekplan Twente uit 1966 werd de natuurwaarde van kleinschalige cul- tuurlandschappen echter al wel erkend. Hal- verwege de zeventiger jaren kreeg die erken- ning een steeds breder draagvlak. Zo schreef Van den Berg in 1974:

'Het begrip natuur wordt steeds meer sy- noniem met cultuur. De bewustwording van dit proces dringt langzamerhand door tot steeds grotere groepen van de bevol- king.'¹³

In de waardeoordelen was dit vooral te herken- nen aan het toenemend belang dat men hecht- te aan houtopstanden.

Bij het 'gepolder' om het platteland moesten alle partijen, zowel boeren, burgers als bui- tenstaanders, concessies doen en dat zorgde ervoor dat niemand nog echt tevreden was. Vanaf eind jaren zeventig, begin jaren tachtig leek er echter steeds meer een soort berusting te ontstaan. Het sentiment werd vaker iets in de trant van: 'Het is niet anders, hier moeten we het mee doen.' Men zocht minder de con- frontatie op en reikte elkaar vaker de hand. De natuurliefhebber telde zijn zegeningen en werd tevredener met de restanten gespaarde natuur. Sommige boeren begonnen campings, beplan- ten hun erf opnieuw in of richtten vogelreserva- ten op. Burgers raakten langzaam gewend aan het veranderde platteland. Zo schreef Wonink in 1983:

'Zandweggetjes slingeren tussen maisvel- den door en nu herinneringen aan de rog- gevelden uit het geheugen weggebben, be- gin je die statige planten die zo laat in het seizoen de akkers nog bezet houden, toch wel te waarderen.'¹⁴

11. Natuurliefhebbers bleven uiteraard wel duidelijk onderscheid maken tus- sen natuurtypen.
12. Eén van de belangrijkste pleitbezor- gers hiervoor was Victor Westhoff.
13. Van den Berg (1974), 72.
14. Wonink (1983), 6.

6.3 Synthese

Een aantal deelvragen uit paragraaf 1.4 is nog niet of slechts gedeeltelijk beantwoord. Deze vragen komen hier aan bod.

Inzichten uit de detailstudies

Dankzij de detailstudies Vriezenveen-Oosteinde en Lonneker/Losser was het mogelijk om agrarische modernisering, de landschappelijke veranderingen die deze teweegbrachten en de landschapsbeleving daarvan op locatieniveau aan elkaar te koppelen. De detailstudies gaven daarmee inzicht in de directe link tussen oorzaak en gevolg. De beschouwing van de ontwikkelingen over heel Twente mist die finesse. Die beschouwing is wel geschikt om de grote lijnen te monitoren, de langzame transformatie van landschap en samenleving en de wijze waarop die transformatie is beleefd.

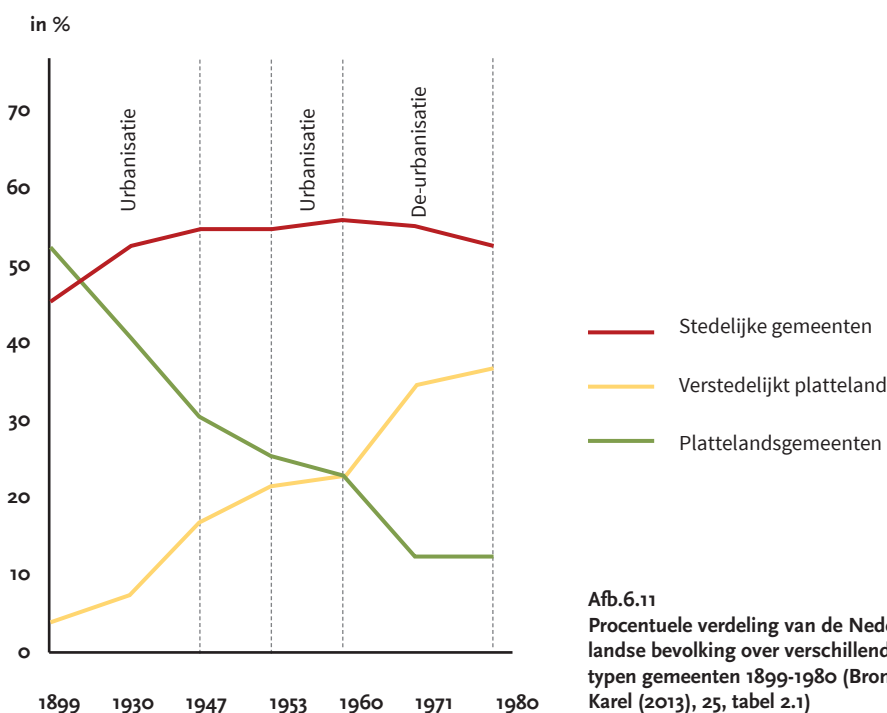
De inzichten die de detailstudie Lonneker/Losser opleverde hebben vooral betrekking op de wijze waarop de vroegste grootschalige heideontginningen plaats hadden en op welke drastische wijze het landschap daarvan veranderde; van een open, grootschalig landschap naar een dicht, zeer kleinschalig landschap. Ook geeft het inzicht in hoe er tegen boscultuur werd aangekeken en in welke mate de waardering ervan afweek van gemengde bossen.¹⁵ De interessantste inzichten hebben echter betrekking op het spanningsveld dat ontstond toen natuur niet langer een bijproduct was van de landbouw, maar een doel op zichzelf werd. Toen de landgoedbossen in de zestiger jaren werden gekocht door Natuurmonumenten en het gebied in het Streekplan Twente werd opgenomen als natuurgebied en landschappelijk waardevol

gebied, wat vergaande consequenties had voor de landbouwpraktijk. De tegengestelde belangen bij natuur en landbouw hebben een grote rol gespeeld bij de veranderingen in de landschapswaardering.

De detailstudie Vriezenveen-Oosteinde was op diverse terreinen interessant. Door het grote aantal bronnen was het mogelijk een bijzonder nauwgezette reconstructie te maken van zowel de landschappelijke veranderingen als de beleving daarvan, waardoor een heel genuanceerd beeld is ontstaan van het veranderingsproces. Bij het bij elkaar voegen van grote aantallen uiteenlopende waarderingen ontstond een goed beeld van de veranderende beleving van een regionale samenleving, als collectief. Het in detail bestuderen van specifieke veranderingsprocessen liet daarentegen goed zien dat het collectief niet uit een homogene massa bestaat. Zoveel mensen, zoveel meningen. Ook bleek uit de studie dat de landschapswaardering niet uitsluitend veranderde tijdens landschappelijk zeer dynamische periodes, maar ook in periodes van relatieve rust. Tot de ruilverkaveling was het landschap daar immers nauwelijks veranderd, maar ontstond er wel steeds meer waardering voor zowel de onontgonnen venen als het veenontginningslandschap.¹⁶

Vriezenveen-Oosteinde bood daarnaast ook de mogelijkheid om de ontwikkelingen in een plattelandsgemeente te vergelijken met de algemene ontwikkelingen. Dit is belangrijk voor beantwoording van de volgende deelvraag:

Neemt de waardering voor landschappelijke veranderingen door agrarische modernisering af naarmate de belever verder van het landschap afstaat (dus wanneer er geen functionele of sociale binding is)?

Afb.6.11
Procentuele verdeling van de Nederlandse bevolking over verschillende typen gemeenten 1899-1980 (Bron: Karel (2013), 25, tabel 2.1)

15. Bij onderzoek met topografische kaarten worden vlakken met de legenda-eenheid bos mentaal gemakkelijk hetzelfde 'ingevuld'. Het uiterlijk en de natuurwaarden van een productiebos kregen zo'n beduidend lagere waardering dat de veronderstelling dat deze bossen vergelijkbaar waren onjuist is.

16. Deze ontwikkeling kwam ook aan het licht bij bestudering van de veranderende landschapswaardering over heel Twente. Doordat daarbij de waarde-oordelen niet gelijktijdig bestudeerd zijn met de veranderingen op locatieniveau, zou het theoretisch mogelijk zijn geweest dat deze gebieden wél veranderden en steeds mooier werden. Dankzij de detailstudie van Vriezenveen wordt bevestigd dat dit niet het geval hoefde te zijn. Men ging het oude landschap daadwerkelijk mooier vinden, ondanks dat er (vrijwel) niets veranderde.

Het antwoord hierop is niet eenvoudig met ja of nee te beantwoorden. Van de onderzochte subgroepen stonden de buitenstaanders vanzelfsprekend het verst van het landschap af. Er was geen sprake van een functionele of sociale binding. Buitenstaanders beoordeelden landschappelijke veranderingen door agrarische modernisering en echter niet negatiever dan burgers. In veel gevallen waren het bovendien buitenstaanders geweest die deze agrarische modernisering hadden gestimuleerd. De hypothese dat men negatiever zou oordelen bij het ontbreken van een functionele of sociale binding klopt dan ook niet. Wel is het zo dat buitenstaanders over het algemeen minder genuanceerd oordeelden: Ze waren simpelweg voor of tegen.¹⁷

Een subgroep waarbij de hypothese wel opging is de burgergemeenschap. Door het verstedelijkingsproces is een tweedeling te maken in stedelijke burgers en burgers die in een plattelandsgemeente wonen. De laatste groep heeft een veel nauwere sociale binding met het platteland. In Vriezenveen, waar burgers en boeren niet tegenover elkaar, maar naast elkaar stonden, werd duidelijk milder geoordeeld over agrarische modernisering met een landschappelijke impact dan in Twente (als geheel).¹⁷ Het was absoluut niet zo dat de Vriezenveense burgers minder moeite hadden om hun landschap te zien veranderen. Wel was het zo dat de nauwe verweving tussen boeren en burgers voor een groter begrip voor de boerengemeenschap zorgde. Men was ervan overtuigd dat agrarische modernisering het hele dorp ten goede zouden komen.

Vonden er in hoog-dynamische periodes omslagen plaats in de waardering van het landschap of liepen deze processen niet synchroon?

Er is inderdaad sprake van een relatie tussen hoog dynamische periodes en veranderingen

in de landschapswaardering, maar dit is geen zuiver lineair verband. In onderstaande tabel is de landschappelijke dynamiek gecombineerd met de tijdgeest; een min of meer collectieve verandering in de landschapswaardering.¹⁹

Een beginnende omslag in de landschapswaardering is in sommige gevallen rechtstreeks te koppelen aan een verhoogde landschappelijke dynamiek. Zo was de toegenomen zorg om het landschaps- en natuurschoon in de jaren dertig een direct gevolg van de werkverschaffingen; de toegenomen aandacht voor het cultuurlandschap vanaf de jaren vijftig was een direct gevolg van de ruilverkavelingen. Veel vaker echter ontstonden dergelijke bewegingen ruim na piekperiodes van landschappelijke dynamiek. Alsof 'het collectief' pas ontwaakte wanneer de grootste moderniseringgolven al voorbij waren. Zo kwam de natuurbeweging op in een tijd van relatieve rust. Ook kreeg de natuurbeweging pas significant meer draagvlak onder de bevolking toen de meest drastische ruilverkavelingen al voltooid waren. Natuur en milieu werden pas beleidsterreinen toen de toename van de schaalvergrotingen in de landbouw al begon af te nemen.²⁰

Zijn er andere relaties te ontdekken nav. een vergelijking tussen veranderingen in het fysieke landschap en verandering in waardering?

De landschappelijke dynamiek had niet alleen effect op de collectieve landschapswaardering; veranderingen in de waardering van agrarische modernisering hadden op hun beurt weer een effect op de landschappelijke dynamiek.

Als het ging om een collectieve, positieve waardering van agrarische modernisering had zo'n verandering van tijdgeest een stimulerend effect; bij een negatieve waardering had dit een remmend effect. Zo kon er gedurende de hele negentiende eeuw gesproken worden van een

LANDSCHAPPELIJKE DYNAMIEK EN VERANDERINGEN IN DE LANDSCHAPSWAARDERING

Periode	PERIODE MARKEVERDELINGEN (H ₃)									
	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	
Tijdgeest (remmende en stuwende bewegingen op het landbouw-moderniseringsproces)	Sterk geloof in de maakbare samenleving						Toegenomen optimisme mbt. modernisering			
									Opkomst natuurbeweging	
Dynamiek fysieke veranderingen										

17. Een uitzondering geldt voor de laatste periode van 1955-1985. Buitenstaanders moesten, als plannenmakers, rekening houden met tegengestelde belangen die allen tegen elkaar afgewogen moesten worden. Buitenstaanders werden daardoor bedreven in het 'polderen' en nuanceren van beslissingen om te laten zien dat met alle perspectieven rekening gehouden was.
18. Voor de periode 1891-1954 reageerden 77% van de burgers neutraal-positief op landschappelijke veranderingen. Voor heel Twente lag dat voor diezelfde periode op 65% neutraal tot positief. Voor de periode 1955-85 kwam Vriezenveen uit op 57% neutraal-positief over het plan tot veranderingen en 82% neutraal-positief na veranderingen. Voor Twente liggen die percentages opnieuw lager, resp. 53% en 69%.
19. 'Het collectief' is hierbij op te vatten als een bepaalde groep met een vergelijkbaar gedachtengoed.
20. Zie afbeeldingen 6.10 en 6.8.

24. Dit proces vond plaats onder burgers, boeren en buitenstaanders. Dit wil niet zeggen dat men collectief tegen modernisering werd, maar vrijwel niemand kon toen nog het ontstane spanningsveld negeren.

25. Het gaat hierbij uitsluitend om 'het moderne' in het landschap. Binnen de architectuur, schilderkunst en interieurkunst was dit uiteraard niet het geval. Denk hierbij aan het Kubisme en futurisme dat rond 1900 begon, de kunstbeweging De Stijl uit de jaren 1920-30 en de Space Age stijl van de late jaren 50-60.

ten bleven steeds overheersen. Het verschijnen van het rapport van de Club van Rome in 1972 zou misschien kunnen worden opgevat als een periode waarop remmende krachten momentum begonnen te krijgen. In het decennium daarna begon langzaam, en over de gehele linie, het besef door te dringen dat er grenzen waren aan de groei en dat een onhoudbare situatie was ontstaan.²⁴ Het ontstane spanningsveld resulteerde uiteindelijk in overheidsmaatregelen, in de vorm van groene nota's en de landinrichtingswet uit 1985. Verdere modernisering werden daarmee niet onmogelijk gemaakt, maar het is daarna nooit meer een collectief streven geworden. Het omslagpunt zou dan ook gezocht moeten worden in de jaren voor 1985.

Dat men gedurende vrijwel de gehele periode tussen 1800-1985 landbouwmodernisering stimuleerde, betekende overigens niet automatisch dat men ook esthetische waardering had voor het resultaat dat die modernisering opleverde. Er werd gestreefd naar vooruitgang, niet naar schoonheid. 'Het moderne' kon op weinig waardering rekenen. Gedurende de hele onderzoeksperiode is er sprake geweest van een zeker (terug)verlangen naar het oude.²⁵ Gedurende het eerste kwart van de twintigste eeuw was het verlangen om vast te houden aan het oude het grootst. In bronnen uit die tijd klinkt mogelijk ook de meeste weemoed door, al is dit lastig te meten, omdat het taalgebruik in die tijd over de gehele linie wat zwaarmoedig en verheven was. Het leidde geenszins tot een gebrek aan moderniseringszin, sterker nog, die periode was de aanloop naar de meest dynamische periode uit de geschiedenis; die van de werkverschaffingen.

Wel kan gesteld worden dat de weerslag die modernisering hadden op het landschap nooit enige esthetische waardering hebben gekregen. In de negentiende eeuw kon men de netheid en het praktische aspect waarderen aan moderne, stedelijke nieuwbouw, maar op esthetisch vlak vond men ze karakterloos. De grootschalige ontginningen uit de dertiger jaren van de twintigste eeuw noemde men 'cultuursteppen' en de stadse boerderijen en grote stallen die vanaf eind jaren vijftig op het platteland werden gebouwd vond men functioneel en gerieflijk, maar ook weinig karakteristiek, zelfs lelijk.

6.4 Handvaten voor de ruimtelijke ordening

Een nevendoeel van dit onderzoek was om handvaten te geven voor de ruimtelijke ordening door het verschaffen van inzicht in hoe we omgaan met veranderingen in het landschap. Denk aan antwoorden op vragen als: Hoe kunnen landschappelijke veranderingsprocessen het best begeleid worden? Of: Moeten we terug naar de planologie of juist het zelfcorrigerend vermogen van de samenleving inzetten bij veranderingsprocessen?

Helaas heeft het onderzoek daarvoor te weinig handvaten gegeven. Afgaand op de resultaten uit dit onderzoek zou een logisch advies kunnen zijn om het zelfcorrigerend vermogen van de samenleving meer ruimte te geven. Onder de huidige omstandigheden is het maar de vraag of dat wel zo raadzaam is.

De afgelopen dertig jaar is de samenleving zo drastisch veranderd dat voorgaande processen onvoldoende basis geven voor een 'blauwdruk' over hoe we omgaan met landschappelijke veranderingen. Het corrigerend vermogen van de samenleving is in dit tijdperk, waarin men meningen soms al op twitter of facebook slingert voordat er goed en wel over is nagedacht, haast te scherp ingesteld. Draagvlak voor een referendum is, via de juiste kanalen, in enkele maanden geregeld. Die snelheid waarmee vermeende misstanden anno nu onderdeel kunnen worden van het publieke discours vormt een enorm contrast met de aanlooptijd die bijvoorbeeld de natuurbeweging nodig had om natuurbescherming binnen wettelijke kaders vast te leggen.

Vanaf de zeventiger jaren is dat zelfcorrigerende vermogen al toegenomen. Het maakte de burgers destijds tevredener met betrekking tot veranderingen. Ook dat is de vraag of dat in deze tijd nog geldt. Er lijkt minder begrip voor andere partijen en men lijkt nog eerder verongelijkt te zijn wanneer men moet inleveren.

De snelheid waarmee het publieke discours tegenwoordig verandert kan leiden tot een zekere onbezonnenheid bij overheidsbestuurders: onder het mom van 'het volk wil het en als volksvertegenwoordiger hoor ik daar naar te luisteren'. De publieke opinie was helaas ook nooit zo wispelturig als nu. Het gebruik van de publieke opinie als raadgever kan schadelijk zijn, vooral omdat overheidsmaatregelen een grote impact kunnen hebben op het landschap. Dat komt ook duidelijk naar voren in dit onderzoek.

Daarnaast - en dat is mogelijk nog een belangrijker discussiepunt - is het maar de vraag hoe betrouwbaar de landschapsbeleving is als raadgever. Er bestaat in de eerste plaats niet zoiets als dé landschapsbeleving van het collectief en

dus ook niet zoiets als een collectieve opinie. Het is onmogelijk alle meningen tegen elkaar af te wegen tot een 'gulden middenweg'. Wat het principe van 'de meeste stemmen gelden' oplevert, is uiteindelijk niemands beleving, maar wordt een ondefinieerbare soep die nergens meer naar smaakt. En toch is dat wel waar op dit moment vol op wordt ingezet.

Het 'beleefbare landschap' lijkt momenteel het hoogste streven te zijn; landschappen waar de stedeling op zondag met andere stedelingen door kan struinen, dwars over de nieuwe heide, oog in oog staan met een galloway, via stapstenen of een trekpuntje een (her)meanderend beekje oversteken. De Nationale Parken moeten 'sterke merken' worden, en 'een eigen beleving bieden, afgestemd op de wensen van nationale en internationale bezoekers'.²⁶ De bezoeker moet een 'recreatief totaalpakket' aangeboden worden.²⁷ Hoe beleefbaarder, hoe groter het draagvlak voor natuur- en landschapsbehoud, zo is de gedachte. Uiteindelijk leidt dat streven – als we niet opletten – opnieuw tot eenheidsworst. Overal dezelfde pleziernatuur, het consumptielandschap in optima forma. Dat landschap is overgeleverd aan de marktwerking, waarbij de waarde wordt uitgedrukt in bezoekersaantallen. Ondertussen is het van iedereen, maar van niemand in het bijzonder. De binding met dergelijke landschappen duurt zolang het leuk is, maar is niet duurzaam. De huidige populariteit van 'beleefbare recreatielandschappen' is hoogstwaarschijnlijk – net als alle voorgaande ontwikkelingen – een tijdelijke trend. Het is niet onvoorstelbaar dat we het op den duur weer gehad hebben met blotevoetenpaden, galloways en struinnatuur en terugverlangen naar het cultuurlandschap waarin vroeger nog gewoon op het land gewerkt werd.

Mijn pleidooi hierin is niet dat we moeten stoppen met de nadruk te leggen op landschapsbeleving – de huidige tijdgeest lijkt daar immers om te vragen – maar het is wel een oproep tot behoedzaamheid met betrekking tot een vergaande democratisering van het landschap. Dat wat 'de burger' wil (als collectief én individu) valt niet altijd samen met dat wat goed is voor de samenleving en de toekomst van ons erfgoed.

Het is lastig te voorspellen waar toekomstige generaties om vragen, maar de geschiedenis heeft geleerd dat elke ontwikkeling die met een te grote overtuiging is ingezet – of het nu om gaat om de grootschalige heideontginningen of de naoorlogse landbouwmoderniseringsslag – naast welvaart ook veel (vermijdbare) verliezen met zich mee heeft gebracht. Laten we dan ook nu de cultuurhistorische eigenheid van de verschillende Nederlandse landschappen zoveel mogelijk (blijven) beschermen en deze niet té afhankelijk te maken van de markt en dat 'wat de burger wil'.

6.5 Aanbevelingen vervolgonderzoek

Met dit onderzoek heb ik geprobeerd meer inzicht te geven in de landschapswaardering en de beleving van landschappelijke veranderingen in historisch perspectief. Zoals ik in de vorige paragraaf al aanstipte, is het de vraag in welke mate de wijze waarop we in het verleden omgingen met het veranderende landschap ook toepasbaar is op de huidige tijd. De enorme rol die de tijdgeest speelt bij de beleving van landschappelijke veranderingen kan ertoe geleid hebben dat daar inmiddels opnieuw veranderingen in hebben plaatsgevonden. Het doortrekken van het onderzoek naar het heden kan daardoor veel nieuwe inzichten geven.

Een tweede vraag is of de casus Twente model kan staan voor Nederland. In welke mate heeft de Twentse, wat behoudende volksaard de onderzoeksresultaten beïnvloed? En in welke mate heeft de relatief intense en langdurige verwevenheid tussen boeren en burgers meegespeeld in het begrip voor landbouwmodernisering? Stonden in een meer verstedelijkte regio boeren en burgers al in een veel eerder stadium tegenover elkaar? Een vergelijkend onderzoek met een casus in een andere regio, bijvoorbeeld rondom Amsterdam, Utrecht, Groningen of Leeuwarden, kan hierin inzicht geven.

Een laatste onderzoeksvraagstuk is gericht op de toepasbaarheid. In dit hoofdstuk deed ik een aanzet op de wijze hoe deze kennis gebruikt zou kunnen worden in de ruimtelijke ordening, maar plaatste ik vooral ook kanttekeningen. De landschapsbeleving lijkt eerder geen geschikte raadgever te zijn, dan wel. Toch ziet het er naar uit dat, zeker in het huidige, politieke klimaat, 'wat de burger wil' leidinggevend is. Nader onderzoek naar de toepasbaarheid van landschapsbeleving in de ruimtelijke ordening is dan ook essentieel.

26. Martijn van Dam in Trouw, 18-3-2016.

27. Tubantia, 12-12-17.

Literatuur en bronnen

Literatuur

- Aa, A.J. van der (1839-1851).** *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, 11 delen. Gorinchem: J. Noordduin en Zoon. Via Google Books.
- Aalbers, P. G. (1979).** *Het einde van de horigheid in Twente en Oost-Gelderland, 1795-1850* (Werken / Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, nr. 35). Zutphen: Walburg Pers.
- Abbink, H. (2008).** *Miemeringen*. Vriezenveen: Stichting ken uw dorp.
- Agricola, H.J., Hoefs, R.M.A., Doorn, et al. (2010).** *Landschappelijke effecten van ontwikkelingen in de landbouw*, WOt-werkdocument 215. Wageningen : WOT Natuur & Milieu.
- Amelink, H. (1935).** *Wat aan de werkloozenzorg door de overheid gedaan wordt*. Amsterdam : De Standaard. Via Delpher.nl.
- Amici, V., et al. (2017).** Long-term patterns of change in a vanishing cultural landscape: A GIS-based assessment. In: *Ecological Informatics*, 37(2), 38-51. doi:10.1016/j.ecoinf.2016.11.008
- Andela, G. M. (2000).** *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk : De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland*. Bussum: THOTH.
- Anrooy, J. van (1917).** De 'oude gewoonten' (met betrekking tot de vererving van huis en hof) bij onze Twentsche boeren. In: *De Economist* (1917).
- Antrop, M. (1997).** The concept of traditional landscapes as a base for landscape evaluation and planning : The example of Flanders Region. In: *Landscape Urban Planning nr 38*, 105-117.
- Antrop, M. (1998).** Landscape change: Plan or chaos? *Landscape And Urban Planning*, 41(3), 155-161. doi:10.1016/S0169-2046(98)00068-1
- Antrop, M. (2005).** Why landscapes of the past are important for the future. *Landscape And Urban Planning*, 70(1), 21-34.
- Antrop, M. (2007).** *Perspectieven op het landschap : Achtergronden om landschappen te lezen en te begrijpen*. Gent: Academia Press.
- Antrop, M. (2008).** Landscapes at risk: about change in the European Landscape. In: Dostal, P. (ed.) (2008). *Evolution of Geographical systems and Risk Processes in the Global Context*. Praag : Charles University. 57-79.
- Appleton, J. (1975).** *The experience of landscape*. London: Wiley.
- Assche, K. van (2004).** *Signs of time : An interpretive account of urban planning and design, the people and their histories*. Wageningen : Wageningen Universiteit.
- Baas, H. (2016).** De staat van het landschap. In: *Vakblad natuur, bos, landschap*, november 2016, 4-7.
- Bakker, B. (2004).** *Landschap en wereldbeeld : Van Van Eyck tot Rembrandt*. Bussum: Thoth.
- Balen, W., & Nederlandsche Heidemaatschappij (1938).** *De gulden spade : Omzwingingen door onze elf provinciën*. Haarlem: Tjeenk Willink.
- Barends, S. (1989).** *Percelen in Nederland : Veranderingen in de percelering tussen 1900 en nu*. Wageningen : Pudoc.

- Bazelmans, J. (2013).** Ook van windturbines kun je gaan houden. In: *Trouw*, 04-06-2013.
- Bazelmans, J. (2014a).** De windmolen als icoon van Nederland, deel 2 : De windmolen en de verbeelding van de Republiek in de Gouden Eeuw. In: *Molens nr 115*, 09-2014. 12-13.
- Bazelmans, J. (2014b).** De windmolen als icoon van Nederland, deel 3 : Te groot voor Don Quichot. In: *Molens nr 116*, 12-2014. 12-13.
- Bender, O., Boehmer, H. J., Jens, D., & Schumacher, K. P. (2005).** Using GIS to analyse long-term cultural landscape change in Southern Germany. *Landscape And Urban Planning*, 70(1), 111-125. doi:10.1016/j.landurbplan.2003.10.008
- Beek, R. van (2009).** *Reliëf in tijd en ruimte : Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen de vroege prehistorie en middeleeuwen*. Leiden: Sidestone Press.
- Beek, R. van (2016).** An Interdisciplinary Approach to the Long-Term History of Raised Bogs: a Case Study at Vriezenveen (the Netherlands). *Journal Of Wetland Archaeology*, 15(1), 1-33. doi:10.1080/14732971.2015.1112591
- Berg, A. E. van den, Vlek, C. A. J., & Coetier, J. F. (1998).** Group differences in the aesthetic evaluation of nature development plans: A multilevel approach. In: *Journal Of Environmental Psychology*, 18(2), 141-157. doi:10.1006/jevp.1998.0080
- Berg, A.E. van den (1999).** *Individual differences in the aesthetic evaluation of natural landscapes*. <http://hdl.handle.net/11370/c91255d4-33fb-42fc-b20c-38df60c30aed>.
- Berg, A. E. v. d., & Casimir, T. (2002).** *Landschapsbeleving en cultuurhistorie : Een theoretische en empirische verkenning van de invloed van cultuurhistorie op de beleving van het landschap* (Alterra-rapport, 582; Reeks belevingsonderzoek, nr. 2). Wageningen: Alterra.
- Berg, A.E. van den (2004).** De charme van de savanne : Onderzoek naar landschapsvoorkeuren, In: *Topos*, nr 01-2004, 10-12.
- Berg, J.G. (1974).** Vogelreservaten in Twente. In: *Jaarboek Twente 1974*. Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deirse Instituut. 72-81.
- Bergen, A. van (2014).** *Gouden jaren : Hoe ons dagelijks leven in een halve eeuw onvoorstelbaar is veranderd*. Amsterdam: Atlas Contact.
- Bergh, J. van den (1917).** *De rondrit door Nederland. S.e.* : A.N.W.B. Toeristenbond voor Nederland. Via Delpher.
- Bergh, S. v. d. (2004).** *Verdeeld land : De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985* (Historia agriculturae, 35). Groningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut.
- Beris, M, Corporaal, A. & Stortelder, A. (2009).** Landbouw en natuur : Een vorm van co-evolutie. In: Schaminée, J.H.J. & Weeda, E.J. (2009). *Natuur als nooit tevoren : Beschouwingen over natuurbeheer in Nederland*. Zeist : KNNV Uitgeverij.
- Bernink, J.B. (1978, herdruk uit 1916).** *Ons Dinkelland*, fotografische herdruk. 's Graveland : Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland.
- Berting, J. (2006).** *De versplinterde samenleving : De gevolgen van moderniteit en modernisering in de 21ste eeuw*. Delft : Eburon.
- Beusekom, F. van (1999).** Landschap in Nederland: Verkade of McDonalds? In: Kolen, J. & Lemaire, T. (1999) *Landschap in Meervoud : Perspectieven op het landschap in de 20ste/21ste eeuw*. Utrecht, Jan van Arkel. 161-175.
- Bezoen, H. (1948).** *Taal en volk van Twente*. Assen: Van Gorcum.

- Bezwaarschriften tegen het ontwerpstreekplan twente behorende bij de notulen van de vergaderingen van provinciale staten van overijssel van 27 april en 24 en 25 mei 1966.* (1966). Zwolle: Provinciale staten.
- Bieleman, J. (2008).** *Boeren in Nederland : Geschiedenis van de landbouw 1500-2000.* Amsterdam: Boom.
- Bieleman, J. (2000).** De landbouw en het sociaal-economische krachtenveld. In: Schot, J.W., Lintsen, H.W., Rip, A. & Bruhèze, A.A.A., de la (2000). *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 3. Landbouw, voeding.* Zutphen : Walburg Pers.
- Blijdenstein, B.B. (1890).** *Gids van Enschede en omgeving. S.e.* : Enschede. Via Rijnbrink Groep.
- Blink, H. (1889a).** Wandelingen in den Achterhoek en Twente. In: *Vragen van de dag*, jrg 4, 1889, 784-800.
- Blink, H. (1889b).** De woeste gronden in Nederland. In: *Vragen van de dag*, jrg 4, 1889, 1-19.
- Blink, H. (1902-1906).** *Van Eems tot Schelde.* Deel 4. Amsterdam: Van Holkema & Warendorff. Via Dbnl.nl.
- Blink, H. (1908).** *Ons heerlijk vaderland : Wandelingen door oud en nieuw Nederland.* Amsterdam: Van Holkema & Warendorf.
- Boer, A. de, et al (2011).** Virtual historical landscapes. In: van Lammeren, R., Nijhuis, S., & van der Hoeven, F.D (2011). *Exploring the Visual Landscape.* Delft : IOS Press.
- Boer, A. de & Voorbij, J.B. (2010).** Visualisatie van temporele aspecten in 3D virtuele historische landschappen. In: Bakker, N., Breure, L., and Quak, W. (eds.), *Geo-informatie kent geen tijd?* Delft, NGC. 29-34.
- Boer, J. de (2016).** Melk, kaas en landschapspijn. In: *Leeuwarder Courant* 11-06-2016.
- Boer, T. de (2011).** *Kiezen voor Karakter: Visie erfgoed en ruimte.* Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Boerwinkel, H.W.J. (1984).** *Omgevingspsychologie 1 : Toe-eigening en vervreemding van de ruimte.* Wageningen : Landbouwhogeschool.
- Bolink, B.H. (1903).** Om Enschede. In: *De levende natuur*, 8 (1903), 157-161. Via natuurtijdschriften.nl
- Bönninghausen, C. M. F. v., Thaer, A. D., Bieleman, J., & Schildkamp, J. B. (1988).** *De Twentse roggebouw.* Albergen: Stichting Heemkunde Albergen.
- Bont, C. H. M. de. (2008).** *Vergeeten Land : Ontginning, Bewoning En Waterbeheer in De Westnederlandse Veengebieden (800-1350).* Wageningen: Alterra.
- Boo, M., Coops, R., & Demarée, R. (1988).** *Voeten in de aarde : Vanwaar Nederland waarheen.* Zutphen: Terra.
- Boom, H. (1864).** *Mijne reisportefeuille, of omzwervingen door Overijssel in het najaar van 1846 : Ernstig en luimig verteld* (Herdr. ed. 1932). Zwolle: Tijl.
- Boom, H. (1860).** *De Heidebloem: jaarboekje voor 1860 : lectuur van velerlei aard.* Assen : Gratama. Via Google Books.
- Bouman, M.T.I.J. Bos, J.A.A. & Beek, R. van (2013).** *Van wildernis naar cultuurlandschap : Een reconstructie van regionale vegetatieontwikkeling van Twente in het Holoceen.* Amersfoort : ADC ArcheoProjecten.
- Braaksma, P.J. (2007).** Perceptions of cultural landscapes. In: *European Landscape Convention : "Landscape and rural heritage"* (2007). 93-97.

- Braaksma, P.J. (2017).** *Erfgoedconstructies in landschapspraktijken van burgers*. Wageningen : WUR/WASS.
- Brand, M. & Loode, W. (1976).** Verslag van een voorjaarsexcursie naar Twente en het gebied rond Bentheim. In: *Buxbaumiella*, vol 8 (1979) nr. 1. 4-19.
- Brilman, G. (1974).** Modern agrarisch Twente : Daar golft op de essen de goudgele mais. In: *Jaarboek Twente 1974*. Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deinese Instituut. 25-35.
- Brilman, G. (1974b).** De Twentse boer en zijn houtwallen. In: *Jaarboek Twente 1974*. Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deinese Instituut. 66-71.
- Brugman, J. (1980).** Nog één keer de spa in het Buurserveen gestoken. In: *Jaarboek Twente 1980*. Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deinese Instituut. 51-56.
- Bui, H. van, Dalen, J. van, & Notten, F. (2017).** *De Nederlandse economie : Economische groei en verdienstelijking, 1969-2016*. Den Haag : CBS.
- Buijs, A.E. & Kralingen, R.B.A.S. van (2003).** *Het meten van beleving : inventarisatie van bestaande indicatoren en meetmethoden* (Alterra-rapport 782). Wageningen : Alterra.
- Buter, A (1959).** Twente in beweging : pleidooi voor culturele samenwerking.
- Buter, A (1969).** Natuurrecreatie zonder aantasting van de natuur. In: *Jaarboek Twente (1967)*. Enschede. 40-41.
- Buter, A., & Wester, H. (1981).** *Boerenerven in een groene lijst : Overijssels erf en zijn beplanting*. Zwolle: Waanders.
- Buursink, J (1950).** *'N Rozendaans : Allerhaand oet Twentelaand*. Assen : Van Gorcum.
- Buursink, J (1956).** *Het boek van de Lonneker Landbouw*. Enschede : Gezamenlijke Lonneker Landbouw Coöperaties.
- Buursink, J (1969).** De recreatieve ontwikkeling van Twente. In: *Jaarboek Twente (1967)*. Enschede. 14-16.
- Casseres, J., Rinsema, W., Beek, J., & Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening (1959).** *Landbouwatlas van Nederland*. Zwolle: Tjeenk Willink.
- CBS (2010).** *Terugblikken: Een eeuw in statistieken*. Den Haag : CBS.
- Centrale Cultuurtechnische Commissie (1970).** *Rapport betreffende de ruilverkaveling van gronden in de gemeenten Tubbergen, Almelo, Weerselo, Vriezenveen, genaamd ruilverkaveling "Tubbergen" (10560 ha.)*. Utrecht : Centrale Cultuurtechnische Commissie.
- Charmaz, K. (2004).** Grounded Theory. In: Lewis-Beck, M. S., Bryman, A., Liao, T. F., & Sage Publications. (2004). *The Sage encyclopedia of social science research methods* (SAGE research methods online). Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Clercq, K de & Schutte, W. (ed.) (2017).** *Colonies of Benevolence : World Heritage Nomination : Kingdom of the Netherlands and Kingdom of Belgium — 2017*.
- Clercq, W. de (1811/12).** *Particuliere Aanteekeningen, Deel II (1811/1812)*. Via: <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/declercq/>
- Clercq, W. de (1813).** *Particuliere Aanteekeningen, Deel III (1813)*. Via: <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/declercq/>.
- Coèsèl, M., Schaminée, J., & Duuren, L. (2007).** *De natuur als bondgenoot : De wereld van Heimans en Thijssse in historisch perspectief*. Zeist: KNNV Uitgeverij.
- Coeterier, J. F. (1987).** *De waarneming en waardering van landschappen*.

- Coeterier, J. F., Schöne, M. B., Volker, C. M., & Dijkstra, H. (1994).** *De betekenis van het landschap in het herinrichtingsgebied Enschede-Noord : Een onderzoek naar beleving van en binding met het landschap* (Rapport 359). Wageningen: DLO-Staring Centrum.
- Coeterier, J. F. (1996).** Dominant attributes in the perception and evaluation of the Dutch landscape, *Landscape and Urban Planning*, 34, 27-44.
- Coeverden, F.W.W.H., van (1934).** *Schetsen uit Twenthe's verleden*. Enschede : Van der Loeff.
- Cosgrove, D.E. (2008).** *Geography and vision: seeing, imagining and representing the world*. New York, I.B. Tauris.
- Coster, W. (2008).** *Baron op klompen : Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): aan de hefboom tot welvaart* (Historia agriculturae, 40). Wageningen : Nederlands Agronomisch Historisch Instituut. <http://edepot.wur.nl/122040>.
- Coster, W. (1996).** Een geschiedenis van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij 1871-1996: Initiatief tot coöperatie kwam uit Usselo. In: *n Sliepsteen*, 47-12 (1996) 10-12.
- Council of Europe (2000).** *European Landscape Convention: European Treaty Series - No. 176*. Florence : s.n.
- Craandijk, J. (1875).** *Wandelingen door Nederland met pen en potlood*, Volume 1. Haarlem : Kruseman & Tjeenk Willink. Via DBNL.
- Craandijk, J. (1876).** *Wandelingen door Nederland met pen en potlood*, Volume 2. Haarlem : Kruseman & Tjeenk Willink. Via DBNL.
- Crijns, A. H., & Kriellaars, F. W. J. (1987).** *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1800-1885* (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, 72). Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Cruyningen, P. van (2010).** *Boeren aan de macht?: boerenemancipatie en machtsverhoudingen op het Gelderse platteland, 1880-1930*. Hilversum : Verloren.
- Cruyningen, P. van (2014).** A cat with nine lives. In: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, vol 11, no 2 (2014).
- Daalhuizen, F., Dam, F. v., Piek, M., Sorel, N., Langeweg, S., Noorman, N., Ruimtelijk Planbureau. (2008).** *Plattelandsontwikkeling en de gevolgen voor het landschap*. Rotterdam: NAI uitgevers.
- De Kampioen* (1894). Jaargang Xle, nr 25.
- De Kampioen* (1917). Jaargang 34, nr 18.
- De Kampioen* (1946). Jaargang 61, nr 6.
- De Kampioen* (1947). Jaargang 62, nr 11.
- De Kampioen* (1949). Jaargang 64, nr 10.
- De Kampioen* (1950). Jaargang 65, nr 1.
- De Kampioen* (1950). Jaargang 65, nr 9.
- De Kampioen* (1953). Jaargang 68, nr 8.
- De Landbode* (1974-1975). Den Haag : Stichting Nederlandse Landbouwpers. Geraadpleegd is de gebundelde versie universiteitsbibliotheek RUG.
- De Nederlandse bosstatistiek (1964).** *De Nederlandse bosstatistiek : Dl. 6, het oostelijk bosgebied, 1961-1963*. Zeist: De Haan.

De Spiegel (1957). De Fayersheide moet behouden blijven. In: *De Spiegel*, 26-10-1957.

De Toeristenkampioen (1962). 15 juni, nr. 12.

Deen, F. (2004). De Franse Revolutie in de geschiedschrijving. In: *Historisch Nieuwsblad* 2/2004, via: <https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/6295/de-franse-revolutie-in-de-geschiedschrijving.html>.

Deinse, J.J. (1925). *Uit het land van katoen en heide : Oudheidkundige en folkloristische schetsen uit Twente* (2e dr.) Enschede: Van der Loeff. Via Delpher.nl.

Demoed, H. B. (1987). *Mandegoed schandegoed : De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19e eeuw*. Zutphen: De Walburg Pers.

Dijk, J. (1949). *Twente* (Nederland ons aller tuin, 6). A.N.W.B.

Dijkstra, H., et al. (1997). *Veranderend cultuurlandschap : Signalering van landschapsveranderingen van 1900 tot 1990 voor de Natuurverkenning (Rapport 544)*. Wageningen: DLO-Staring Centrum.

Dijkstra, H. & Lith-Kranendonk, J. van (2000). *Schaalkenmerken van het landschap in Nederland; monitoring kwaliteit groene ruimte (MKGR) (Alterra-rapport 40)*. Wageningen : Alterra.

Dijkstra, M. (2012). *Rondom De Mondingen Van Rijn & Maas : Landschap En Bewoning Tussen De 3e En 9e Eeuw in Zuid-Holland, in Het Bijzonder De Oude Rijnstreek*. Leiden: Sidestone Press.

Dingeldein, W. H. (1941). In het Lutterzand. In: *In weer en wind*, Geïllustreerd maandschrift, gewijd aan natuurl even, reizen, volkskunde en buitensport, 5e jaargang, nr. 9 (1941). Rotterdam : W.L. & J. Brusse.

Dingeldein, W. H. (1952). Op de akker in Twente (dialect van Denekamp). In: *Driemaandelijke bladen. S.l.: s.e.*

Dingeldein, W.H. (1959). *Twente-natuurhistorisch : Vol. I, landschap, geologie en vroegste geschiedenis* (Wetenschappelijke mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging, nr. 32). Amsterdam: KNNV.

Dingeldein, W. (1964). *Het land van de Dinkel : De schoonheid van Noordoost-Twente* (4e ongew. dr., herdruk uit 1948). Amersfoort : Roelofs Van Goor.

Dirkx, G.H.P. (1997). *...ende men sal van een erve ende goedt niet meer dan een trop schaepe holden... : historische begrazing van gemeenschappelijke weidegronden in Gelderland en Overijssel*. Wageningen : DLO-Staring Centrum.

Docter, D.A. (1974). Problemen en mogelijkheden met houtwallen in Twente. In: *Jaarboek Twente 1974*. Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deinse Instituut. 62-65.

Dumbar, G. (1859). *Verhandeling over het graafschap GOOR, en beschrijving van de heerlijkheid Almelo enVriezenveen*. Overijssels Regt, 1859. Via Google Books.

Dungen, J. (1977). Leven in onzekerheid in het mooiste gewest van Nederland. In: *Jaarboek Twente 1977*. Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deinse Instituut. 5-9.

Dramstad, W.E., Fry, G., Fjellstad, W.J., et al. (2001). Integrating landscape-based values—Norwegian monitoring of agricultural landscapes. In: *Landscape and Urban Planning, Volume 57, Issues 3–4, 15 December 2001*, 257-268.

Elderink, C. (1924). *Oet 't laand van aleer: Twènter Vertelsels*. Enschede: Firma J.J. van der Loeff. Via Delpher.

Ekamper, P., & Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (2003). *Bevolkingsatlas van Nederland : Demografische ontwikkelingen van 1850 tot heden*. Rijswijk: Elmar.

- Elerie, H., Spek, T., Veen, C. van der, Blerck, H. van (2009).** *Van Jeruzalem tot Ezelakker : Veldnamen als levend erfgoed in het nationaal landschap Drentsche aa.* Utrecht: Matrijs
- Enklaar, E.C. (1850).** *Den Vriend van den Landman*, 14e deel. Zwolle : Tjeenk Willink.
- Enklaar, E.C. (1870).** *De Landman en zijn Beroep.* Zwolle : Tjeenk Willink.
- Ericus (pseud. J. Baron) (1893).** *Landontginning : Brieven uit een vruchtbaar deel van Twente.* Uitgave van 'Het Nieuws van den Dag'. Amsterdam: J.L. Beijers.
- Eshuis, J. (1963).** *Vijfzeventig jaar nederlandsche heidemaatschappij, 1888-1963.* Heidemij.
- Excursiegids ruilverkaveling Vriezenveen (1960).* S.n.
- Farjon, J.M.J., Roos-Klein Lankhorst, J. & Verweij, P.J.F.M. (2004).** *KELK: Kennismodel voor de bepaling van Effecten van ruimtegebruiksveranderingen op Landschap Kwaliteit.* Planbureaurapporten. Wageningen : Natuurplanbureau.
- Feith, J., & Algemeene Nederlandsche Wielrijdersbond. (1908).** *Ons eigen land.* 's-Gravenhage: Algemeene Nederlandsche Wielrijdersbond.
- Feenstra, H.J. (1974).** Zwemmen in de Schipbeek. In: Asbroek, W.E. ten (red.) (1974). *Aold Hokseberge*, 7e JAARGANG No. 4. Haaksbergen : Historische Kring Haaksbergen.
- Fisher-Gewirtzman, D., & Wagner, I. A. (2003).** Spatial openness as a practical metric for evaluating built-up environments. *Environment And Planning B: Planning And Design*, 30(1), 37-49. doi:10.1068/b12861.
- Florijn, J. (1966).** Op de Twentse heide-heuvelen balderen nog de korhanen. In: *Jaarboek Twente 1966.* Enschede.
- Franken, M.A.M. (1987).** De achtergronden van de Overijsselse Patriottenbeweging. In: *Overijsselse Historische Bijdragen*, 102 (1987). Te raadplegen via HCO.nl.
- Geïllustreerde gids voor Enschede en omstreken (1924).* G.A. Campagne : Enschede. Via Rijnbrink Groep.
- Gerding, M. A. W. (1995).** *Vier eeuwen turfwinning : De vervingen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950* (AAG bijdragen, 35). Wageningen: Landbouwniversiteit.
- Gies, T.J.A., Agricola, H.J. & Rooij, L.L. de (2014).** *Impact groei melkveehouderij op weidegang en landschap.* Alterra-rapport 2602. Wageningen : Alterra.
- Goor Vooruit (1902).** *Geïllustreerde gids van Goor en omstreken.* Goor : De Vereniging Goor Vooruit. Via Rijnbrink Groep.
- Harde, M. de, Triest, H. van, Baas, H., & Werkgroep Symposium Cluverius. (1994).** *Jonge landschappen 1800-1940 : Het recente verleden in de aanbidding.* Utrecht: Matrijs.
- Heiden, M., van der, & Stortelder, A. (2013).** Geschiedenis van de landbouw en waardering van natuur en landschap. In: Schaminée, J.H.J. & Janssen, J. & Heijde, M., van der (2013). *Natuur in de uitverkoop: Beschouwingen over ecologie en economie.* Zeist : KNNV Uitgeverij.
- Heimans, E. (1899).** Uit den Oosthoek van Twente. In: *De Levende Natuur*, 4 (1899), 209-212, 239-242, 288-294.
- Hellema, D. (2012).** *Nederland en de jaren zeventig.* Amsterdam : Boom.
- Hendriks, S. (1998).** *De ontginning van Nederland : Het ontstaan van de agrarische cultuurlandschappen in Nederland.* Utrecht: Matrijs.
- Hermens, P. en Derkman, G. (2013).** *Wederopbouwgebied Vriezenveen: Landschapsanalyse, kwaliteiten en inspiratie.* Landschap Overijssel.

- Herzog, T., & Miller, E. (1998).** The Role of Mystery in Perceived Danger and Environmental Preference. In: *Environment And Behavior*, 30(4), 429-449.
- Heuvel H.W. (1914).** In den binnenlanden van Twente. In: *De Aarde en haar Volken* (1914).
- Hogeslag, H.J. (1927).** De omstreken van Enschede. In: *De levende natuur*, 32 (1927), 1-7, 33-42. Via natuurtijdschriften.nl,
- Hogendorp, K.G. van (1819).** Aanteekeningen op eene reis. In: *Hogendorp, K.G. van (1820) : Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koninkrijk der Nederlanden*, Volume 5.
- Hogendorp, D. van (1823).** *Reis door de Noordelijke Provinciën der Nederlanden, in den zomer van 1823*. Editie: Karin Hoogeland, met medewerking van Marita Mathijssen www.negentiende-eeuw.nl.
- Hoitink, B.W. (1969).** Meer ontspanningsmogelijkheden voor Twente. In: *Jaarboek Twente (1967)*. Enschede. 17-20.
- Hoogh, J. de, Sanders, D., & Het Oversticht (1950).** *Winst en verlies 1925-1950 : Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftwintigjarig bestaan op 10 sept. 1950*. Zwolle: Tijl.
- Horst, E. v. d., Linde, M. v. d., et al. (2016).** *Vooruitboeren : Overijssel 1950-2000* (Publicaties van de IJsselacademie, deel 243). Zwolle: W Books.
- Hosmar, J. (1974).** In Vriezenveen verdwenen veel historische plekken en monumenten. In: *Jaarboek Twente 1974*. Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deinse Instituut. 88-79.
- Hosmar, J. (1976).** Twisten tussen 'Vrije Vresen' en Almeloze Heren. In: *Jaarboek Twente 1976*. Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deinse Instituut.
- Hosmar, J. (2004).** *Uit Vriezenveens rijke verleden*. Zaltbommel: Aprilis.
- Jaarboek ecologische geschiedenis (2007).** *Jaarboek ecologische geschiedenis : Tussen dierenliefde en milieubeleid. Tien jaar ecologische geschiedschrijving*. Academia Press
- Jaarboek Twente (1967).** Enschede.
- Jacobs, M.H. (2006).** *The production of mindscapes: a comprehensive theory of landscape experience*. Wageningen : Wageningen University.
- Jacobs, M.H. (2011).** Psychology of the visual landscape. In: van Lammeren, R., Nijhuis, S., & van der Hoeven, F.D (2011). *Exploring the Visual Landscape*. Delft : IOS Press.
- Janssen, J. (2012).** *De toekomst van het verleden : Ruimtelijke ordening en erfgoedzorg na Belvedere*. Wageningen : Wageningen University.
- Jensen, F.S. (1999).** *Forest recreation in Denmark from the 1970s to the 1990s*. The Research Series nr. 26. Hørsholm : Danish Forest and Landscape Research Institute.
- Kalmann, A & Overeem, B. (1999).** *Beschouw ons maar als een uitzondering*. Baarn : De Fontein.
- Karel, E. H. (2005).** *De maakbare boer : Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970* (Historia agriculturae, 37). Groningen : Nederlands Agronomisch Historisch Instituut.
- Karel, E.H. (2013).** *Boeren tussen markt en maatschappij : Essays over effecten van de modernisering van het boerenbestaan in Nederland (1945-2012)* (Historia agriculturae, 44). Groningen etc.: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut.
- Karel, E. H. (2015).** Boer en ruimte. Het platteland tussen deruralisering en reruralisering. In: *Historia Agriculturae*, 44, 5-30

- Kat, M. (2001).** De opkomst van het massatoerisme. In: *Historisch Nieuwsblad* 6/2001, via: <https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/5724/de-opkomst-van-het-massatoerisme.html>.
- Katteler, H., & Kropman, J. (1983).** *'Te praot'n valt'r altied' : Twentse boeren over de inpassing van natuur- en landschapszorg in hun bedrijfsvoering.* Nijmegen : Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- Keiser J.W. (1967).** Landgoederen en andere natuurterreinen in Twente. In: *Jaarboek Twente* (1967). Enschede. 119-126.
- Keiser J.W. (1971).** Natuur- en landschapsbescherming. In: *Jaarboek Twente* (1971). Enschede. 16-22.
- Kistemaker, M., & Jagers, R. (1984).** *Twente : Een beeld van een streek.* Hengelo: Uitgeverij Vakwerk.
- Knol, W.C., Kramer, H., Dorland, H.J. & Gijsbertse, H.A. (2003).** *Historisch grondgebruik Nederland: Tijdreeksen grondgebruik Noord-Holland 1850-1980* (Alterra-rapport 751). Wageningen : Alterra.
- Knol, W.C., Kramer, H., & Gijsbertse, H.A. (2004).** *Historisch grondgebruik Nederland: een landelijke reconstructie van het grondgebruik rond 1900* (Alterra-rapport 573). Wageningen : Alterra.
- Koninklijke Nederlandse Botanische Vereniging (1934).** Het Wahlenbergia-reservaat van de Nederlandsche Botanische Vereeniging. In: *Jaarverslag van de Commissie voor de bescherming van de wilde flora* (1935), 203 - 206.
- Koster, F. (1927).** Van een nieuw-Twentenaar. In: *De Levende Natuur*, 31 (1927), 389-399.
- Koomen, A. J. M., Maas, G. J., & Weijschedé, T. J. (2007).** *Veranderingen in lijnvormige cultuurhistorische landschapselementen : Resultaten van een steekproef over de periode 1900-2003* (Rapport / Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, 34). Wageningen : Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.
- Kop, L., & Zeist, W. (1960).** *Twente-natuurhistorisch : Vol. II, de bodem en de bossen,* (Wetenschappelijke mededelingen van de koninklijke Nederlandse natuurhistorische vereniging, nr. 37). Amsterdam: KNNV.
- Kramer, G., & Dorland, H. (2009).** *Historisch Grondgebruik Nederland 1990 : Een reconstructie van het grondgebruik rond 1990* (Alterra rapport 1327). Wageningen : Alterra.
- Kruijs, J. (1817-1830).** *Dagboek van Jan Kruijs te Vriezenveen (1817-1830), 12 delen.* Getranscribeerd door Berkhof, E. & Harwig, F. , digitaal te raadplegen via: http://www.onweersberkhof.com/uitgelicht/jan_kruijs_dagboeken/index1.html
- Lammeren, R. van; Nijhuis, S., & van der Hoeven, F.D (2011a).** *Exploring the Visual Landscape.* Delft : IOS Press.
- Lammeren, R. van; Nijhuis, S., & Antrop, M. (2011b).** Introductie. In: van Lammeren, R., Nijhuis, S., & van der Hoeven, F.D (2011). *Exploring the Visual Landscape.* Delft : IOS Press.
- Landbouwcommissie (1890).** *Uitkomsten van het onderzoek naar den Landbouw in Nederland,* eerste deel. 's Gravenhage : De gebroeders van Cleeff.
- Landbouwcommissie Overijssel (1952).** *Landbouwrapport Overijssel, deel I.* Zwolle: Landbouwcommissie Overijssel.
- Landbouwcommissie Overijssel (1957).** *Landbouwrapport Overijssel, deel II.* Zwolle: Landbouwcommissie Overijssel.
- Landbouw - Veeteelt en Industrie* (1936). 64e jaargang, nr. 198. Enschede : Twentsch Dagblad Tubantia.

- Land-id (2016).** *Gebiedsdocument Vriezenveen*. Amersfoort : RCE.
- Laveleye, E.L.V., baron de (1867).** *De landbouwkunst in de Nederlanden: Noord-Nederland*. Gent : Boekhandel van Willem Rogghé. Via Google Books.
- Lemaire, T. (1970).** *Filosofie van het landschap*. Bilthoven: Ambo.
- Lenep, J. van (1823).** *Nederland in den goeden ouden tijd. Zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lenep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën in den jare 1823* (ed. M.E. Kluit, heruitgave 1942). Utrecht : Uitgeversmaatschappij W. de Haan.
- Limburg Brouwer, P.A.S. van (1860).** *Reisindrukken uit het achterland*. In: *De gids: jaargang 24*. Amsterdam : P.N. van Kampen. Via DNBL.nl.
- Linde, R.J. van de (1946).** Over houtwallen. In: Besemer, A. (1949). *In het voetspoor van Thijsse : Een reeks bijdragen over veldbiologie, natuurbescherming en landschap*. Wageningen: Veenman.
- Linden, F. (1999).** Biologische boeren in opmars. In: *Index*, No. 5 - mei 1999 ,10-11
- Linden, P., & Oosterveld, H. (1978).** *De landbouw in de gemeente Tubbergen : Een studie t.b.v. de voorbereiding van het bestemmingsplan voor het buitengebied van de gemeente Tubbergen* (Publikatie / landbouw-Economisch instituut, no. 2.115). Den Haag: Landbouw-Economisch Instituut, Afd. Structuuronderzoek.
- Linden, P., Landbouw., & Landbouw Economisch Instituut, afdeling Structuuronderzoek. (1980).** *De land- en tuinbouw in Twente* (Mededelingen / landbouw economisch instituut, afdeling structuuronderzoek, no. 225). Den Haag: LEI.
- Lindenberg, H.J. van (2006).** *Individualisering in Nederland en West Europa*. Masterthesis UU.
- Lintum, C. te (1897).** De ontwikkeling der Twentsche industrie. In: *Vragen van den dag; Populair tijdschrift op het gebied van staathuishoudkunde en staatsleven, natuurwetenschappen, uitvindingen en ontwikkelingen, aardrijkskunde, geschiedenis en volkenkunde, kolonien, handel en nijverheid, enz.* jrg 12, 1897 [volgno 2]. Amsterdam : AW. Sijthof. Via Google Books.
- Lörzing, H. (2001).** *The nature of landscape : A personal quest*. Rotterdam: 010.
- Lörzing, H. (2014).** *Jaren van verandering : Nederland tussen 1945 en 2014*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gen.
- Lowenthal, D. (2015).** *The past is a foreign country revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lubach, D. (1875).** *Bijdragen tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van Nederland : Geneeskundige plaatsbeschrijving van Overijssel : Eerste gedeelte : De natuurkundige plaatsbeschrijving*. 's-Gravenhage : Van Weelden en Mingelen. Via Delpher.
- Luiken, R. (1953).** De houtsnip als broedvogel in Twente. In: *De Levende Natuur*, 56 (1953), 61-63.
- Maaldrink, E.D. (1973).** Twenteland vogelland. In: *Jaarboek Twente 1973*. Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deirse Instituut. 16-23.
- Maris, A. (1951).** *Enkele aspecten van het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden*. Assen: Van Gorcum.
- Mason, M. (2010).** Sample Size and Saturation in PhD Studies Using Qualitative Interviews. In: *Forum : Qualitative Social Research*, Vol 11, No 3.
- Meadows, D., Meadows, D., & Club of Rome. (1972).** *The limits to growth: A report for the club of rome's project on the predicament of mankind*. New York: Universe Books.

- Meek, H.A. (1977).** Menselijke invloed op de Twentse natuur. In: *Jaarboek Twente 1977*. Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deirse Instituut. 45-49.
- Meijers, E.M. (1907).** *Landbouwcoöperatie in Nederland*. Amsterdam : Müller.
- Meulen, D. (2009).** *Het bedwongen bos : Nederlanders en hun natuur*. Amsterdam: SUN.
- Mitasova, H., Harmon, R. S., Weaver, K. J., Lyons, N. J., & Overton, M. F. (2012).** Scientific visualization of landscapes and landforms. *Geomorphology*, 137(1), 122-137. doi:10.1016/j.geomorph.2010.09.033.
- Montijn, I. (2013).** *Naar buiten: Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw*. Herziene druk. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.
- Mooy, H. (1921).** *Acht dagen*. Bussum : Van Dishoeck.
- Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid (1835).** *Algemeen verslag wegens den staat van den Landbouw in het Koninkrijk der Nederlanden gedurende het jaar 1835*. Haarlem : Vincent Loosjes. Via Google Books.
- Neerlandicus (pseudoniem) (1916).** *In het hartje van het Overijsselsche binnenland (Markelo)*. Dordrecht: C. Morks & Zn.
- Niemeijer, A.F.J. (2016).** *Het maakbare land: Ruilverkaveling, nieuw land en landontginning in de wederopbouwperiode (1940-1965)*. Amersfoort : RCE.
- Nijland, G.J. (1926).** *Ons eigen land*. 's-Gravenhage: A.N.W.B., Toeristenbond voor Nederland, via Delpher.
- Nijhuis, S. (2011).** Visual research in landscape architecture. In: van Lammeren, R., Nijhuis, S., & van der Hoeven, F.D (2011). *Exploring the Visual Landscape*. Delft : IOS Press.
- Noordhoff Atlasproductions (2011).** *De bosatlas van de geschiedenis van Nederland*. Groningen : Noordhoff Uitgevers.
- Olink, H.A. (1992).** Het Oldenzaalse Veen was eeuwenlang een 'twistveen'. In: *'T inschrien*, 24e jaargang 1992, 9-15.
- Olwig, K. (2002).** *Landscape, nature, and the body politic : From Britain's renaissance to America's new world*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Otto, W.H. (1963).** Van spade en osseploeg tot dragline en bulldozer. In: Lammerts van Bueren, A. (1963). *Driekwart eeuw plattelandsgroei 1888-1963*, Jubileumnummer van het tijdschrift der Nederlandsche heidemaatschappij. Wageningen. 72-91.
- Oudheidkamer Twente (OKT) - boerderijenwerkgroep (2017).** *Vriezenveense erven van 1601-1832, Deel I*. Enschede, OKT.
- Overeem, B. & Paasman, B. (2008).** *Het leven van Evert : in de luwte van de snelweg*. Baarn : De Fontein.
- Palmer, J.F. (2004).** Using spatial metrics to predict scenic perception in a changing landscape. In: *Landscape and Urban Planning*, 69. 201-218.
- Paping, R.F.J. (2009).** *Urbanisatie en de-urbanisatie in Nederland 1400-1850*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen. Presentatie gedownload via: <http://www.rug.nl/staff/r.f.j.paping/projects>.
- Pater, B. de, & Renes, H. (1999).** De landschappelijke transformatie van Nederland sinds 1850: 'Plaatsloze' landschappen in een geMcDonaldiseerde wereld? In: Kolen, J. & Lemaire, T. (1999). *Landschap in Meervoud : Perspectieven op het landschap in de 20ste/21ste eeuw*. Utrecht, Jan van Arkel. 161-175.

- Piek, H. & Lichthart, R.H. (1976).** Flora en vegetatie van het Haagse Bos. In: *De levende natuur*, jaargang 79, afl 4 (1976), 73-76.
- Plantenga, B.P. (1874).** *Plantenga's Nederland: reisboek met reiskaart en plattegronden, aangave van bezienswaardigheden, reisroutes, logementen, restauraties, koffijhuizen, enz. enz.* Zutphen : B.P. Plantenga.
- Ploeg, F. van der (1964).** *Rapport - veranderingen in een bedrijfsstijl door het uitvoeren van een Ruilverkaveling Vriezenveen - Een vergelijking tussen 1955-1963.* Groningen.
- Poel, J. M. G. van der (1954).** De landbouwenquête van 1800 : Deel II: Zeeland, Noord-Brabant, Utrecht, Gelderland en Overijssel. *Historia Agriculturae : Jaarboek*, Vol. 2 (1954). 45-233.
- Poel, J. M. G. van der (1967).** *Honderd jaar landbouwmechanisatie in Nederland.* Wageningen: Veenman.
- Pols, L., F. Daalhuizen, A. Segeren & C. van der Veeken (2005).** *Waar de landbouw verdwijnt. Het Nederlandse cultuurland in beweging*, Rotterdam/Den Haag: NA i Uitgevers/RPB.
- Poortman, H., & Het "Oversticht", Genootschap tot Bevordering en Instandhouding van het Landelijke en Stedelijke Schoon in de Provincie Overijssel (1939).** *Boom en struik in het overijsselsch landschap.* Deventer: Het "Oversticht".
- Pos, G.A. (1922).** *Reisboek voor Nederland.* Den Haag : Van Stockum
- Potgieter, E.J. (1838).** Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, bijeengebragt door A.J. van der Aa, onder medewerking van eenige Vaderlandsche Geleerden. In: *De Gids*, jaargang 2, 407-411. Amsterdam : G.J.A. Beijerinck. Via DNBL.org.
- Prakken, R (1926).** De Friezenberg. In: *De Levenden Natuur* , 31 (1927), 296-301.
- Provinciale Planologische Dienst van Overijssel (1965).** *De landbouw in Twente.* Zwolle: Provinciale planologische dienst van Overijssel.
- Rastner, P., Joerg, P. C., Huss, M., & Zemp, M. (2016).** Historical analysis and visualization of the retreat of Findelengletscher, Switzerland, 1859-2010. *Global And Planetary Change*, 145, 67-77. doi:10.1016/j.gloplacha.2016.07.005.
- Roding, G.M. (1973).** Twente's natuur bedreigd. In: *Jaarboek Twente 1973.* Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deinese Instituut. 6-15.
- Roding, G.M. (1974a).** Onze houtwallen. In: *Jaarboek Twente 1974.* Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deinese Instituut. 46-47.
- Roding, G.M. (1974b).** Planten- en dierenleven in de houtwallen. In: *Jaarboek Twente 1974.* Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deinese Instituut. 58-61.
- Roding, G.M. (1975).** Om de laatste beken van Twente. In: *Jaarboek Twente 1975.* Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deinese Instituut. 5-17.
- Roding, G.M. (1981).** Ruilverkaveling in Twente. In: *Jaarboek Twente 1981.* Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deinese Instituut. 51-57.
- Roerink, H.J. (1967).** Boer zijn in het stads- en dorpsgezicht van het nieuwe Twente. In: *Jaarboek Twente 1967.* Enschede.
- Rommes, R. (2014).** *Voor en door boeren? : De opkomst van het coöperatiewezen in de nederlandse landbouw vóór de tweede wereldoorlog.* Hilversum: Verloren.
- Roos-Klein Lankhorst, J, S. De Vries, J. van Lith-Kranendonk, H. Dijkstra & J.M.J. Farjon (2004a).** *Modellen voor de graadmeters landschap, beleving en recreatie : Kennismodel Effecten Landschap Kwaliteit KELK : Monitoring Schaal : BelevingsGIS (Planbureaurapporten 20).* Wageningen, Natuurplanbureau – vestiging Wageningen.

Roos-Klein Lankhorst, J., W. Nieuwenhuizen, M.H.I. Bloemmen, S. Blok & J.M.J. Farjon (2004b). *Verstedelijking en landschap 1989-2030 : Berekende, waargenomen en verbeelde effecten van bebouwing (Alterra-rapport 1056)*. Wageningen, Alterra.

Roos-Klein Lankhorst, J., Vries, S. de, Buijs, A.E., Berg, A.E. van den, Bloemmen, M.H.I., Schuiling, C. (2005). *BelevingsGIS versie 2; waardering van het Nederlandse landschap door de bevolking op kaart. (Reeks belevingsonderzoek nr. 14)*. Wageningen : Alterra.

Runhaar, J.; Jansen, P.C.; Timmermans, H.; Sival, F.P.; Knol, W.C. (2003). *Historische waterhuishouding en historisch grondgebruik in het waterschap Regge en Dinkel*, Alterra-rapport 801. Wageningen : Alterra Centrum Water en Klimaat.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2011). *Ruilverkaveling : Gids cultuurhistorie 18*. Amersfoort : RCE.

Rijkswaterstaat (2006). *Praktische Handleiding Belevingswaardenonderzoek*. S.n. : Rijkswaterstaat Adviesdienst Verkeer en Vervoer.

Schendelen, M. van (1999). De strijd om Arcadië: Natuur en landschap als domein van ruimtelijke ordening. In: Kolen, J. & Lemaire, T. (1999) *Landschap in Meervoud : Perspectieven op het landschap in de 20ste/21ste eeuw*. Utrecht, Jan van Arkel. 217-233.

Schermerhorn, W. (1934). *De boeren in onze volksgemeenschap*. Arnhem : Loghum Slaterus.

Schöne, M.B. (2007). *Windturbines in het landschap : nieuw plaatsingsbeleid op basis van landschapsbeleving gewenst door de jongste generatie windturbines*. Wageningen : Alterra.

Schouten, M. (2005). *Spiegel van de natuur : Het natuurbeeld in cultuurhistorisch perspectief* ([2e uitgebr. dr.]. ed.). Utrecht: KNNV Uitgeverij.

Schroevens, P. (1999). Menselijk bemiddelde natuur. In: Kolen, J., & Lemaire, T. (1999). *Landschap in Meervoud: Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw*. Utrecht: Jan van Arkel. 166-167.

Schuyt, C. & Taverne, E. (2000). *Welvaart in zwart-wit*. Haarlem : Sdu Uitgevers. Via Dbnl.nl.

Schutten, G. J. (1981). *Varen waar geen water is : Reconstructie van een verdwenen wereld : geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300 tot 1930*. Hengelo: Broekhuis : Twentsche Courant.

Schukkink, J. (2015). *Levend Landschap : Een cultuurgeschiedenis van het Lonnker Land en de vliegbasis Twente*. Enschede/Doetinchem : AFDH Uitgevers.

Schönfeld M. (1949). *Veldnamen in Nederland*. Amsterdam : Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.

Schot, J., & De la Bruhèze, A., red. (2000). *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw : Deel 3 landbouw, voeding*. Eindhoven: Stichting Historie der Techniek.

Scott, A., et al. (2009). 'Seeing is Not Everything': Exploring the Landscape Experiences of Different Publics. In: *Landscape Research*, 34:4, 397-424, DOI: 10.1080/01426390903009289

Slicher van Bath, B. (1957). *Een samenleving onder spanning : Geschiedenis van het platteland in Overijssel*. Assen : Van Gorcum.

Sloet tot Olthuis, B.W.A.E. (1865). *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek*, Volume 13. Zwolle : Tjeenk Willink. Via Google Books.

Smeets, E. A. C. (2005). *Landscape and society in Twente & Utrecht : a geography of Dutch country estates, circa 1800-1950*. 78.

Smelt, H. (1842). Breef van nen ingezjättenen van 't Vriezenvjenne, an zienen zjunne, dei saldôt is vuur de Kwennik, eerst op de Cikkedelle bi'j Antwaaipen, en nów te Nimwjágen. In: *Overijsselse Almanak* (1842), 67.

Smidt, J., Leeuwen, C., & Voo, E. (1962). *Twente-natuurhistorisch (Vol. III, heiden, venen en vennen*, Wetenschappelijke mededelingen van de koninklijke nederlandse natuurhistorische vereniging, nr. 43). Amsterdam: KNNV.

Smulders, J. (ca 1930). *Smulders' zakkompas van Nederland voor toerisme*. Den Haag : J. Smulders.

Snuif, C.J. & Snuif, M.G. (1930). *Verzamelde bijdragen tot de geschiedenis van Twenthe*. Amsterdam : De Spieghel.

Spek, T.(2004). *Het Drentse esdorpenlandschap : Een historisch-geografische studie*. Utrecht: Matrijs.

Sprokkereef, J.H.A.G. (1977). Grenzen en mogelijkheden van de moderne landbouw. In: *Jaarboek Twente 1977*. Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deinse Instituut. 10-15.

Staatscommissie van den Landbouw (1912). *Schetsen van het landbouwbedrijf in Nederland*. 's Gravenhage : Gebrs. J. & H. van Langehuyzen.

Staring, W.H.C. (1845). De aardkunde van Twenthe, eene voorlezing door Dr. W.C.H. Staring. In: *Vaderlandsche letteroefeningen*. Jaargang 1845. Zwolle : J.J. Tijl, verkregen via dbnl.nl.

Staring, W.H.C. (1847). *De Nederlandsche wateren, eene voorlezing door Dr. W.C.H. Staring*. Zwolle : J.J. Tijl, verkregen via delpher.nl.

Staring, W.H.C. & Stieltjes, T.J. (1848). *De Overijsselsche wateren*. Arnhem : CA Thieme, verkregen via Google Books.

Staring, W.H.C. (1848). *De landbouw op de Nederlandse zandgronden in zijnen voormaligen, tegenwoordigen en toekomstigen toestand, eene voorlezing door Dr. W.C.H. Staring*. Arnhem : G.H. Thieme.

Staring, W.H.C. (1849a). *Landhuishoudelijke luchtkastelen in Nederland : Voorlezing in de Overijsselsche Vereeniging tot ontwikkeling van Provinciale welvaart*. Zwolle : Tjeenk Willink. Verkregen via Google Books.

Staring, W.H.C. (1849b). *Almanak voor den Gelderschen, Overijsselschen en Drentschen landman voor 1849*. Zwolle : Tjeenk Willink. Verkregen via Google Books.

Steg, L., Buijs, A., & Boekhorst, D. ten (2004). *Psychologie & duurzame ontwikkeling : De psychologie van milieugedrag en natuurbeleving (Vakreview duurzame ontwikkeling, 18)*. Nijmegen: Werkgroep Disciplinaire Verdieping Duurzame Ontwikkeling.

Stouthamer, E., Cohen, K. M., & Hoek, W. Z. (2015). *De vorming van het land : Geologie en geomorfologie (Zevende geheel herziene druk)*.Utrecht: Perspectief uitgevers.

Streekverbetering Vriezenveen : 1956-1966 (1966). 64e jaargang, nr. 198. Enschede : Drukkerij Joh. Boevink.

Streng, J. C. (2007). *Het schoonste gezicht van de wereldt : De waardering en duiding van het Overijsselse landschap tussen renaissance en romantiek (Intellectueel Overijssel, 1)*. Epe: Streng.

Struijk, R. (1984). Drinkgaten, een verdwijnend beeld in het Twentse landschap. In: *Jaarboek Twente 1984*. Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deinse Instituut. 95-102.

Struijk, R. (1989). De Twentse heide heeft weer toekomst. In: *Jaarboek Twente 1989*. Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deinse Instituut. 119-126.

Suchtelen, N. van (1932). *Zwerftochten*. Amsterdam : Maatschappij tot Verspreiding van Goede en Goedkoope Lectuur, via Delpher.nl

Thaer, A.D. (1847). *Grondbeginselen van den wetenschappelijken landbouw, Volume 3*. Zwolle : Tjeenk Willink.

- Thijssse, J.P. (1933).** De Buurser beek. In: *De Levende Natuur*, 38 (1933), 137-141.
- Thijssse, J.P. (1934).** Onze beken. In: *De Levende Natuur*, 38 (1934), 369-374.
- Toorn, W. van (2011).** *Het Grote Landschapsboek*. Amsterdam : Querido.
- Tortora, A., Statuto, D., & Picuno, P. (2015).** Rural landscape planning through spatial modelling and image processing of historical maps. *Land Use Policy*, 42, 71-82. doi:10.1016/j.landusepol.2014.06.027
- Trompetter, C. (2001).** Bevolkingsontwikkeling, textielnijverheid en armoede: Een nieuwe visie op de demografische geschiedenis van Twente 1675-1795. In: Trompetter, C., & Zanden, J. L. v. (2001). *Over de geschiedenis van het platteland in Overijssel (1500-1850) : Elf studies*. Kampen: Stichting IJsselacademie.
- Trompetter, C., & Zanden, J. L. van (2001).** *Over de geschiedenis van het platteland in Overijssel (1500-1850) : Elf studies*. Kampen: Stichting IJsselacademie.
- Tijdschrift voor de Leefomgeving/ Tijdschrift van de Nederlandse Heidemaatschappij (verschillende jaargangen)*. Via: erfgoed-knhm-arcadis.nl.
- Van Eetvelde, V., & Antrop, M. (2004).** Analyzing structural and functional changes of traditional landscapes—two examples from Southern France. *Landscape And Urban Planning*, 67(1), 79-95. doi:10.1016/S0169-2046(03)00030-6.
- Velde, H. M. v. d., & Botman, A. E. (2011).** *Wonen in een grensgebied : Een langetermijngeschiedenis van het Oost-Nederlandse cultuurlandschap (500 v. Chr.-1300 na Chr)* (Nederlandse archeologische rapporten, 40; Nederlandse archeologische rapporten, 40). Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Veeneklaas, F. R., Donders, J. L. M., & Salverda, I. E. (2006).** *Verrommeling in Nederland*. Wageningen : Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.
- Veldhuizen, A. van, & Waterink, J. (1925).** *Bij ons in 't land der Saksers*. Utrecht : Ruijs, verkregen via Delpher.
- Ven, D.J., van der (1919).** *Ken ons land en heb het lief*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Venneman (1941).** Vriezenveen: Een grootsch verleden, door velen vergeten. In: *Hamer Maandblad*, 2e jaargang, nr. 9 (1941).
- Vereeniging ter bevordering van het Vreemdelingenverkeer voor Oldenzaal en Omstreken (1903).** *Beknopte Gids voor Oldenzaal en Omstreken*. Zwolle : De erven J.J. Tijl.
- Verhoeff, A.M.E. (1943).** Onderzoek van Nederlandse Venen. Pollenanalyse en stratigrafie van het veen in het Hurener Veld. In: *Nederlandsch kruidkundig archief*. Serie 3 (1943), 223-231.
- Visser, C. jr. (1914).** Eenige dagen in Delden. In: *De levende natuur*, 21 (1916). 153-155.
- Vries, S. de & Gerritsen, E. (2003).** *Van fysieke kenmerken naar landschappelijke schoonheid : de voorspellende waarde van fysieke kenmerken, zoals vastgelegd in ruimtelijke bestanden, voor de schoonheidsbeleving van Nederlandse landschappen*. Alterra-rapport 718. Wageningen : Alterra.
- Vries, S. de (2007).** *Veranderende landschappen en hun beleving : verkenning van het effect van het veranderd zijn op zich* (Werkdocument 43), Wageningen : Alterra.
- Vroom M.G. (2013).** *Gras upt werp. Landschapsbiografie en draagvlakanalyse voor het huidige beheer van het kwelderlandschap van Noord-Friesland Buitendijks*. Groningen : RUG.
- Vuuren, L. van (1933).** *Een nationaal park in Nederland*, s.n., s.n.
- Weitkamp, G. (2010).** *Capturing the View : A GIS based procedure to assess perceived landscape openness*. Wageningen, Wageningen University.

- Weitkamp, G., Bregt, A., & Van Lammeren, R. (2011).** Measuring Visible Space to Assess Landscape Openness. *Landscape Research*, 36(2), 127-150.
- Werkgroep Historische Kaart van Twente (ed.) (1991).** *Historische kaart van Twente ca. 1500*, (met kaartbijlage). Enschede : Vereniging Oudheidkamer Twente.
- Westhoff, V., & Kolvoort, M. (1965).** *Twente-natuurhistorisch (Vol. V, enige twentse landschappen en hun flora* , Wetenschappelijke mededelingen van de koninklijke nederlandse natuurhistorische vereniging, nr. 56). Hoogwoud: KNNV.
- Westerink, J., Stortelder, A.H.F., Ottburg, F.G.W.A. (2013).** *Boeren voor Natuur : hoe werkt het en wat levert het op?* Alterra rapport 2472. Wageningen : Alterra.
- Wichers, R., red. Vosseveld, D. & Vosseveld-Dijkhuizen, A. (2017).** *Verhalen van Roelf Wichers*. S.n.
- Wielenga, F. (2010, herziene herdruk).** *Nederland in de twintigste eeuw*. Amsterdam : Boom.
- Wolf, J. (2012).** *Wildernis in Nederland tussen droom en werkelijkheid : Een onderzoek naar de fysieke wildernis en de beeldvorming over wildernis in Nederland in verleden en heden*. S.n.
- Wonink, H. (1963).** Recreatie langs het kanaal Almelo-Nordhorn. In: *Jaarboek Twente 1963*. Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deirse Instituut. 45-49.
- Wonink, H. (1977).** Op de grote stille heide. In: *Jaarboek Twente 1977*. Enschede : Stichting Jaarboek Twente/Van Deirse Instituut. 141-143.
- Wonink, H. (1983).** *Kuieren door Oost-Nederland*. Enschede : Van der Loeff.
- Woolderink, H. (2006).** *De Hof te Borne : 800 jaar geschiedenis van De Hof, de Kerk en het dorp Borne*. Haaksbergen : Hassink Drukkers.
- Woud, A. van de (2006).** *Een nieuwe wereld : Het ontstaan van het moderne Nederland*. Amsterdam: Bakker.
- Woud, A. van de (2015).** *De nieuwe mens: De culturele revolutie in Nederland rond 1900*. Amsterdam: Prometheus/Bakker
- Woud, A. van de (2016).** *Het lege land : De ruimtelijke orde van Nederland, 1798-1848* (10e dr.). Amsterdam : Olympus.
- Wouden, R. van de & Bruijne, E. (2001).** *De stad in de omtrek : Problemen en perspectieven van de vier grootstedelijke gebieden in de Randstad*. Den Haag : Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Zande A.N. van de & During R. (2008).** Landschapsbeleving: gezamenlijke uitdaging voor wetenschap, beleid en planpraktijk. In: *De toekomst van het Nederlandsche landschap. Wetenschappelijke bijdragen aan de toekomstige landschapskwaliteit*. Amsterdam : KNAW. 33-42.
- Zanden, J. L. van (1984).** De opkomst van een eigenerfde boerenklasse in Overijssel 1750-1830. *AAG Bijdragen*, Vol. 24 (1984). 105-130.
- Zanden, J. L. van (1988).** De landbouw op de zandgronden van Oost-Nederland. *Tijdschrift Voor Geschiedenis*, Vol. 101, No. 2 (1988). 190-205.
- Zanden, J.L. van (2001).** De paradox van de markegenootschappen. De exploitatie van de gemene gronden in Oost- Nederland 1250-1850. In: Trompetter, C., & Zanden, J. L. van (2001). *Over de geschiedenis van het platteland in Overijssel (1500-1850) : Elf studies*. Kampen: Stichting IJsselacademie.

Geraadpleegde websites

AHN.nl
Archieven.nl
Atlasvanoverijssel.nl
Avn.geo.uu.nl
Bosatlasonline.nl
Cbs.statline.nl
Cultureelerfgoed.nl
Databanktwente.nl
Delpher.nl
Dbnl.nl
Geheugenvannederland.nl
Mijnstadmijndorp.nl
Natuurtijdschriften.nl
Statline.cbs.nl
Twentetaalbank.nl
Onderzoekoverijssel.nl
Onweersberkhof.com
Oudheidkamertwente.nl
Overijssel.nl
Overijssel1880-1930.blogspot.nl
Volkstelling.nl

GIS datasets

Provincie Overijssel

- Bodemgebruik, BGG 1993.
- Gebiedsindeling regio's.

Fryske Akademy

- HisGIS Overijssel

Kadaster

- Top10NL (2013).

Archeologie in Nederland

- Paleografische kaarten
Vos, P. & S. de Vries (2013). *2e generatie palaeogeografische kaarten van Nederland* (versie 2.0). Deltares, Utrecht. Op 1-3-2015 gedownload van www.archeologieinnederland.nl.
- Vegetatiereconstructie Twente
Bouman, M.T.I.J., J.A.A. Bos & R. van Beek (2013). *Van Wildernis naar Cultuurlandschap. Een reconstructie van de regionale vegetatieontwikkeling van Twente in het Holoceen*. ADC-rapport 3413. Amersfoort.

Basisregistratie ondergrond

- Bodemkaart 1:50.000

Archiefbronnen

Historisch Centrum Overijssel (HCO), Zwolle

Toegangsnr. 0025 : *Provinciaal Bestuur van Overijssel*

- Inventarisnr. 18171 : *stukken betreffende de verdeling van de woeste gronden van de marken, 1837 - 1865, Lonneker.*
- Inventarisnr. 18172 : *stukken betreffende de verdeling van de woeste gronden van de marken, 1837 - 1865, Losser.*
- Inventarisnr. 18144 : *stukken betreffende de verdeling van de woeste gronden van de marken, 1837 - 1865, Fleringen.*
- Inventarisnr. 19118 : *Rapport "Het voorontwerp gewestelijk plan Twenthe", opgemaakt voor de commissie door jhr. A.H. op ten Noort te Utrecht. Gedrukt, 1929.*
- Inventarisnr. 19126 : *Commissie inzake een gewestelijk plan voor Twenthe, 1927 - 1935, Rapporten. Verslag van de sub-commissie voor Natuurschoon, 1934.*
- Inventarisnr. 19126 : *Commissie inzake een gewestelijk plan voor Twenthe, 1927 - 1935, Rapport van de commissie, 1934.*
- Inventarisnr. 9632 : *Gemeenteverslagen, 1842 - 1936 (1939), Lonneker, 1919-1921.*
- Inventarisnr. 9632 : *Gemeenteverslagen, 1842 - 1936 (1939), Lonneker, 1919-1921.*
- Inventarisnr. 9633 : *Gemeenteverslagen, 1842 - 1936 (1939), Lonneker, 1925-1927.*
- Inventarisnr. 9624 : *Gemeenteverslagen, 1842 - 1936 (1939), Lonneker, 1925-1927.*

Toegangsnr. 0025.2 : *Provinciaal Bestuur van Overijssel*

- Inventarisnr. 6681 : *Stukken betreffende aantasting landschapsschoon in Twente, 1962, 1963.*

Toegangsnr. 0025.6 : *Provinciaal Bestuur van Overijssel, Gedeputeerde Staten en Provinciale Staten*

- Inventarisnr. 4484 : *Onderzoek naar dienstverlening door de landbouw aan behoud van natuur en landschap, 1979-1983.*

Toegangsnr. 0233.1: *Familie Blijdenstein.*

- Inventarisnr. 293 : *Bezaaiings- en bemestingsplan voor de erven de Snippert en 't Haarman, uitgebracht door de Nederlandsche Heidemij. aan Helmich Blijdenstein, 1915.*
- Inventarisnr. 294 : *Ontginningsplan voor een complex gronden behorende bij de Snippert, uitgebracht door de Nederlandsche Heidemij aan H.B. Blijdenstein, 1917.*
- Inventarisnr. 295 : *Balancen en winst- en verliesrekeningen van de exploitatie van de erven de Snippert en 't Haarman, opgesteld door de Nederlandsche Heidemij 1917-1918.*
- Inventarisnr. 296 : *Rapport van Hendriksen te De Lutte, inzake het opzetten van een vetweiderij en melkerij op de erven de Snippert en 't Haarman, 1919.*
- Inventarisnr. 454 : *Brieven van Margaretha Blijdenstein-van Heek aan G.W. Hendriksen op het Haarman, 1918-1928, transcripties en fotokopieën, ca. 1960*
- Inventarisnr. 463 : *463 Rapport over de bossen en aanplant op de Lonnekerberg, opgesteld door de Nederlandsche Heidemaatschappij. 1922*

Toegangsnr. 288.2: *Ontvangers van de grondbelasting, kadastrale plans : Kadastrale plans, opgemaakt ten behoeve van de herziening van de belastbare opbrengst der ongebouwde eigendommen, 1882-1887.*

- Verschillende kadastrale plans ten behoeve van reconstructie landschap Vriezenveen-Oosteinde en Lonneker/Losser in 1890.

Toegangsnr. 0330.1: Twentsche, later Overijsselsche Landbouw Maatschappij (OLM)

- Inventarisnr. 232: *Ingekomen stukken, 1890 jan-1890 jun.*
- Inventarisnr. 234: *Ingekomen stukken, 1891 jan-1891 jun.*
- Inventarisnr. 1006: *Stukken betreffende de werkzaamheden van de Kunstmest Commissie in Overijssel, 1916-1918.*

Gemeentearchief Vriezenveen

- Toegangsnr. B 510-3 : *Correspondentie inzake mogelijkheden kleine landbouwbedrijven 1959/1960.*
- Toegangsnr. B 511-1 : *Ruilverkaveling Vriezenveen. Diverse krantenknipsels en publicaties tijdschriften.*
- Toegangsnr. B 512-4 : *Ruilverkaveling Vriezenveen. Voorbereiding 1949/1954, verslagen diverse vergaderingen; voorbereiding ruilverkavelingsplan; vaststelling voorlopig plan van wegen en waterlopen.*
- Toegangsnr. B 531-2 : *Ruilverkaveling Vriezenveen 1954/1960.*

Archief Vereniging Oud Vriezenveen

- Toegangsnr. 84.1 : *Ruilverkaveling Vriezenveen : 1958/1964.*
- Toegangsnr. 85.2 : *Rapport van Staatsbosbeheer over het natuurmonument Engbertsdijkvenen.*
- Toegangsnr. 89.3 : *Natuurbeschrijvingen en beschrijvingen van vogels bijeengebracht door Herman Jansen in de jaren 20 en 30. A-L.*

Archief Rijnbrink Groep, Nijverdal

- Bibliotheek en knipselverzamelingen.

Oudheidkamer Twente, Enschede

- Beeldarchief
- Bibliotheek

Kadaster Archiefviewer (online)

Gebruikt voor het raadplegen van kadastrale leggers tbv. het achterhalen van eigendom- en overdrachtgegevens en (veranderingen in) grondgebruik.

Beeldverantwoording

Coverfoto: Oudheidkamer Twente (OKT), inv.nr. F10197.

Foto naast voorwoord: Oudheidkamer Twente (OKT), inv.nr. Fo8638

Foto naast inhoudsopgave: Oudheidkamer Twente (OKT), inv.nr. Fo8638

Hoofdstuk 1

1.1 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inv.nr.F09769.

1.2 By Pazems - Own work, CC BY-SA 4.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=39576758>.

1.3 Quistnix at nl.wikipedia.

1.3 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inv.nr. SCH006.

1.4 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inv.nr. PR0081.

1.5 Rijksmuseum, objectnummer SK-A-1718, via: <http://hdl.handle.net/10934/RM0001>.

COLLECT.5853.

1.6 Rijksmuseum, objectnummer SK-A-1185, via: <http://hdl.handle.net/10934/RM0001>.

COLLECT.7205.

1.7-1.9 Auteur.

1.10 Bosatlas online.

1.11 Auteur.

1.12 Bewerking auteur, op basis van AHN hillshade en E. Rensink, H.J.T. Weerts, M. Kosian, H. Feiken & B.I. Smit (2016), Archeologische Landschappenkaart van Nederland, Versie 2.6, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort. Via: archeologieinnederland.nl.

Hoofdstuk 2

2.1 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inv.nr. F02534.

2.2 Vos, P. & S. de Vries 2013: 2e generatie palaeogeografische kaarten van Nederland (versie 2.0). Deltares, Utrecht. Op 1-3-2015 gedownload van www.archeologieinnederland.nl.

2.3 **Beek, R. van (2009).** *Reliëf in tijd en ruimte : Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen de vroege prehistorie en middeleeuwen*. Leiden: Sidestone Press, Bijlage I landschappentypenkaart ONI. Bewerkt door auteur.

2.4 Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland (1773-1794). H.J. Versfelt. Geraadpleegd via: Atlasvanoverijssel.nl.

2.5 Krayenhoffkaart schaal 1:115.200 (1829). Geraadpleegd via: Atlasvanoverijssel.nl.

2.6 Hugueninkkaart (1824), uit: De atlas van Huguenin - Militair-topografische kaarten van Noord-Nederland 1819-1829.

2.7 Fryske Akademy (2016). HisGIS dataset Overijssel (opname 1832).

2.8 Bewerking Auteur op basis van HisGIS dataset Overijssel & AHN.

2.9 Auteur.

2.10 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inv.nr. PR0453.

2.11 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inv.nr. SCH093.

2.12 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inv.nr. PR0033.B.

2.13 Auteur, op basis van Fryske Akademy (2016). HisGIS dataset Overijssel (opname 1832).

2.14 Auteur, op basis van Fryske Akademy (2016). HisGIS dataset Overijssel (opname 1832) en AHN Hillshade.

2.15 Auteur, op basis van 2.14.

2.16 t/m 2.18 Auteur, op basis van Fryske Akademy (2016). HisGIS dataset Overijssel (opname 1832).

2.19. Auteur.

2.20 t/m 2.22 Auteur, op basis van Fryske Akademy (2016). HisGIS dataset Overijssel (opname 1832).

2.23 Auteur.

Hoofdstuk 3

3.1 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inv.nr. F00586.

3.2 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inv.nr. SCH0097.

3.3 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inv.nr. F12458.

3.4 Uit: Jaarboek Twente 1972.

3.5 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inv.nr. AK271.

3.6 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inv.nr. PR0777.

3.7 Heuvel, H.W. (1914). In de binnenlanden van Twente, Uit: *De Aarde en haar Volken*, (1914).

3.8 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inv.nr. SCH087.

3.8 Auteur, op basis van Lubach (1875), 68-67.

3.10 Uit: **Neerlandicus (pseudoniem) (1916).** *In het hartje van het Overijsselsche binnenland (Markelo)*. Dordrecht: C. Morks & Zn.

3.11 Topografische Militaire Kaart (TMK, 1864).

3.12. Auteur, op basis van Lubach (1875), 68-67.

3.13 & 3.14 Auteur, op basis van TMK (1864).

3.15 t/m 3.17 Auteur, op basis van HCO: Toegangsnr. 288.2: *Ontvangers van de grondbelasting, kadastrale plans : Kadastrale plans, opgemaakt ten behoeve van de herziening van de belastbare*

opbrengst der ongebouwde eigendommen, 1882-1887.

3.18 Auteur

3.19 t/m 3.21 Auteur, op basis van HCO: Toegangsnr. 288.2: *Ontvangers van de grondbelasting, kadastrale plans : Kadastrale plans, opgemaakt ten behoeve van de herziening van de belastbare opbrengst der ongebouwde eigendommen, 1882-1887.*

3.20 Auteur

3.21 Ateur, op basis van bijlage 5. Ondergrond Fryske Akademy (2016). HisGIS dataset Overijssel (opname 1832).

3.22 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inv.nr. PR0032.

Hoofdstuk 4

4.1 HCO Toegangsnr. 0233.1: Familie Blijdenstein. Inventarisnr. 462: *Foto's van de ontginningswerkzaamheden op de Lonnekerberg onder leiding van Albert Jan Blijdenstein, [ca. 1890]*

4.2 Hoogh, J. de, Sanders, D., & Het Oversticht (1950), 92. Via archief Rijnbrink Groep.

4.3 Zie 4.1

4.4 HCO Toegangsnr. 0025: Inventarisnr. 19126 : *Commissie inzake een gewestelijk plan voor Twenthe, 1927 - 1935, Rapport van de commissie, 1934.*

4.5 Heimans, E. (1899). Uit den Oosthoek van Twente. In: *De Levende Natuur*, 4 (1899), 289. Via archief Rijnbrink Groep.

4.6 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inventarisnr. AK2096.

4.7 *Eigen Erf*, 4e jaargang nr 20, 10 augustus 1928, via archief Rijnbrink Groep.

4.8 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inventarisnr. AK0877.

4.9 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inventarisnr. AK2283.

4.10 Vereniging ter bev. van vreemdelingenverkeer Delden (1934). *Gids voor Delden*. Utrecht: Versluys en Gerjon. Via archief Rijnbrink Groep.

4.11 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inventarisnr. AK2369.

4.12 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inventarisnr. AK2492.

4.13 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inventarisnr. AK2539.

4.14 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inventarisnr. AK1252.

4.15 RA/00619 (affiche), 150 jaar Nederlandse reclame, ReclameArsenaal. Via: Geheugenvannederland.nl.

4.16 803430078, Kinderboeken, Gemeentelijke Bibliotheek Rotterdam. Via Geheugenvannederland.nl.

4.17 Schoolplaat Dieren in hun omgeving : In sloot en plas (L. Dorsman, K.M. Knip, A. Mellink, M.A. Koekoek, uitg. J.B. Wolters), collectie Centre Céramique, Maastricht. Via [Wikimedia Commons](https://commons.wikimedia.org/).

4.18 *Jaarboek Twente* (1977). Via Collectie Oudheidkamer Twente.

4.19 *Jaarboek Twente* (1977). Via Collectie Oudheidkamer Twente.

4.20 *Jaarboek Twente* (1976). Via Collectie Oudheidkamer Twente.

4.21 *Hamer Maandblad*, 2e jaargang, nr. 9 (1941), 30. Via archief Rijnbrink Groep.

4.22 Still uit HCO Beeldbank: NL-ZIHCO_BB02289. Via Onderzoekinoverijssel.nl.

4.23 *Tubantia*, 14 juni 2006, knipsel via Rijnbrink Groep.

4.24 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inventarisnr. AK2932.

4.25 *Twentsch dagblad Tubantia en Enschedese Courant*, 22-03-1918, via Delpher.nl.

4.26 *Buiten*, 10-12-1921. Via archief Rijnbrink Groep.

4.27 Balen, W., & Nederlandsche Heidemaatschappij (1938).

4.28 Auteur, op basis van topografische kaarten rond 1955 en AHN hillshade.

4.29 Auteur, op basis van 4.28.

4.30 Auteur, op basis van 4.32.

4.31 Auteur, op basis van 4.32.

4.32 Auteur, op basis van topografische kaart 1957.

4.33 Auteur, op basis van 4.32.

4.34 Auteur, op basis van 4.36.

4.35 Auteur, op basis van 4.36.

4.36 Auteur, op basis van topografische kaart 1957.

4.37 Auteur, op basis van 4.36.

4.38 Tijdschrift van de Leefomgeving (jaargang 1956), 165.

4.39 Archief Oud Vriezenveen, inv.nr 00332.

4.40 Archief Oud Vriezenveen, inv.nr 00819.

- 4.41 Archief Oud Vriezenveen, inv.nr 01736.
- 4.42 Tijdschrift van de Leefomgeving (jaargang 1957), 273.
- 4.43 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inventarisnr. AK0970.
- 4.44 Auteur, op basis van Topografische kaart 1955 en waardeoordelen uit bijlage 5.
- 4.45 *Landbouw, Veeteelt en Industrie*, uitgave van het Twentsch Dagblad Tubantia, 22-08-1936. Via archief Rijnbrink Groep.
- 4.46-4.47 Hosmar (2004).

Hoofdstuk 5

- 5.1 Stadsarchief Rotterdam. Office Cultuurtechnische Dienst Utrecht (1946). Catalogusnr: VIII01955-0402.
- 5.2 Collectie Spaarnestad Photo, fotograaf: W. van der Randen (1946). Invnr. 1001278. Via geheugenvannederland.nl.
- 5.3 Videostill uit polygoonjournaal *Via leegstand en verval naar opbouw van de oude binnenstad* (1979), weeknummer: 79-20. Via [Wikimedia commons](https://commons.wikimedia.org/).
- 5.4 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inventarisnr. AK1076.
- 5.5 Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen, collectie Toerisme affiches. Registratienummer: 59330. Invnr. 886. Via geheugenvannederland.nl.
- 5.6 Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen, collectie Toerisme affiches. Fotograaf: Rob Lucas. Registratienummer: 05074MT. Invnr. 7942. Via geheugenvannederland.nl.
- 5.7 Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen, collectie Toerisme affiches. Invnr. 849A. Via geheugenvannederland.nl.
- 5.8 Collectie Spaarnestad Photo, fotograaf: W.L. Stuijbergen (1963-65). Invnr. SFA009000145. Via geheugenvannederland.nl.
- 5.9 Collectie Nederlands Fotomuseum, fotograaf: Gerda van der Veen. Invnr. GVV 553173 NN875. Via geheugenvannederland.nl.
- 5.10 ANWB, De Kampioen, januari 1972, 31.
- 5.11 Rijksmuseum, collectie 1975-2001: foto opdrachten Nederlandse geschiedenis. Fotograaf: Kors van Bennekom. Invnr. NG-1982-17-52. Via geheugenvannederland.nl.
- 5.12 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, collectie Nederlandse Affiches. Ontwerper Len Munnik. Invnr. 30051001815247. Via geheugenvannederland.nl.
- 5.13 Archief Oud Vriezenveen, inv.nr. 01749.
- 5.14 Auteur, bron gegevens: CBS/CLO/juni11/1179.
- 5.15 Beeldbank RCE. Fotograaf: Siebe Swart. Objectnr. 12378-37955.
- 5.16 Oudheidkamer Twente, beeldarchief: Inventarisnr. AK3458.
- 5.17 Tijdschrift voor de Leefomgeving (jaargang 1957), 269.
- 5.18 Rijksmuseum, collectie 1975-2001: foto opdrachten Nederlandse geschiedenis. Fotograaf: Kors van Bennekom. Invnr. NG-1982-17-26. Via geheugenvannederland.nl.
- 5.19 Anderetijden.nl/programma/1/Andere-Tijden/aflevering/263/De-Kleine-Aarde
- 5.20 Rijksmuseum, collectie 1975-2001: foto opdrachten Nederlandse geschiedenis. Fotograaf: Kors van Bennekom. Invnr. NG-1982-17-41. Via geheugenvannederland.nl.
- 5.20 Archief Oud Vriezenveen, inv.nr. 01749.
- 5.21 & 5.22 Landbouwatlas (1952).
- 5.23 Archief Oud Vriezenveen, inv.nr. 07744.
- 5.24 Archief Oud Vriezenveen, inv.nr. 06207.
- 5.25 Archief Oud Vriezenveen, inv.nr. FI.
- 5.26 Archief Oud Vriezenveen, inv.nr. 06208.
- 5.27 Janna Brunink, verkregen via Herman Peters.
- 5.28 Auteur, op basis van topografische kaarten rond 1987-89 en AHN hillshade.
- 5.29 Auteur, op basis van 5.28.
- 5.30 Auteur, op basis van 5.32.
- 5.31 Auteur, op basis van 5.32.
- 5.32 Auteur, op basis van Topografische kaart 1987.
- 5.33 Auteur, op basis van 5.32.
- 5.34 Auteur, op basis van 5.36.
- 5.35 Auteur, op basis van 5.36.
- 5.36 Auteur, op basis van Topografische kaart 1987.
- 5.37 Auteur, op basis van 5.36.
- 5.38 Archief Oud Vriezenveen, inv.nr. 01689.
- 5.39 Archief Oud Vriezenveen, inv.nr. 06204.

- 5.40 Archief Oud Vriezenveen, inv.nr. 674b.
- 5.41 Archief Oud Vriezenveen, inv.nr. 01690.
- 5.42 & 5.43 Archief Oud Vriezenveen, inv.nr. 752.
- 5.44 Archief Oud Vriezenveen, inv.nr. 00845.
- 5.45 Archief Oud Vriezenveen, inv.nr. 00844.
- 5.46 Auteur, op basis van Topografische kaart 1987 en waardeoordelen uit bijlage 7.
- 5.47 Auteur, op basis van de bijlage waarderingskaart landbouwgronden van het landbouwrapport Twente van de Provinciale Planologische Dienst (1965).
- 5.48 Auteur, op basis van de in 1963 gemaakte inventarisatie landschappelijke waarden in Twente, gebruikt voor het Streekplan Twente (1966).
- 5.49 Auteur, op basis van 5.47 en 5.48.
- 5.50 *De Spiegel* 27-10-1957.
- 5.51 Herman Stevens.

Hoofdstuk 6

- 6.1 Auteur.
- 6.2 Auteur, op basis van Keiser (1967), 125; HISGIS 1832, Overijssel; Provinciale, Planologische Dienst Overijssel (1965), 2; BBG 1993.
- 6.3 Auteur, op basis van 6.2.
- 6.4 t/m 6.7 Auteur, op basis van HisGIS 1832, dataset Overijssel, TMK 1850-64, topografische kaart 1957 & 1988.
- 6.8 Auteur, bron: Sprokkereef (1977), 12; CLO/CBS.
- 6.9 Auteur.
- 6.10 Auteur, bron: Natuurmonumenten.

Ons landschap is een proces in wording en verandert continu. Sinds het begin van het Holoceen speelde de mens hierin een steeds grotere rol. Vanaf de industriële revolutie nam die invloed exponentieel toe, toen agrarische moderniserings elkaar in steeds hoger tempo opvolgden en daarbij duidelijke sporen nalieten op het platteland. Het landschap waarin men werd geboren, was niet langer hetzelfde als het landschap waarin men oud werd, waardoor veranderingen steeds bewuster werden meegemaakt. In dit onderzoek wordt gereconstrueerd hoe deze lange termijn landschappelijke veranderingsprocessen tussen 1800-1985 plaatsvonden in Twente en hoe deze veranderingen werden beleefd. Deze studie geeft veel inzicht in hoe dergelijke lange termijn veranderingsprocessen voortdurend gevormd en gestuurd worden door moderniserings en de steeds veranderende tijdgeest.

